

Ірина Козленко

Сучасна українська літературна мова

Морфеміка

ІРИНА КОЗЛЕНКО

СУЧАСНА УКРАЇНЬСЬКА ЛІТЕРАТУРНА МОВА

МОРФЕМІКА

Навчальний посібник

УДК 811.161.2'373.611(075.8)

ББК 81.2Укр-2я73

K59

Рецензенти:

канд. філол. наук, доц. *Л. А. Алексієнко*,

канд. філол. наук, доц. *Н. П. Дарчук*

*Рекомендовано вченою радою Інституту філології
(протокол № 2 від 22 вересня 2003 року)*

Козленко І.В.

K59 Сучасна українська літературна мова. Морфеміка. – К.: Видавничо-поліграфічний центр "Київський університет", 2004. – 172 с.
ISBN 966-594-566-1

Зміст посібника відповідає програмі курсу "Сучасна українська літературна мова" для студентів філологічних факультетів (Київ, 1996). Посібник містить матеріали і завдання, що є основою для засвоєння теоретичної інтерпретації основних понять морфеміки, а також чітко структуровану систему питань і вправ, які передбачають закріплення теоретичних знань з морфеміки.

Для студентів філологічних факультетів спеціальності "Українська мова та література".

УДК 81.161.2'373.611(075.8)

ББК 81.2Укр-2я73

ISBN 966-594-566-1

© І.В.Козленко, 2004

© Київський національний університет імені Тараса Шевченка
ВПЦ "Київський університет", 2004

ПЕРЕДМОВА

Протягом останніх років вийшло чимало праць, присвячених теоретичному розглядові питань морфеміки (О.К.Безпояско, К.Г.Городенська, В.О.Горпинич, Н.Ф.Клименко, Є.А.Карпіловська). Нагромаджений теоретичний і фактичний матеріал знайшов своє відбиття у структурі курсу сучасної української мови, де морфеміка як самостійний розділ мовознавства читається для студентів філологічних факультетів. Однак бракує власне практичних посібників, що б відбивали сучасні підходи до морфеміки та її розділів – морфонології і морфотактики; робіт, які б стимулювали студентів до самостійної роботи над науковими працями, до свідомого й творчого осмислення теоретичних засад, викладених у них, а також до вироблення умінь і навичок застосовувати набуті знання на практиці. Саме цю прогалину заповнює пропонуваний посібник.

Посібник структурований відповідно до програми курсу "Сучасна українська літературна мова" для студентів філологічних факультетів (Київ, 1996) й обсягу матеріалу, що пропонується студентам на лекціях, – 9 тем з відповідним переліком питань і рекомендованою обов'язковою та додатковою (після символу ***) літературою. Посібник передбачає, по-перше, самостійне опрацювання й осмислення наукових праць з теорії та історії становлення морфеміки як самостійного розділу мовознавства, поданих у "Хрестоматії", й, по-друге, виконання практичних завдань двох типів: завдання, які, вимагають власної інтерпретації наукових фактів у вигляді рефератів, власних робочих визначень основних понять морфеміки; і завдання, які полягають у виконанні суто практичних вправ. Крім двох основних розділів ("Практикуму" і "Хрестоматії"), посібник містить додатки – "Термінологічна база курсу" (загальнолінгвістична і власне морфемна), знання якої забезпечує фахову базу курсу, і "Показчик імен", знання якого сприяє розвитку лінгвістичної культури студентів.

Мета посібника – дати студентам у їхній самостійній роботі такі матеріали, які стали б корисними як для практичного вивчення розділу "Морфеміка", так і для усвідомлення його теоретичної суті, що є основою для засвоєння неоднозначної теоретичної інтерпретації основних понять морфеміки. Така мета зумовила структуру посібника, який, крім систематизованих завдань з морфеміки, містить основні наукові праці з курсу, подані у "Хрестоматії" ("Додатках"). Уміщені в ній статті знайомлять студентів з історією становлення морфеміки як самостійної лінгвістичної дисципліни й термінологічної бази морфеміки, з поглядами мовознавців на основні теоретичні засади морфеміки – щодо сучас-

ного розуміння основних понять морфеміки (морфем, морфа, аломорфа, варіоморфа і варіоморфем), щодо принципів членування слів на морфи і принципів ототожнення морфів в одну морфему, щодо різного розуміння окремих видів морфем тощо. Сформульовані до статей завдання і питання стимулюють до самостійного творчого опрацювання наукової літератури й вироблення вміння критично рецензувати їх.

Контроль за засвоєнням основних теоретичних положень курсу передбачений у вигляді практичних завдань наукового і власне практичного змісту. Наукове мислення розвивають завдання, у яких на основі опрацьованої наукової літератури необхідно реферативно систематизувати певні погляди на основні поняття морфеміки, викласти своє розуміння пропонованої проблеми, сформулювати власні дефініції понять, виконати творчі завдання у науково-популярній формі тощо. Вправи охоплюють увесь комплекс завдань, виконання яких сприяє перевірці й виявленню індивідуальних знань студентів з кожної теми (членування слів на морфи, зведення морфів у морфему, ідентифікація видів морфем//морфів, з'ясування морфемної//морфної довжини і глибини слова//словоформи тощо) й підведення їх до усвідомленого виконання підсумкового завдання – здійснення повного морфемно-го//морфного аналізу слова//словоформи.

Автор висловлює глибоку подяку кандидату філологічних наук, доценту Людмилі Антонівні Алексієнко за постійну підтримку і допомогу як при читанні курсу морфеміки сучасної української мови, так і при обговоренні проблем морфеміки, за висловлені зауваження щодо тексту посібника. Окрема подяка кандидату філологічних наук, доценту Наталії Петрівні Дарчук за цінні уточнення й зауваження, які сприяли поліпшенню видання.

ПРАКТИКУМ

ТЕРМІНОЛОГІЧНА БАЗА КУРСУ

Аглютинація	Морфемний шов
Алгоритм, алгорифм	Морфонема
Аломорф	Морфонологія
Альтернація	Морфотактика
Аналіз	Накладання морфем//морфів
Аналітичний	Нульова морфема
Аналогія	Онтологія
Антиномія	Основа
Афікс	Основоформа
Афіксоїд	Парадигматика
Варіант	Перерозклад
Варіоморф	Постфікс
Варіоморфема	Префікс
Гносеологія	Радиксоїд
Дериваційні морфеми	Синтагматика
Дистрибуція	Синтез
Додаткова дистрибуція	Синтетичний
Емічні одиниці	Система
Етичні одиниці	Слово
Закінчення	Словозмінні морфеми
Зв'язаний корінь	Словотвірні морфеми
Інваріант	Словоформа
Інтерфікс	Спрощення
Інтерфіксація	Структура
Інфікс	Субморф
Конфікс	Суфікс
Корінь	Уніфікс
Мовні відношення	Унірадиксоїд
Модель	Усічення морфем//морфів
Морф	Ускладнення
Морфема	Фіналь
Морфеміка	Флексія
Морфемна глибина слова	Формотвірні морфеми
Морфемна довжина слова	Фузія
Морфемна структура слова	Чергування фонем
Морфемний аналіз слова	Членування основи
Морфемний словник	

МОРФЕМІКА ЯК ПІДСИСТЕМА МОВИ ТА ЯК РОЗДІЛ МОВОЗНАВСТВА

Зміст теми

1. Морфеміка як підсистема мови.
2. Морфеміка як наука про морфемну будову мови.
3. Об'єкт і предмет морфеміки.
4. Зв'язок морфеміки з іншими лінгвістичними дисциплінами (фонетикою, словотвором, парадигматикою, синтаксисом, лексикологією, орфографією).
5. Теоретичне і практичне значення морфеміки.
6. Морфемні й інверсійні словники.

Література до теми

Горпинич В.О. Сучасна українська літературна мова. Морфеміка. Словотвір. Морфонологія. – К., 1999. – С. 5-8.

Клименко Н.Ф., Карпіловська Є.А. Словотвірна морфеміка сучасної української літературної мови. – К., 1998. – С. 5-8.

Герд А.С. Морфемика в описательной грамматике // Морфемика. Принципы и методы системного описания. – Л., 1987. – С. 35-43.

Клименко Н.Ф. Морфеміка і словотворення як частини категорійної граматики української мови // III Міжнародний конгрес україністів. – Харків, 1996. – С. 196-200.

Ковалик І.І. Вчення про словотвір. – Львів, 1961. – С. 54-71.

Кучеренко І.К. Граматика живого слова // Українське мовознавство. – 1980. – № 8. – С. 3-15.

Терміни

Онтологія [від *гр.* *ὄν (όντος)* – суще і ...логія], *англ.* ontology, *нім.* *Ontologie*

– "вчення про буття. В діалектичному матеріалізмі термін вживають при витлумаченні явищ об'єктивної дійсності, що існують незалежно від свідомості" (СІС, 481).

Гносеологія [від *гр.* *γνώσις* – пізнання і ...логія], *англ.* gnosiology, *нім.* *Gnoseologie, Erkenntnistheorie*

– "вчення про сутність і закономірності пізнання, теорія пізнання" (СІС, 175).

Аналіз [від *гр.* *ἀνάλυσις* – розклад, розчленування], *англ.* analysis, *нім.* *Analyse, фр.* *analyse*

– "Метод дослідження, що полягає в мисленому або практичному розчленуванні цілого на складові частини. Протилежне – *синтез*" (СІС, 47).

Аналітичний [від *гр.* ἀνάλυτικός], *англ.* analytical, *нім.* analytisch, *фр.* analytique

– "одержаний в результаті розчленування об'єкта й аналізу одержаних внаслідок цього частин" (CIC, 47).

Сінтез [від *гр.* σύνθεσις – з'єднання, складання], *англ.* synthesis, *нім.* Synthese, *фр.* synthèse

– "Метод вивчення предмета в цілісності, єдності й взаємозв'язку його частин" (CIC, 616).

Синтетичний [від *гр.* συνθετικός – той, який поєднує], *англ.* synthetic, *нім.* synthetisch, *фр.* synthétique

– "одержаний внаслідок синтезу; узагальнений, об'єднаний" (CIC, 616).

Система [від *гр.* σύστημα – що складається з частин], *англ.* system, *нім.* System, *фр.* système

– "внутрішньо організована сукупність елементів (одиниць) мови, що пов'язані стійкими (інваріантними) відношеннями" (О.С.Ахманова, 412);

– "єдине ціле, яке домінує над своїми частинами і складається з елементів і відношень, які їх зв'язують. Сукупність структури й елементів складає систему" (Ю.С.Степанов, 228).

Структура [лат. structura – побудова, розміщення, від struo – будує, зводжу], *англ.* structure, *нім.* Struktur, *фр.* structure

– "Внутрішня будова чогось, певний взаємозв'язок складових частин цілого" (CIC, 641);

– "узагальнене позначення інваріантних особливостей (властивостей) звукового, фонологічного, морфологічного і морфонологічного складу мови з урахуванням їх співвідношення, тобто з урахуванням закономірностей використання одиниць нижчого рівня для побудови одиниць вищого рівня; внутрішня організація мови як семіологічної системи" (О.С.Ахманова, 458);

– "сукупність відношень між елементами системи" (Ю.С.Степанов, 228);

Парадигматика [від *гр.* παράδειγμα – приклад, зразок], *англ.* paradigmatic, *нім.* Paradigmatik

– "розгляд одиниць мови як елементів його системи, як сукупності структурних одиниць, що об'єднуються в пам'яті і які пов'язані відношенням протиставлення (на відміну від синтагматики)" (О.С.Ахманова, 310);

– "у широкому розумінні всі відношення входження одиниці в одиницю вищого рівня і відношення членування її на одиниці чи елементи нижчого рівня, 'відношення ієрархії', 'відношення по вертикалі'; у вузькому розумінні – 'групування одиниць одного рівня у класи на підставі опозицій одиниць одна одній за їхніми диференційними ознаками" (Ю.С.Степанов, 227).

Синтагматика [від *гр.* σύνταγμα – букв. 'дещо поєднане', 'те, що поєднується'], *англ.* syntagmatics, *нім.* Syntagmatik, *фр.* syntagmatique

– "1. Вчення про лінійне (одночасне) співвіднесення елементів на відміну від асоціативного (різночасового) їх співвіднесення в парадигматиці. 2. Перша фаза дослідження мови, яка полягає в послідовному членуванні тексту на все менші одиниці" (*О.С.Ахманова*, 408);

– "Дослідження мови, яке полягає в послідовному членуванні тексту на все менші відрізки, які співіснують, поєднуючись між собою, але відрізняються один від одного; включення їх у ряди по горизонталі: слово в межах висловлення, морфема в межах слова, звуки в межах звукосполучень" (*Д.І.Ганич, І.С.Олійник*, 253-254);

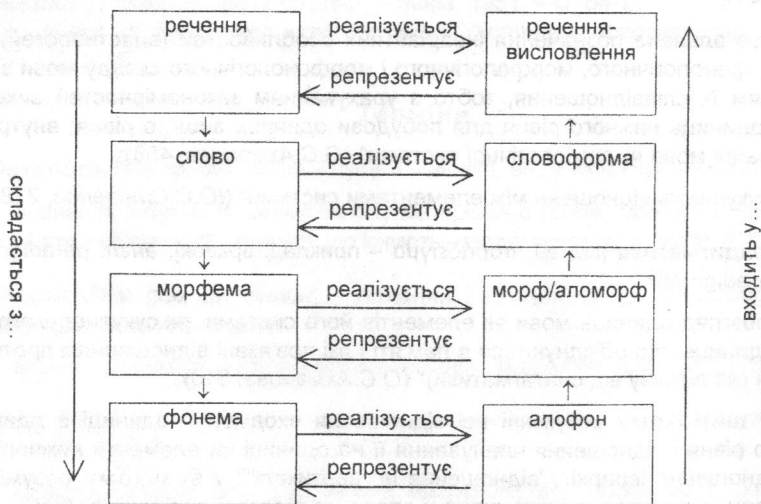
– в широкому розумінні "всі відношення дистрибуції одиниці в межах її рівня"; у вузькому розумінні – "послідовність одиниць одного рівня в мовленні" (*Ю.С.Степанов*, 227).

Мовні відношення *англ.* language attitudes, *нім.* Sprachliche Beziehungen, *фр.* les relations de langue

– взаємозв'язки, які виявляються між одиницями мови:

- між одиницями вищого і нижчого рівнів дістали назву "...складається із..." або "...входить у..." (напр., слово складається з морфем; морфемами входять у слова);

- між абстрактними і конкретними одиницями мають назву *репрезентація*, *маніфестація* чи *реалізація* (напр., алофон репрезентує фонему; фонема реалізується чи маніфестується в алофонах).

Морфеміка *англ. morphemics*

– "Морфемна будова мови, сукупність вичленовуваних у словах морфем і їхні типи; розділ мовознавства, що вивчає типи і структуру морфем, їхні відношення між собою, а також у межах слова в цілому" (ЛЭС, 313).

– "1. Система морфем мови, тобто її найменших значущих одиниць (коренів, афіксів). 2. Розділ науки про мову, що вивчає систему морфем мови і морфемну структуру слів (словоформ)" (Є.В.Клобуков, 155).

Морфонологія [від морфо↔фонологія ← морфологічна фонологія = фonomорфологія], *англ. morphonology, нім. Morphonologie, фр. morphonologie*

У науковий обіг термін увів Микола Сергійович Трубецькой (Некоторые соображения относительно морфонологии, 1931 // Пражский лингвистический кружок. – М., 1967. – С. 115-118);

– "розділ мовознавства, що вивчає зв'язки між фонологією та морфологією, тобто використання фонологічних засобів при словозміні й словотворі" (СРЯ, 165);

– "розділ морфеміки, що вивчає фонологічну будову і взаємоприспосовування морфем у складі слова і словоформи. Основним об'єктом <...> є чергування фонем у межах однієї морфеми (пор. < к // ч > у *рука* – *ручний*), а одиницею опису таких чергувань звичайно вважають морфемему" (Є.В.Клобуков, 157).

Морфотактика [від *морф* і *гр. τάξις* – порядок, клас, розряд]

У науковий обіг термін увів американський лінгвіст Дін Стоддарт Ворт (Морфотактика и морфофонемика // Актуальные проблемы русского словообразования. I. Самарканд, 1972. – С. 397-403);

– "розділ морфеміки, що вивчає синтагматичні властивості морфеми, тобто закономірності її сполучуваності з іншими морфемами у складі слова (словоформи). До морфотактики належать і закономірності формального взаємоприспосовування поєднуваних морфем з використанням таких морфотактичних засобів, як інтерфіксація: *ялт-ин-ец*, накладання морфем: *при + иду* → *приду* чи їх усічення: *каратэ + ист* → *каратист*" (Є.В.Клобуков, 157-158).

? Дайте відповіді на питання:

1. Що таке система в лінгвістичному аспекті?
2. У чому полягає специфічна властивість структури мови?
3. Чому мову описують у вигляді ієрархії рівнів? Що називають рівнем мовної системи?
4. Поясніть, ілюструючи прикладами, визначення О.О.Реформатського: структура – "єдність різнорідних елементів у межах цілого", система – "єдність однорідних взаємозумовлених елементів" (О.О.Реформатський, 32, 37).
5. У чому виявляється омонімія терміна *морфеміка*?
6. Хто з учених і як пропонує "зняти" омонімію терміна *морфеміка*?
7. Чому морфеміку можна виділити як окрему підсистему в системі мови?

8. Які підстави виокремлення морфеміки в самостійний, незалежний від словотвору й морфології, розділ граматики?
9. Що є об'єктом і предметом розгляду морфеміки?
10. Які завдання стоять перед морфемікою?
11. Чим вирізняються аспекти дослідження морфеміки – аспект "зверху" (аналітичний) й аспект "знизу" (функціональний)?
12. Які підрозділи і хто виділяє в морфеміці? Які підстави їх виділення?
13. Як морфеміка пов'язана з іншими лінгвістичними дисциплінами: словотвором, парадигматикою, синтаксисом, лексикологією, фонетикою, орфографією?
14. Який зміст вкладається в назви: "Русская словообразовательная морфеміка", "Словотвірна морфеміка сучасної української літературної мови"?
15. Яке теоретичне значення має морфеміка?
16. Де практично втілюються знання з морфеміки?

 Опрацюйте статті Н.Ф.Клименко "Морфеміка і словотворення як частина категорійної граматики української мови" й О.С.Герда "Морфеміка в описательной грамматике".

? *Дайте відповіді на питання:*

Як описувалась морфеміка в мовознавчих працях XIX ст.?

Як описувалась морфеміка в українських мовознавчих працях XIX ст.?

Яке місце займала морфеміка в підручниковій і науковій літературі у 50–60 рр. XX ст.? Як змінився її статус наприкінці XX ст.?

З іменами яких учених пов'язане становлення морфеміки як самостійного розділу мовознавства?

Хто з учених і якими проблемами з морфеміки займається в українському мовознавстві?

Якими, на думку Н.Ф.Клименко, є принципові засади опису морфеміки в сучасних граматиках?

Якими, на думку О.С.Герда, є принципові засади опису морфеміки в сучасних граматиках?

Наскільки виправданим є вилучення з морфеміки "структурних типів слів без урахування їхніх флексій" (О.С.Герд)?

♦ Систематизуйте – у вигляді тез – засади морфемного опису слова.

 За словником "Українська мова. Енциклопедія" выпишіть визначення термінів: система, структура, парадигматика, синтагматика, морфеміка. Сформулюйте самостійно і запишіть власні робочі визначення цих термінів.

Наприклад:

Система – це структурована (тобто яка має певну структуру) сукупність елементів, об'єднаних стійкими відношеннями між собою, які утворюють організовану єдність і цілісність.

Структура – це внутрішня будова, яка виражається в характері взаємозв'язків її складових частин.

Морфеміка – це 1. Морфемний рівень мовної системи, морфемна підсистема мови зі своїми одиницями (морфема//морф) та структурою.

2. Самостійний розділ мовознавства, що вивчає цю підсистему мови, типи і структуру морфем, їх відношення між собою, а також у межах слова в цілому.

✎ *Напишіть, використовуючи як зразок статтю О.С.Герда "Морфеміка в описательной грамматике", реферат на тему: "Морфеміка в описовій граматиці української мови". Порівняйте зміст розділів з морфеміки у підручниках:*

Жовтобрюх М.А., Кулик Б.М. Курс сучасної української літературної мови. – К., 1972;

Курс сучасної української літературної мови / За ред. Л.А.Булаховського. – К., 1951;

Сучасна українська літературна мова. Морфологія / За ред. І.К.Білодіда. – К., 1969;

Сучасна українська літературна мова / За ред. А.П.Грищенка. – К., 1997;

Украинская грамматика. – К., 1986

зі змістом посібників з морфеміки:

Горпинич В.О. Сучасна українська літературна мова. Морфеміка. Слово-твор. Морфонологія. – К., 1999.

Клименко Н.Ф., Карпіловська Є.А. Словотвірна морфеміка сучасної української літературної мови. – К., 1998.

✎ *Ознайомтесь з морфемними й інверсійними словниками української та російської мови і дайте загальну характеристику цих словників. Які вони:*

- енциклопедичні чи галузеві;
- тлумачні чи вузько лінгвістичні;
- одномовні чи багатомовні;
- академічні чи навчальні.

Інверсійний словник української мови / Відп. ред. С.П.Бевзенко. – К., 1985.

Клименко Н.Ф., Карпіловська Є.А., Карпіловський В.С., Недозим Т.І. Словник афіксальних морфем української мови. – К., 1998.

Кузнецова А.И., Ефремова Т.Ф. Словарь морфем русского языка. – М., 1986.

Обернений частотний словник сучасної української художньої прози. – К., 1998.

Полюга Л.М. Морфемний словник. – К., 1983.

Потиха З.А. Как сделаны слова в русском языке. Справочник служебных морфем. – Л., 1974.

Цыганенко Г.П. Словарь служебных морфем русского языка. – К., 1982.

Яценко І.Т. Морфемний аналіз. Словник-довідник : У 2 т. – К., 1980. – Т. 1 (А – Н); – К., 1981. – Т. 2 (О – Я).

 У вигляді короткого реферату, керуючись пропонованим планом, схарактеризуйте різні види морфемних словників:

- ким і коли укладено словник;
- якими є мета і завдання словника – морфемного, інверсійного, частотного;
- якими є їхній обсяг і будова;
- чим різняться принципи побудови словникової статті.

 Випишіть і порівняйте морфемне членування слів у словниках Л.М.Полюги й І.Т.Яценка. Чим викликана їхня морфемна відмінність?

Оазисний, посередницький, праісторичний, пральний, привілейований, пригодницький, пристосовництво, проповідник, пророк, рільництво, суниця, таємність, торф'янистий, хмизняк, цукерниця, чилійський, юрист, ячміль.

 Поділіть слова на морфеми, звірте свій поділ із морфемними словниками. Поясніть, чому формально однакові слова членуються по-різному.

Виданий, виривати, відмінний, впливати, горілка, доброти, заклад, захід, злитися, камінний, котик, мушка, пороситися, прокат, пташник, розвідник.

 Доберіть із морфемних словників Л.М.Полюги та І.Т.Яценка по 10 прикладів:

- а) слів, які по-різному членуються з огляду на позицію автора;
- б) слів-омонімів, які по-різному членуються з огляду на їхні значення.

 Опрацюйте статтю І.К.Кучеренка "ГраMATика живого слова".

? Дайте відповіді на питання:

Чому мова є "інструментом мислення"?

Розкрийте зміст понять знання і мислення, словниковий склад мови і гра-матика. Які паралелі між ними можна провести?

Як впливає знання граматики – і морфеміки зокрема – на навчання читанню і письму?

У чому виявляється неоднозначність терміна граMATика і як це позначається на терміні морфеміка?

Конкретизуйте щодо морфеміки тезу "об'єктом граматики є мова, а предметом... – її будова".

Яким чином одиниці морфеміки (морфеми//морфи) беруть участь у процесі комунікації?

♦ Сформулюйте основні тези – письмово, – у яких виявляється суспільна значущість граматики і її практичне застосування.

♦ Знайдіть і випишіть зі статті І.К.Кучеренка визначення понять *система* і *структура мови*; *граMATика* як наука про будову мови.

 Використовуючи рекомендовану літературу, напишіть реферат на тему: "Суспільна значущість морфеміки".

МОРФЕМА – ЕЛЕМЕНТАРНА ЗНАЧУЩА ОДИНИЦЯ МОВИ

Зміст теми

1. Історична еволюція терміна *морфема*.
2. Морфема І.О.Бодуена де Куртене.
3. Концепції морфеми в сучасному мовознавстві.
4. Морфема – мінімальна значуща частина слова.
5. Морфема і слово. Спільні та відмінні ознаки.
6. Специфіка значення морфеми.

Література до теми

- Березин Ф.М., Головин Б.Н. Общее языкознание. – М., 1979. – С. 156-159.
- Герд А.С. Семантика морфемы: значение или значимость (valeur)? // Структурная и прикладная лингвистика. – Вып. 1. – Л., 1983. – С. 47-52.
- Ковалик І.І. Про морфеми (морфи) у сфері мови і мовлення // Мовознавство. – 1982. – № 1. – С. 3-11. ("Концепції поняття морфеми").
- Кубрякова Е.С. Понятие морфемы в современных грамматических исследованиях за рубежом // Морфема и проблемы типологии. – М., 1991.
- Моисеев А.И. Некоторые антиномии теории морфемы // Морфемика. Принципы и методы системного описания. – Л., 1987. – С. 119-127.
- Солнцев В.М. Язык как системно-структурное образование. – М., 1971. – С. 246-261.

Терміни

Антиномія *гр.* ἀντινομία, *англ.* antinomy, *нім.* Antinomie

– "суперечність між двома твердженнями, що взаємно виключають одне одне, але однаково переконливо доводяться логічно" (СІС, 56).

Слово *лат.* vox, *англ.* word, *нім.* Wort, *фр.* mot

– "мінімальна структурно-семантична одиниця мови, що виражає своїм звуковим складом поняття про предмети, процеси, явища дійсності, їхні ознаки чи відношення між ними, вільно відтворюється в мовленні і служить для побудови висловлень. Слово становить єдність звучання морфемної будови і значення" (Д.І.Ганич, І.С.Олійник, 271).

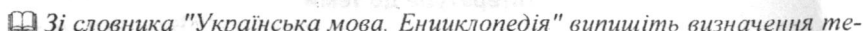
Морфема [від *гр.* μορφή = morphē 'форма' з *гр.* суфіксом -μα = -та (род. відмінок – мат-ос)] *англ.* morpheme, *нім.* Morphem, *фр.* morphème

У науковий обіг термін увів 1881 р. Іван Олександрович Бодуен де Куртене (Некоторые отделы "сравнительной грамматики" славянских языков, 1881 // Избранные труды по языкознанию. Т. I. – М., 1963. – С. 121);

– одиниця морфемного рівня, "частина слова, що має власне значення (але яка у свою чергу не членується на частини, які б теж мали своє власне значення) і повторюється в інших словах з тим самим чи подібним значенням. <...> є спільним, родовим терміном і для кореня, і для суфікса, і для префікса, і для частки тощо" (Є.Д.Поліванов, 383).

? Дайте відповіді на питання:

1. Яке первісне значення терміна *морфема*?
2. Коли і ким був уведений термін *морфема* для узагальненого позначення значущих частин слова?
3. Назвіть основні властивості морфеми за І.О.Бодуеном де Куртене?
4. Чому С.Лем стверджував, що "*морфема* є чи не найзаплутанішим спеціальним терміном в усій лінгвістичній літературі"?
5. Назвіть основні концепції морфеми в сучасному мовознавстві. Чим зумовлена концептуальна розбіжність у поглядах на морфему?
6. Хто і коли увів в українську мовознавчу літературу термін *морфема*?
7. Як визначається неподільність морфеми як двосторонньої одиниці – щодо форми вираження чи/і щодо значення? Проілюструйте неподільність морфеми на прикладах.

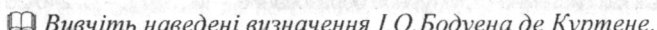
 Зі словника "*Українська мова. Енциклопедія*" виписуйте визначення термінів: *слово, морфема*.

Сформулюйте власні робочі визначення цих термінів і запишіть їх.

Наприклад:

Слово – мікрівнева одиниця-конструкт; немінімальна значуща двостороння одиниця мови, яка безпосередньо співвідноситься з денотатом і вичленовується в реченні.

Морфема – одиниця-конструкт морфемного рівня; мінімальна значуща одиниця мови, що вичленовується в слові, має план змісту і план вираження.

 Вивчіть наведені визначення І.О.Бодуена де Куртене.

"...суцільне зв'язане мовлення поділяється на речення, або фрази значущі, речення на значущі слова, слова на морфологічні склади, або морфеми, морфеми на фонемі" (Некоторые отделы "сравнительной грамматики" славянских языков, 1881 // Изб. труды по языкознанию. – М., 1963. – Т. I. – С. 121).

"Проти поділу мовлення на речення, речень на слова, слів на морфологічні одиниці небагато, мабуть, можна сказати. Адже цей усе більш подрібнений поділ спирається постійно на одне й те саме, виходить постійно з того самого принципу: тут скрізь відіграє роль значення, елемент морфологічно-семасіологічний. Але на морфологічній одиниці, або, як я її назвав, "морфемі", цей поділ закінчується. <...> Переходячи від морфем до звуків, ми входимо в іншу сферу <...>. Морфеми і звуки є, так би мовити, неспівмірними мовними величинами" (Николай Крушевский, его жизнь и научные труды, 1888 // Избранные труды по языкознанию. – М., 1963. – Т. I. – С. 182).

"...слова <...> складаються з морфологічно і семантично неподільних одиниць, які ми називаємо морфемами.

Морфема – далі неподільний, далі нерозкладний морфологічний елемент мовного мислення. Цей термін є родовим, об'єднуючим для часткових, видових понять як-от корінь, префікс, суфікс, закінчення і т.ін. Вважати подібний термін зайвим – це те саме, що вважати зайвим об'єднуючий термін 'дерево' і задовольнятися частковими назвами 'дуб', 'береза', 'ялина', 'верба' і т. ін." (Введение в языковедение, 1917 // Избранные труды по языкознанию. – М., 1963. – Т. II. – С. 249, 290-291).

? Прокоментуйте наведені визначення:

Яке місце І.О.Бодуен де Куртене відводив морфемі у системі мови?

Які основні властивості морфеми випливають із цих визначень?

У чому виявляється синтаксична несамостійність морфеми?

Наскільки коректним є твердження про поділ "морфеми на фонему"?

Яка з двох одиниць – морфема чи фонема – є мінімальною? Яка різниця між мінімальністю кожної одиниці?

❏ Чому "морфеми і звуки є ... неспівмірними мовними величинами"? Сформулюйте письмово – у вигляді тез – спільні й відмінні ознаки морфеми і фонему (див.: Климов Г.А. Фонема и морфема. – М., 1967).

❏ З-поміж перерахованих ознак виділіть ті, які властиві морфемі і слову. Наведіть приклади на підтвердження своєї думки.

Ознаки	Морфема	Слово
1. Відтворюється в мовленнєвій діяльності		
2. Має значення		
3. Є лексико-граматичною одиницею		
4. Є мовною одиницею		
5. Не має синтаксичної самостійності		
6. Поєднується з іншими одиницями того самого рівня		
7. Членується на менші значущі частини		
8. Одиниця нижчого рівня, ієрархічна залежність "входить у ..."		
9. Одиниця вищого рівня, ієрархічна залежність "складається з..."		
10. Значення не залежить від конкретного оточення		

❏ Ще І.О.Бодуен де Куртене помітив, що є слова, які "за будовою" дорівнюють морфемі: **де, там, таксі**. Чи можна у такому випадку говорити про тотожність морфеми і слова і наскільки справедливим є твердження, що "морфема може виступати не лише як частина слова, а і як окреме слово"? Сформулюйте параметри, за якими розрізняються між собою слово (й одноморфемне також) і морфема?

❏ Розмежуйте одноморфемні й кількоморфемні слова.

Абрикос, Австралія, адзусь, багет, байдуже, беж, Ватерлоо, вертеп, дев'ять, де-не-де, жнучи, ікс, їняти, канікули, одіж, сам, тут, цунамі, цуцик, чотки, ясно.

❏ Напишіть, використовуючи додаткову літературу, мініреферат на тему: "Морфема і слово: спільні та відмінні ознаки".

Виноградов В.В. Смысловая структура слова // Виноградов В.В. Русский язык (Грамматическое учение о слове). – М., 1986. – С. 17-18.

Кубрякова Е.С. Основы морфологического анализа. – М., 1974. – С. 9-16.

Солнцев В.М. Морфема и слово // Солнцев В.М. Язык как системно-структурное образование. – М., 1977. – С. 245-267.

Солнцев В.М. Морфема и слово // Языки Юго-Восточной Азии. Вопросы морфологии, фонетики и фонологии. – М., 1970. – С.

Шанский Н.М., Тихонов А.Н. Современный русский язык: Словообразование. Морфология, 1981. – С. 17-18.

📖 *Прокоментуйте визначення морфеми, які концепції морфеми вони репрезентують.*

"Морфема відноситься до морфи як елемент плану змісту до одиниці вираження" (Н.Д.Арутюнова, 100).

"Найменша (мінімальна, далі неподільна без втрати своєї якості) і регулярно відтворювана за моделями певної мови одиниця системи вираження, що безпосередньо співвідноситься з відповідним їй елементом системи змісту (семемою)" (О.С.Ахманова, 240-241).

"Мовна форма, позбавлена часткової фонетично-семантичної подібності з будь-якою іншою формою, називається *простою* формою, чи *морфемою*" (Л.Блумфілд, 168).

Морфема – "повторювана (значуща) форма, яка у свою чергу шляхом аналізу може бути поділена на менші повторювані (значущі) форми" (Л.Блумфілд, 155).

"Найчастіше морфема – це фонетичний елемент (звук, склад або навіть кілька складів), що вказує у фразі на граматичні відношення, зв'язуючи ідеї між собою" (Ж.Вандрієс, 77).

Морфема – "найменша неподільна значуща одиниця мови, яка виступає як носій певного лексичного чи граматичного значення слова і регулярно відтворюється відповідно до моделей цієї мови" (Д.І.Ганич, І.С.Олійник, 137).

Морфема – це "найменша значуща одиниця у структурі мови", "найменша одиниця системи вираження, яка безпосередньо співвідноситься з певною частиною системи змісту" (Г.Глісон, 103).

Морфема – "найменша значуща частина слова або тексту" (В.О.Горпинич, 6).

"Морфема – двостороння одиниця, що має значення та матеріальне вираження і може варіюватися як у першому, так і другому плані" (Н.Ф.Клименко, 342).

"Морфема є граничною одиницею як найкоротший засіб реалізації зв'язку форми і змісту в певній мові. Це своєрідний місток між планом вираження і планом змісту, він створюється актуальним представником морфеми – одним із її морфів" (О.С.Кубрякова, 30).

📖 *Опрацюйте "Концепції поняття морфеми" зі статті І.І.Ковалика "Про морфеми (морфи) у сфері мови і мовлення". Хто з учених і чому дотримуватиметься однієї з трьох основних концепцій морфеми:*

Морфема – одиниця плану вираження.

Морфема – одиниця плану змісту.

Морфема – двостороння одиниця плану вираження і плану змісту.

📖 *Проілюструйте на прикладі ряду слів **весни, ліси, мирити; алогічний, вина, втеча, збирати**, як ви розумієте, що є морфемою з погляду кожної концепції.*

📖 *З погляду якої концепції **-ів, -ей і -в** (опад'-ів, гус-ей, сестер-в) є однією морфемою? Чому?*

*З погляду якої концепції **-к-** у словах **зелен-к-а, риб-к-а, студент-к-а** не є однією морфемою? Чому?*

📖 *Що спільного чи відмінного між двома наведеними нижче думками:*

Полемізуючи з формалістами в мистецтві, Лев Семенович Виготський, посилаючись на Генріха Гейне, писав:

"Формалисты полагают, что "в искусстве материал не играет никакой роли и что поэма разрушения мира и поэма о кошке и собаке совершенно равны с точки зрения их поэтического действия. Вслед за Гейне они думают, что в искусстве форма все, а материал не имеет никакого значения: "Штауб (портной) считает за фрак, который он шьет из своего сукна, ровно столько же, сколько за фрак, который он шьет из сукна заказчика. Он просит оплатить ему форму, а материал отдает даром". Однако <...> в художественном произведении мы оплачиваем не только форму, но и материал" (Виготский Л.С. Психология искусства. – СПб., 2000. – С. 84).

1962 р. на IX Міжнародному конгресі лінгвістів Еміль Бенвеніст констатував: "Співвідношення форми і змісту багато хто з лінгвістів хотів би звести лише до поняття форми, однак їм не вдалося позбавитися від її корелята – значення. Чого тільки не робилося, аби не брати до уваги значення, уникнути його і відмежуватися від нього. Марні намагання – воно, як голова Медузи, завжди в центрі мови, зачаровуючи тих, хто його споглядає" (Бенвеніст Е. Общая лингвистика. – М., 1974. – С. 136).

📖 *"Розшифруйте", ілюструючи прикладами, робоче визначення морфеми: Морфема – мінімальна значуща двостороння одиниця мови, яка вичленовується у слові.*

📖 *Опрацюйте статтю О.І.Моїсєєва: "Некоторые антиномии теории морфем".*

? *Дайте відповіді на питання:*

Що таке *антиномія*? Наведіть приклади екстралінгвістичних антиномій.

Які антиномії теорії морфем окреслює О.І.Моїсєєв?

Хто з українських лінгвістів приймає другу тезу антиномії "морфема – не тільки частина слова"? У яких фактах української мови вона частково знаходить своє підтвердження?

Як розв'язується питання про сутність і характер значення морфеми:

- морфема має // не має значення;
- морфема виражає // не виражає поняття;
- морфемі властива значущість (О.С.Герд);
- значення морфеми асоціативне (В.М.Солнцев)?

Як ви розумієте тезу "від злиття незначущих фонем (звуків) у значуще слово (чи морфему) виходить семантично монолітна одиниця (*мерсі, дім*), а від злиття "незначущих" морфем утворюється семантично дискретне, подільне утворення (*пере-вч-а-ють-ся*)"?

Спробуйте навести, використовуючи словники, аналогічні наведеним у статті приклади слів, які складаються з однофонемних морфів.

Які, на ваш погляд, можна ще виділити антиномії теорії морфем?

📖 *Опрацюйте статтю О.С.Герда: "Семантика морфемы: значение или значимость (valeur)?"*.

? *Дайте відповіді на питання:*

Чи можна значення морфему поставити в один ряд зі значенням слова?

Яке(і) значення виражає слово?

Чи можна сказати, що значення слова є сумою значень морфів? Обґрунтуйте відповідь на прикладах значень слів *вчителька, небезпідставний*.

Як окреслюється відмінність між значенням і значущістю?

Що, на думку О.С.Герда, є визначальним для морфему – значення чи значущість?

До чого призводить зняття вимоги щодо морфему мати значення?

Як із двох тверджень має сильнішу аргументацію:

1) "Афікси не мають значення самі по собі, але мають їх як елементи парадигматичної системи мови, завдяки вияву категорії значущості в мові" (О.С.Герд, 51)

2) "...морф має значення сам по собі. <...> Не визнавати самостійності семантики морфа означає заперечення самого існування цієї одиниці в мові" (В.О.Горпинич, 5)?

📖 *Зробіть морфемний аналіз слів//словоформ.*

Білішати, воїн, закинутий, картоплиння, кіннота, коротший, монтаж, непродуманий, переможець, писатиму, півжиття, по-зимовому, сидівши, схрещувати, тиховійний, узбіччя, юнацтво.

😊 *Цікаве мовознавство.*

Морфема – це найменший значущий уламок смальти у мозаїці слова – Оранти. Загадковий камінчик-морфема міниться різними типами значень – лексичним, граматичним, словотвірним. Двостороння сутність якої: у плані вираження вростає у глибини мозаїки слова, у плані значення міниться у променах світла-оточення. Синтаксично несамотійна, адже один камінчик – то ще не візерунок, її неповторна сутність – бути єдиною складовою фрески слова//словоформи (Юлія Джерастряньська, II курс, літературна творчість).

МОРФЕМНИЙ АНАЛІЗ СЛОВА

Зміст теми

1. Співвідношення морфемного і словотвірного аналізу.
2. Принципи морфемного членування слова.

Література до теми

Клименко Н.Ф., Карпіловська Є.А. Словотвірна морфеміка сучасної української літературної мови. – К., 1998. – С. 51-59.

Лопатин В.В. Принципы морфемной сегментации слова // Русская словообразовательная морфемика. – М., 1977. – С. 25-41.

Морфемний аналіз слова, на відміну від етимологічного аналізу, передбачає ви́членування тих морфем/морфів, які функціонують у сучасній українській мові, тобто з урахуванням їхнього сучасного мовного усвідомлення. Переважна більшість слів однозначно членується на морфеми. Загальними принципами, відповідно до яких здійснюється сегментація на морфеми/морфи, є:

1. Частиномовна належність слова.
2. Формальний критерій повторюваності частин слова//словоформи.
3. Тотожність значення повторюваних частин слова//словоформи.

Так, наприклад, слово//словоформа *синів*¹ з урахуванням наведених вище принципів може бути членоване на морфеми/морфи по-різному.

синів – N,	син'-ів R F _N	тому що:
син'-ів		
бат'к-ів		
брат'-ів → F _N -ів має ГЗ 'Р.в., мн.';		
син'-ів		
син-у		
син-∅ → R син'- має елемент ЛЗ 'родинний зв'язок з батьками, особа чол. статі'.		

синів – Adj,	син' -ів -∅ R S _{ADJ} F _{ADJ}	тому що:
син'ів-∅		
синов-а		
синов-е → F _{ADJ} -∅ має ГЗ 'Н.в. і Р.в., одн., ч.р.';		
син' -ів-∅		
бат'к-ів-∅		
брат'-ів-∅ → S _{ADJ} -ів- має СЗ 'присвійна ознака, належність кому-н.';		

¹Приклад запозичено у М.Я.Плющ. Див.: *Плющ М.Я. Словотворення та вивчення його в школі.* – К., 1985. – С. 81.

син'-ів

син-у

син-Ø → R син'- має елемент ЛЗ 'родинний зв'язок з батьками, особа чол. статі'.

синів → V,

син' -і -в -Ø тому що:

R S_V S_V F_V

син'ів-Ø

син'іл-а, -о

син'іл-и → F_V -Ø має ГЗ 'ч.р., одн.';

син'і-в-Ø → S_V -в- має ФЗ 'минулий час';

син'і-л-а, -л-о, -л-и

син'і-й-е, -у-т'

син' -і-в-Ø

син' -і-ти

чорн'-і-ти → S_V -і- має СЗ 'процесуальної ознаки';

син'-і-в-Ø

син'-ій

син-Ø → R син'- має елемент ЛЗ 'ознака за кольором'.

У сучасній морфеміці намітилися два підходи до принципів вичленування морфем//морфів у словах//словоформах. Перший, що має більш давню традицію, у процесі з'ясування морфемного складу спирається на словотвірні зв'язки аналізованого слова//словоформи. Другий постав з усвідомлення морфеміки як самостійного розділу мовознавства, цілком незалежного від словотвору, а це у свою чергу передбачає розмежування двох видів аналізу – морфемного і словотвірного. Різні підходи і принципи, що кладуться в основу морфемного аналізу, призводять до того, що те саме слово у різних авторів членується по-різному, як, наприклад, у морфемних словниках І.Т.Яценка і Л.М.Полюга:

І.Т.Яценко	Л.М.Полюга
оаз-ис-н-ий	оазис-н-ий
по-серед-ниць-к-ий	по-серед-н-иць-к-ий
пра-істор-ичн-ий	пра-істор-ич-н-ий
пр-а-льн-ий	пр-а-ль-н-ий
привілей-ован-ий	привілей-ова-н-ий
при-год-ниць-к-ий	пригод-ниць-к-ий
при-стос-ов-ництв-о	при-стос-ов-ниц-тв-о
про-по-від-ник	про-повід-ник
ріль-н-иц-тв-о	ріль-ниц-тв-о
тај-ем-н-ість	та-єм-н-ість
торфј-ан-ист-ий	торф'-ян-ист-ий
хмиз-няк	хмиз-н-як
цукер-ниц-я	цукер-н-иц-я
чілі-й-ськ-ий	чілій-ськ-ий
юр-ист	юрист

За першого підходу "словотвірна" логіка морфемного аналізу слів *привілей-ован-ий* і *при-стос-ов-ництв-о* така. Похідні слова розгортаються у словотвірні ланцюжки похідності (принцип 'матрьошки' за М.М.Шанським): *привілейований* ← *привілей-* + *-ован-* (є *мал'-ува-ти* + *-н-* → *мал'-ова-н-ий*, але немає **привілей-ува-ти* + *-н-*); *приспосовництво* ← *приспосова-ти* + *-ництв-* (є під-

лабузник + -ств- → підлабузниц-ств-о або варвар + -ств- → варвар-ств-о, але немає *пристосовник + -ств-). Оскільки немає відповідних твірних слів-мотиваторів, то словотвірний формант у цілому, тобто той, який приєднується до твірної основи безпосередньо, визнається самостійною морфемою//морфом.

Другий підхід до морфемного членування ігнорує безпосередні словотвірні зв'язки між словами і враховує повторюваність морфем//морфів у слові//словоформі на фоні інших одноструктурних слів//словоформ. Тому аналогічно до слів буд-ува- + -н- → буд-ова-н-ий; мал'-ува- + -н- → мал'-ова-н-ий і ударник- + -ств- [← ударн-(ий) + -ик- ← удар- + -н- ← удар-и-(ти) + -ø-] → удар-н-ик/ц-тв-о у словах привілейований і пристосовництво подільність основ така: привілей-ова-н-ий і при-стос-ов-н-иц-тв-о.

Під час членування слова//словоформи на морфеми//морфи виходимо з того, що морфемний аналіз не залежить від словотвірного. Одиницями, які вичленовуються внаслідок морфемного аналізу, є морфеми//морфи як складові слів//словоформ. Унаслідок словотвірного аналізу виділяється твірна основа і словотвірний формант, що формально може збігатися з морфемою//морфом, однак досить часто є комплексом кількох морфем//морфів.

Таким чином, принципами морфемного аналізу є:

1. Повторюваність морфем//морфів у ряді слів//словоформ.

2. Значущість їх не лише у складі аналізованого слова/словоформи, а й у складі одноструктурних одиниць.

3. Членування на морфеми//морфи є відтворенням сучасного погляду на склад слів//словоформ, що втілюється у визнанні вторинних морфем//морфів, які є наслідком історичних процесів спрощення і перерозкладу, а також процесу ускладнення.

4. Флексійна морфема//морф як ознака слів відмінюваних і дієвідмінюваних встановлюється насамперед з визначення частиномовної належності слова//словоформи, а потім шляхом зіставлення словоформ одного слова і словоформ з тотожним значенням флексії.

Наприклад: *перержавілий* – дієприкметник;

перержавіл-ий і перет'іл-ий, перес'іл-ий – ГЗ 'Н.в. і Р.в., одн., ч.р.'

перержавіл-ого

перержавіл-ому...

5. Коренева морфема//морф встановлюється шляхом подвійного зіставлення аналізованого слова/словоформи:

а) в аспекті парадигматики – як спільна частина споріднених слів;

б) в аспекті синтагматики – на фоні одноструктурних слів.

Наприклад: У слові//словоформі *перержавілий* вичленовується аломорф кореневої морфеми -рж- шляхом зіставлення з рядом слів:

однокореневих	<i>рж-авіту</i>	й одноструктурних	<i>пере-ржавілий</i>
	<i>ірж-авий</i>		<i>пере-т'іл'ілий</i>
	<i>ірж-ейу</i>		<i>пере-с'ілий</i>

5. Афіксальні морфеми//морфи встановлюються шляхом зіставлення з рядом одноструктурних слів, з урахуванням тотожності їхнього значення.

Наприклад:

перержаві-л-ий	пере-ржавіти	ржав -і-ти	ірж -ав-ий
змарн'і -л-ий	пере-ц'істи	йасн' -і-ти	крив-ав-ий
зжовк -л-ий	пере-чорн'іти	змарн' -і-ти	ласк -ав-ий

ФЗ 'ознака за дією, активн. стан' СЗ 'надмірність дії, док. вид' СЗ 'набувати процесуальної ознаки' СЗ 'предметна ознака'

Морфемний аналіз здійснюється за схемою:

розважальність

розваж – а – л'н' – іс'т' – ∅

$R_{\text{нзв./вт.}}$ S_V S_{Adj} S_N F_N

II ст.: R напівзв'язаний + A повторювані

МДС – 5 морфем

МГС – 0 P + R + 3 S

розваж – а – л'н' – іс'т' – ∅

н'

безпритульний

без – при – тул' – н – ий

P_{Adj} P_V $R_{\text{нзв.}}$ S_{Adj} F_{Adj}

II ст.: R напівзв'язаний + A повторювані

МДС – 5 морфем

МГС – 2 P + R + 1 S

без – при – тул' – (и – #) – (ок – #) – н – ий

л'

пригноблювач

при – гнобл' – ува – ч – ∅

P_V $R_{\text{нзв.}}$ S_V S_N F_N

II ст.: R напівзв'язаний + A повторювані

МДС – 5 морфем

МГС – 1 P + R + 2 S

при – гнобл' – (и – #) – ув(а ↔ а)ч – ∅

бл'

наїзницький

на – йіз – ниц' – к – ий

P_N $R_{\text{нзв.}}$ S_N S_{Adj} F_{Adj}

II ст.: R напівзв'язаний + A повторювані

МДС – 5 морфем

МГС – 1 P + R + 2 S

на – йіз – (и – #) – ни(к – с)к – ий

∅

ч

ц'

ц' ↗

зазнайкуватий

за – знай – к – уват – ий

P_N $R_{\text{нзв.}}$ S_N S_{Adj} F_{Adj}

II ст.: R напівзв'язаний + A повторювані

МДС – 5 морфем

МГС – 1 P + R + 2 S

за – знай/й/ – к – уват – ий

лівобережний

л'ів – о – береж – н – ий

$R_{\text{в.}}$ I $R_{\text{в.}}$ S_{Adj} F_{Adj}

I ст.: R вільні + A повторювані

МДС – 5 морфем

МГС – 0 P + 2 R + 1 S

л'ів -о- береж – н – ий

і

ж

I. Характеристика флексії:

- форма вираження (матеріально виражена / матеріально не виражена);
- функція (словозмінна, словотвірна, синкретична);
- значення (граматичне, залежно від частини мови).

II. Корінь, його характеристика:

- походження: первинний чи вторинний;
- характер зв'язку з іншими морфемами (вільний, зв'язаний, напівзв'язаний);
- аломорфна реалізація (умови виникнення);
- елемент ЛЗ (предметний, процесуальний, ознаковий).

III. Афікси, їхня характеристика:

1. Суфікси

- форма вираження (матеріально виражений / матеріально не виражений);
- аломорфна реалізація (умови виникнення);
- функція (словозмінна, словотвірна, синкретична);
- значення (словотвірна / формотвірна; яке саме)
- відтворюваність у мовленні (регулярний / уніфікс).

2. Префікси

- аломорфна реалізація (умови виникнення);
- функція (словозмінна, словотвірна, синкретична);
- значення (словотвірна / формотвірна; яке саме)
- відтворюваність у мовленні (регулярний / уніфікс).

IV. Морфемна//морфна будова слова//словоформи:

- МДС (загальна кількість морфем//морфів у слові//словоформі);
- МГС (кількісна пре- і постпозитивна щодо кореня характеристика афіксів, крім флексії);
- характеристика основи (членована / нечленована);
- явище морфемного шва (чергування, усичення, накладання, інтерфіксація).

Позначення

Явище морфемного шва		Види морфем		Частини мови	
↔	знак накладання фонем на морфемному шві;	R	корінь	N	іменник
		P	префікс	V	дієслово
#	знак усичення фонем/морфем на морфемному шві;	S	суфікс	Adj	прикметник
ш/	інтерфікс;	F	флексія	Adv	прислівник
к		Pf	постфікс	Par	дієприкметник
ч	чергування фонем.	I	інтерфікс	Adv Par	дієприслівник
ц'				Num	числівник
				Pr	займенник
МДС	морфемна довжина слова				
МГС	морфемна глибина слова				

 Зробіть морфемний аналіз слів//словоформ.

Винахід, добробут, дописувачка, заїкатися, зубцюватий, недбальство, огортальниця, одиначка, посмітюха, Прикарпаття, снігозатримання, співробітничати, терпеливодушно, тимчасовозобов'язаний.

MORPHEMNY SHOW'2002

Вирішила одного разу основа **америк**- (нешодавно-бо зі США повернулася) поміняти свій імідж. Думала, думала, що б його таке незвичне зробити... Перечитала книгу оголошень, завітала до всіх салонів краси, передивилась усі сучасні журнали – нема! Хотілося чогось незвичного, унікального. І ось одного чудового ранку проходила вона повз незнайому будівлю приємного жовтого кольору на розі бульвару Тараса Шевченка й вулиці Володимирської. Вирішила заглянути: що ж там усередині коїться? Зайшла, ледь пробившись через "ввічливих" охоронців... і що ж побачила там? Коридори, сповнені якогось дивного гамору, а головне – сила-силенна студентів-філологів із допитливими і водночас замріяними очима. Трохи поблукавши, помітила цікаву табличку на одній з аудиторій: "Компанія "MORPHEMNY SHOW'2002".

- Спробую ще раз! – вигукнула основа. Постукала... несміливо увійшла...
- Вас вітає "MORPHEMNY SHOW'2002"! – усміхнені обличчя студентів засліпили її своєю щирістю та доброзичливістю.
- Мене цікавить... зміна іміджу, – ледве прошепотіла основа.
- Знаємо, знаємо... Ви не перша. Ми пропонуємо такі види послуг: чергування; накладання; усічення; інтерфіксацію.
- Що Ви обираєте?
- Та я... не зовсім розуміюся на цьому, а що б Ви порадили? – розгублено кліпала очима основа.
- Спеціально для Вас ми запропонували б інтерфіксацію. Згода?
- Ну що ж... згода!
- Тоді ставайте тут. По-перше, чи бажаєте Ви змінювати належність до частини мови? Можемо запропонувати стиль прикметника, дієслова, іменника...
- Я хочу бути іменником! Хочу означати "щось" або "когось"! – замріяно усміхнулась основа.
- Що ми робимо зі статтю? – улесливо спитав допитливий студент.
- Я хочу бути ... жінкою... так, так! саме жінкою!
- Тоді, прошу, приміряйте цей суфіксальний капелюшок **-к** і винятково жіноче хутряне закінчення (до речі – українського виробництва) **-а**. Боже, як Вам личить!
- Справді? – зашарілась основа. – Але чогось бракує...
- Знаємо, знаємо! Це останній штрих нашої інтерфіксації. Хвилиночку! Не встигла основа й оком зморгнути, як студенти дістали зі скриньки розкішний шифоновий шарф із золотими літерами на ньому: *"інтерфікс -ан-"*. А це до вашого капелюшка-суфікса.
- То я тепер **америк-ан/к-а ?** – недовіжливо перепитала основа.
R I S_N F_N
- На всі 100%! – запевнили її студенти.
- Ой, дякую! А... скільки ж я Вам винна? – оговтавшись, запитала вона.
- Та нам нічого не треба. Лише одне: не підведіть на іспиті!

(Оксана Соболь II курс, літературна творчість).

ФУНКЦІОНУВАННЯ МОРФЕМ У МОВІ ТА МОВЛЕННІ

Зміст теми

3. Інваріантність/варіантність як системотвірний параметр.
4. Морфема як інваріантна одиниця мови.
5. Морф (аломорф) як вияв варіантності морфеми в мовленні.
6. Морфема і морф. Спільні та відмінні ознаки.
7. Морфема – морф/аломорф – варіоморфи; морфема – варіоморфеми.
8. Принципи ототожнення морфів у парадигматичну одиницю – морфему.
9. Явища асиметрії в морфемі: омонімія, синонімія, антонімія.

Література до теми

Горпинич В.О. Сучасна українська літературна мова. Морфеміка. Слово-
твір. Морфологія. – К., 1999. – С. 8-13.

Клименко Н.Ф., Карпіловська Є.А. Слово-твірна морфеміка сучасної україн-
ської літературної мови. – К., 1998. – С. 8-13.

Ковалик І.І. Про морфеми (морфи) у сфері мови і мовлення // Мовознавство.
– 1982. – № 1. – С. 3-11.

Солнцев В.М. Язык как системно-структурное образование. – М., 1977. –
С. 211-218 (§ 4.1); С. 225-239 (§ 4.3-4.5).

Терміни

Інваріант [від *лат.* – *invariants /invariantis/* – незмінний], *англ.* invariant, *нім.* Invariānz, *Унверänderlichkeit*

– "величини, співвідношення, властивості тощо, які не змінюються від тих
чи інших перетворень змінних, пов'язаних з ними" (СІС, 279);

– "абстрактне позначення тієї самої сутності (напр., тієї самої одиниці) абс-
траговано від її конкретних модифікацій – варіантів" (ЛЭС, 80-81).

Варіант [від *лат.* *variants /variantis/* – змінний], *англ.* variant, *нім.* Variante,
фр. variante

– "... різний вияв тієї самої сутності, напр. видозміни тієї самої одиниці, яка
за будь-яких змін лишається собою" (ЛЭС, 80).

– "дана видозміна чи різновид (реалізація, маніфестація) одиниці мови, чи
еми, тобто фонеми, морфеми і т.ін." (О.С.Ахманова, 70).

Емічні одиниці *англ. emic units*

У науковий обіг термін *емічний* на позначення одиниць-інваріантів як протиставлення до *етичний* на позначення одиниць-варіантів увів американський лінгвіст Кеннет Лі Пайк;

– одиниці мови, одиниці-інваріанти, показником яких є суфікс-флексія **-ем-а** (*англ. eme*) "зі значенням 'структурний елемент, тип, структурна одиниця мови'; протиставляється ало- як конкретній реалізації відповідних одиниць у мовленні" (*Д.І.Ганич, І.С.Олійник, 525*).

Етичні одиниці *англ. etic units*

У науковий обіг термін *етичний* на позначення одиниць-варіантів як протиставлення до *емічний* на позначення одиниць-інваріантів увів американський лінгвіст Кеннет Лі Пайк;

– одиниці мовлення, одиниці-варіанти, показником яких є префікс ало- (*англ. allo-*, від *гр. ἄλλος* – інший) зі значенням 'мовленнєва реалізація емічної одиниці, що має інше формальне вираження'.

Дистрибуція [від *лат. distributio* – поділ, розподіл], *англ. distribution, нім. Distribution*

– "це сума всіх контекстів, у яких вона (одиниця мови) може зустрічатись, на відміну від тих контекстів, у яких вона зустрічатись не може" (*Г.Глісон, 103*);

– "сума всіх оточень, у яких виступає певна одиниця мови (фонема, морфема, слово), бо кожна з них (крім речення) має більш чи менш обмежену здатність поєднуватися з іншими подібними до неї одиницями, одиницями того ж рівня мовної системи" (*Д.І.Ганич, І.С.Олійник, 63*).

Додаткова дистрибуція *англ. complementary distribution, нім. zusätzliche Distribution*

"дистрибуція, що виключає різні відтворення тієї самої структурної одиниці, кожен із ало-варіантів якої зустрічається у такій сукупності контекстів (оточень), в якій не зустрічається жоден із решти її ало-варіантів" (*О.С.Ахманова, 137*).

Морфема [від *гр. μορφή* = *morphē* 'форма' з *гр. суфіксом* -μα = -ма (род. відмінок – μα-ος)], *англ. morpheme, нім. Morphem, фр. morphème*

– "елементарна, мінімальна одиниця мови, формально не подільна в межах одного слова, але подільна за семантикою <...> двостороння одиниця, що має значення та матеріальне вираження і може варіюватися як у першому, так і в другому плані" (*УМ.Е, 342*);

Морф, рідше морфа [*гр. μορφή* – форма, вигляд], *англ. morph, нім. morph*

У науковий обіг термін увів 1947 р. американський лінгвіст Чарльз Хоккетт;

– "конкретний лінійний представник *морфема* як узагальненої *одиниці мови*, один із формальних її різновидів, що встановлюється при поділі текстового слова. <...> найкоротший мінімальний відрізок словоформи, наділений самостійним значенням" (*УМ.Е, 341*);

Аломорф [від *гр.* ἄλλος – інший і *морφή* – морф], *англ.* allomorph, *нім.* Allomorph

– "морф певної (кореневої, префіксальної, суфіксальної, флексійної) морфеми, зовнішня несхожість якого порівняно з іншими морфами тієї самої морфеми зумовлена фонемним складом сусідніх морфів і, отже, тільки його позицією у словформі" (УМ.Е, 19);

Варіоморфи [від *лат.* vario – змінюю і *морф*]

– морфи однієї морфеми, тотожні за значенням і фонемним вираженням, що взаємозамінні в тій самій позиції (напр. *співа-ти* і *співа-т'*; *ход'-імо* і *ход'-ім*).

Варіоморфэми [від *лат.* vario – змінюю і *морфема*]

– морфи різних морфем, тотожні за значенням і відмінні за фонемним вираженням, що взаємозамінні в тій самій позиції (*син-у* і *син-ові*; по *Д'н'іпр-у* і по *Д'н'іпр-і*).

? Дайте відповіді на питання:

1. У чому виявляється принципова відмінність між поняттями інваріантними й поняттями варіантними? Наведіть приклади явищ, предметів тощо, що охоплюються поняттям інваріантності/варіантності.
2. Дайте визначення понять *морфема* і *морф*. Навіщо потрібні ці подвійні ряди термінів? Назвіть подібні пари мовознавчих понять.
3. Чи справедливим є твердження, що
– "найменша формальна частина слова, яка має значення, називається морфом"?
– "найменша формальна частина словоформи, яка має значення, називається морфемою"?
– "сукупність морфів утворюють морфему"?
4. Поясніть, що означає теза:
– "морфема – клас як множинність",
– "морфема – клас як ціле",
– "морфема реалізується в морфі",
– "морф репрезентує морфему".
5. Які принципи (правила) зведення морфів у морфему?
6. Що мається на увазі під формальною близькістю морфів, об'єднаних в одну морфему?
7. У чому полягає сутність додаткової дистрибуції? Які морфи називають аломорфами?
8. Морф і аломорф. У чому виявляється взаємозв'язок цих одиниць? Які спільні й відмінні ознаки вони мають?
9. Чи можна вважати аломорфами морфи, які відрізняються тільки алофонами: [нів-а, нів'-і, нів'-оу, ній'-ø] ?
10. Чи можна вважати аломорфами флексійні морфи, які відрізняються "живими" фонемами: /читай-еш – с'мій-ес'-с'а; ход-ит' – смій-ец'-ц'а/?
11. Які причини виникнення аломорфів в українській мові?
12. У чому полягає принципова відмінність між морфом і варіоморфом? між аломорфом і варіоморфом? між морфемою і варіоморфемою? Наведіть приклади варіоморфів і варіоморфем.

13. Чому можлива омонімія морфем, але неможлива омонімія фонем?
14. Які способи розпізнавання омонімічних морфем//морфів?
15. Внутрішня й зовнішня омонімія морфем//морфів. Як її можна "зняти"? Наведіть приклади.
16. Як виявляється універсальний принцип асиметрії щодо синонімії й антонімії морфем//морфів?
17. Що спільного і що відмінного в морфемній і лексичній синонімії та антонімії?

📖 *Сформулюйте власні робочі визначення понять: інваріант, варіант, дистрибуція, додаткова дистрибуція, морфема, морф, аломорф, варіоморф, варіоморфема.*

Наприклад:

Аломорфи – це морфи як конкретні репрезентанти морфеми в мовленні, відмінні за фонемним вираженням, які перебувають у відношеннях додаткової дистрибуції.

📖 *Опрацюйте §§ 4.1, 4.3 і 4.4 монографії В.М.Солнцева "Язык как системно-структурное образование".*

? *Дайте відповіді на питання:*

Чому поняття інваріантності/варіантності є системотвірним параметром онтологічної сутності природи мови загалом і її одиниць зокрема?

Чим зумовлена варіативність одиниць мови?

Як учений визначає поняття *варіанта* щодо одиниць мови?

Чому відношення варіантності можуть пов'язувати між собою лише однорідні елементи? Підтвердіть свою думку на прикладі таких мовних одиниць, як фонема і морфема.

У чому виявляється принципова відмінність у варіюванні двосторонніх одиниць – морфеми і слова – порівняно з односторонньою одиницею – фонемою?

Які межі варіювання двосторонніх одиниць, зокрема слів? Наведіть приклади слів//словоформ, які ілюструють інваріантно-варіантні відношення і які ілюструють вихід за межі інваріантно-варіантних відношень.

Що дозволяє кожен морф вважати "різновидом морфеми, або морфемою в одному зі своїх різновидів"? Поясніть, як ви це розумієте.

Як виявляється абстрактно-конкретна сутність морфеми//морфа з погляду їх двосторонності?

Як виявляється інваріантно-варіантна сутність морфеми//морфа з погляду їх двосторонності?

♦ Знайдіть і выпишіть визначення й ознаки понять *інваріант* і *варіант*; *морфема* і *морф*.

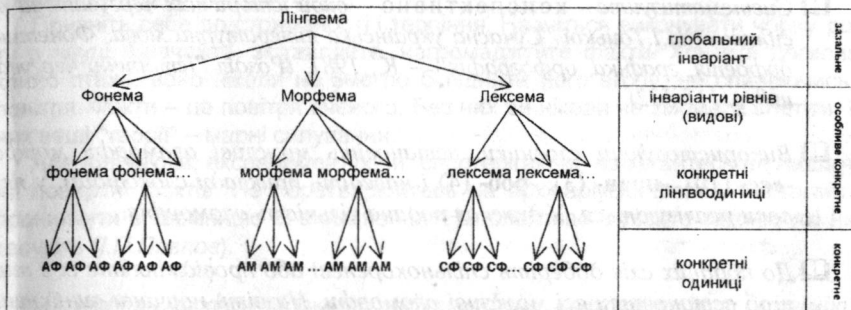
📖 *Опрацюйте статтю І.І.Ковалика "Про морфеми (морфи) у сфері мови і мовлення".*

? Як учений інтерпретує:

- дві форми існування лінгвальної дійсності;
- способи існування лінгвальних одиниць і категорій у сфері мови і мовлення;
- поняття *мовна одиниця взагалі* і *мовна одиниця рівня*;

- поняття *інваріант* і *варіант*;
- поняття *морфема* і *морф* у мові і мовленні;
- одиниці, за Ю.С.Степановим, структури – фонemi, морфemi й одиниці мови, норми – слово, речення. Наведіть власні приклади на підтвердження існування системи морфем як автономних мовних одиниць;
- поняття *метамова* як мова лінгвістичної науки.

📖 Заповніть таблицю або запропонуйте своє графічне відтворення класифікації лінгвоодиниць за І.І.Коваликом:

📖 Запишіть словоформи у фонемному запису. Виділіть кореневі (R), суфіксальні (S) і префіксальні (P) морфи у словоформах; зведіть їх у морфему, застосовуючи принципи отождошення морфів однієї морфemi.

R – Слати, шлю, стелю, слала, шлеш, стелеш; скребти, відскрібати, скребуть, шкребти, шкрябати, шкріб, шкрьобати; ненависть, ненависний, ненавидіти, ненавиджу, ненавидить.

S – Будувати, будівничий, збудований, будую; молодець, молодечий, молодецтво, молодцюватий, молодчага; садок, садочок, садка.

P – Зварити, ізвестися, зібрати, зорати, іззивати, сфотографувати, ісходити, сокурсник, підігнати, підождати, підвезти, піти; втлумачити, ввірувати, відійти, уразити, увірватися.

📖 З'ясуйте визначальні ознаки морфemi і морфа.

Диференційні ознаки	Морфема	Морф
1. Неподільна мінімальна частина слова		
2. Неподільна мінімальна частина словоформи		
3. Значуща одиниця		
4. Абстрактно онтологічна сутність: узагальнення суттєвих властивостей конкретно реалізованих одиниць		
5. Клас як ціле (узагальнена сукупність)		
6. Конкретно онтологічна сутність: лінійний представник одиниці в мовленні		
7. Двостороння одиниця: має ПЗ – певне значення і ПВ – конкретне звучання		
8. Двостороння одиниця: має ПЗ – певне значення і ПВ – деяке звучання		

Добираючи відповідні словоформи, заповніть таблицю у такий спосіб: морфема (репрезентант морфеми), всі можливі морфи й аломорфи кореневих, суфіксальних і префіксальних морфем.

Репрезентант морфеми	Морфи	Аломорфи	Словоформи
----------------------	-------	----------	------------

R: -мес-, -молод-, -скак-;

S: -ак-, -іст'-, -с'к-;

P: від-, між-, перед-.

Систематизуйте – конспективно – види історичних чергувань за посібником Н.І.Тоцької "Сучасна українська літературна мова. Фонетика, орфоенія, графіка, орфографія". – К., 1981. (Розділ "Історичні чергування", с. 117-132).

Використовуючи словники, встановіть можливі аломорфи морфем **-вес-** (10), **-прав-** (3), **-роб-** (4) і наведіть приклади словоформ, у яких вони реалізуються. У дужках подана кількість аломорфів.

До поданих слів доберіть спільнокореневі або провіднійте їх з тим, щоб встановити всі можливі аломорфи. Назвіть причини виникнення аломорфів.

Наприклад:

Аломорфи кореневої морфеми **-мог-**:

-мог-		{ -мог- }	спро-мог-ти-с'а	– перед S _{INF} -ти
		{ -мож- }	спро-мож-н-ий	– перед S _{ADJ} -н-
		{ -міг- }	спро-міг-ø-ø-с'а	– перед S-F _V -ø-ø мин. часу.

Аломорфи суфіксальних морфем **-н-** і **-іст'-**:

-н-		{ -н- }	лагід-н-ий	– перед більшістю F _{ADJ}
		{ -н-ост'-і }	лагід-н-ост'-і	– перед S _N -ост'- III відміни
		{ -н'- }	лагід'-н'-іст'-ø	– перед S _N -іст'- ж. р. III відміни
-іст'-		{ -іст'- }	лагід'-н'-іст'-ø	– перед F _N Н.одн. -ø III відміни
		{ -ост'-і }	лагід-н-ост'-і	– перед F _N непрямих відмінків.

R – Бродити, впірнати, галузка, жати, залопотіти, зчеплення, їздити, капелюшок, квасити, красити, ломака, ломити, мастити, обходити, оплавити, плести, подорож, прохід, разити, розлетітися, скоротити, сплюха, товариство, утяти, чубити, шкодити, штанга.

S – Вмотивування, довідка, забавність, земляцтво, злиток, інтерв'ювати, кріпацтво, лісівницький, ранок, слухач, шафка.

Обґрунтуйте, статус виділених сегментів, чим вони є: аломорфами, варіоморфами чи варіоморфемами?

Бор-е – бор-ет'-с'а, весел-е – весел-ейе, височій-е – височ-ит', каза-ти – каза-т', плести-с'а – плести-с' – пл'ів-с'а, по міст-у – по міст'-і, ректор-у – ректор-ові, роб-імо – роб-ім, у гай-у – у гай-і.

 У змінюваних словоформах тексту виділіть флексії. З'ясуйте, які флексії є синонімічними, а які омонімічними.

...послідовність, послідовність і послідовність. З самого початку своєї роботи привчіть себе до суворой послідовності в набуванні знань. Вивчіть ази науки, перш ніж намагатися зійти на її вершини. Ніколи не беріться за інше, нове, не засвоївши попереднього. Ніколи не намагайтесь приховати вади своїх знань хоч би і найсміливішими здогадами і гіпотезами. Як би не тішила ваш зір своїми переливами ця мильна бульбашка – вона неминуче лопне, і нічого, крім конфузу, у вас не залишиться.

Привчіть себе до стриманості і терпіння. Навчіться виконувати чорну роботу в науці. Вивчайте, зіставляйте, нагромаджуйте факти. Хоч яке досконале крило птаха, воно ніколи не змогло б підняти його вгору, не спираючись на повітря. Факти – це повітря вченого. Без них ви ніколи не зможете злетіти. Без них ваші "теорії" – марні силювання.

Але вивчаючи, експериментуючи, спостерігаючи, намагайтесь не лишатися на поверхні фактів. Не перетворюйтесь на архіваріусів фактів. Намагайтесь проникнути в таємницю їх виникнення. Наполегливо шукайте закони, які ними керують (І.П.Павлов).

 Зробіть морфемний аналіз слів/словоформ, враховуючи їхню омонімію. За потреби перевірте значення слів за "Словником української мови".

Байка, донести, жаління, замковий, наказати, очко, пересічний, підпілля, підривання, свинка, скат, тропічний, характерний.

 Згрупуйте слова за схожістю морфем. Доведіть, що вони омонімічні.

Берег, берегиня, березівка, берегти, узберіж, побережжяк (= вітер), беріг, береза, берізка, обережний, набережна, прибережник (= рослина), на березі, зберігач, безбережжя, берегівка (= ластівка), березняк.

Вода, проводи, водянка, водити, завод, заводити, водойма, поводитися, провідник, водний, приводити, заводський, водій, водянистий, переводити, водень, завідувач, безводний, заводь.

✓ Арабка, блискавка, жабка, давка, дивачка, загородка, калинівка, коробка, лавка, лимонівка, любка, накидка, нулівка, обробка, покоївка, рибка, спасівка, сусідка, швачка, шибка, щедрівка.

Бідак, вишняк, відьмак, вожак, вужак, держак, диwak, кисляк, кривляка, лежак, літак, лобуряка, моряк, несмак, одинак, рибак, різак, слабак, словак, сосняк, співак, хижак, черпак, чужак, юнак.

Відмінник, газівник, грийоник, двійник, довідник, заочник, заправник, медівник, нагрівник, півник, підголівник, рибник, соняшник, травник, штабник.

Зазеленіти, заздрити, заговорити, загудіти, завітчати, заколихати, залетіти, залюбуватися, заметушитися, замислитися, замовчати, заозерний, запастися, запланувати, заприсягатися, зарубіжний, заслухати, заспівати, заумний, зашити.

Приатлантичний, прибавити, прибігти, приблякнути, привісити, привчити, прив'ялити, пригнітити, прижитися, прижиттєвий, приїдатися, прикопаний, приманка, приміський, приохотити, пришвидшити.

📖 *З'ясуйте, у яких словах є синонімічні афікси. Поясніть їх значеннєві відмінки.*

Біленький, білуватий, білесенький, білявий, білісінький, білястий; гоноровитий, гонористий; собачище, собаченя, собачина, собача, собачня, собачисько, собацюра, собачка, собацюга; тигрів, тигреня, тигровий, тигрячий, тигренятко.

📖 *Доберіть синонімічні й антонімічні відповідники до поданих морфем//морфів. Поясніть, ілюструючи прикладами, їх значення.*

Від-, де-, кваз'і-, над'і-, перед-, по-, суб-;
-ай-, -есен'к-, -ец'-, -ин-, -ик-, -іт-, -к-, -ус'-, -ушч- (-ущ-).

📖 *Зробіть морфемний аналіз слів//словоформ і доберіть у виділених словах усі можливі відзначені у дужках аломорфи.*

Згуртованість (S), опосереднювання, по-інтелігентному, **розсунутий** (R, S), **усмирителька** (P, S), **утихомирювачка** (P, S), холоднішати, цацькатися.

☺ *Цікаве мовознавство.*

Морфема – це модель в альбомі кутюр'є, **морф** – це шовково-оксамитово-замшеве диво на плечиках за кулісами показу чи на вітрині бутіку. Вони обоє неподільні мінімальні частини слова//словоформи, обоє значущі двосторонні (мають ПЗ і ПВ), однак і дещо відмінні: морфема – модель “от кутюр” на подіумі – це абстрактно онтологічна сутність: узагальнення суттєвих властивостей конкретно реалізованих морфів. Морф – перевтілений у житті ансамбль, доступний для простих смертних, “прет-а-порте” – конкретно онтологічна сутність: конкретний лінійний представник морфеми у мовленні.

Багатозначна морфема – майстриня кількох ремесел, талановитий імітатор, здатна, залежно від оточення, зуживати в контексті слова будь-яке зі своїх значень-іпостасей.

Омонімічні морфеми//морфи – це дівчата-близнята: однакова врода, та геть різна вдача, смаки, уподобання.

Синонімічні морфеми//морфи – про таких у народі кажуть: “сестри по ду-ху”, “під однією зіркою вродилися”. Вони мов близькі подруги: зовні різні, але мають однакові смаки та звички.

(Юлія Джерастрянська)

І фонема, і графема, і відома нам морфема,
І лексема, і фразема, а також ономатема,
Чарівна дериватема, синтаксема, семантема –
Всі красуні, всі цариці, всі емічні одиниці.

(Оксана Соболев)

МОРФОНОЛОГІЧНИЙ АСПЕКТ МОРФЕМІКИ

Зміст теми

1. Морфонологія як підрозділ морфеміки. Завдання морфонології.
2. Види взаємного пристосування морфем, що відбуваються при їх об'єднанні у слові.
3. Чергування на межі морфем і не на межі морфем. Поняття *морфонем*.
4. Усічення на морфемному шві.
5. Накладання морфів.
6. Інтерфіксація на морфемному шві: а) умови вживання інтерфіксів; б) види інтерфіксів.
7. Можливість неєдиної інтерпретації явищ морфемного шва.

Література до теми

Горпинич В.О. Сучасна українська літературна мова. Морфеміка. Слово-
твір. Морфонологія. – К., 1999. – С. 162-204.

Карпіловська Є.А. Зв'язки як самостійний функціональний тип суфіксальних
одиниць // Карпіловська Є.А. Суфіксальна підсистема сучасної української лі-
тературної мови: Будова та реалізація. – К., 1999. – С. 239-255.

Современный русский язык / Под ред. В.А.Белошапковой. – М., 1981. – С. 174-181.

Терміни

Аглютинація [лат. agglutinatio 'приклеювання', 'склеювання', від лат. agglutināre 'приклеювати', утвореного з прийменника ad → ag перед g іменника gluten 'клей'], англ. agglutination, нім. Agglutination, фр. agglutination

У науковий обіг термін увів німецький вчений Франц Бопп;

– "Механічне приєднання однозначних стандартних афіксів до незмінних основ чи коренів" (О.С.Ахманова, 31).

Фузія [фр. fusion 'злиття', від лат. fūsiō 'сплав'], англ. fusion, нім. Verschmelzung, фр. fusion

У науковий обіг термін фузія увів американський лінгвіст Едуард Сепір (Language, 1921 // Рус. пер.: Сепир Э. Язык. – М., 1934; М., 1993);

– при фузії "міра злиття між кореневим елементом і афіксом <...> більша. Їхній кореневий елемент і афікс, хоч структурно і виділяються, не можуть бути так само просто відірвані один від одного" (Е.Сепір, 101);

– "морфонологічно зумовлене формальне взаємопроникнення контактної розташованих морфем, при якому проведення морфологічних меж (насамперед між основою й афіксом) викликає певні труднощі" (ЛЭС, 563).

Аналогія [від *гр.* аналогія – відповідність], *англ.* analogy, *нім.* Analogie, *Angleichung*, *фр.* analogie

– "1) Часткова схожість між предметами і явищами. 3) Зближення відмінних між собою мовних форм на основі часткової подібності їх" (CIC, 48);

– "Уподібнення, зумовлене впливом, пов'язаних між собою елементів мови; прагнення до поширення продуктивної моделі (словозміни, словотвору, фонетичної зміни тощо) як гіпотетична причина нефонетичної зміни форм слів" (О.С.Ахманова, 45).

Морфонологія [від морфо↔фонологія ← морфологічна фонологія = фonomорфологія], *англ.* morphonology, *нім.* Morphonologie, *фр.* morphonologie

У науковий обіг термін увів Микола Сергійович Трубецької (*Gedanken über Morphonologie* // TCLP. – № 4. – 1931. – С. 161; Некоторые соображения относительно морфонологии, 1931 // Пражский лингвистический кружок. – М., 1967. – С. 115-118);

– Розділ морфеміки, який вивчає в широкому розумінні: 1) фонологічну структуру морфем//морфів різних типів і фонемну будову морфів однієї морфеми і 2) всі види пристосувань морфем//морфів у структурі слова//словоформи – чергування, усичення, накладання, інтерфіксацію; у вузькому розумінні: 1) фонологічну структуру морфем//морфів різних типів і фонемну будову морфів однієї морфеми і 2) чергування фонем у межах однієї морфеми.

Морфемний шов *англ.* morphemic suture (boundary)

– Межа між двома морфемами//морфами, що при морфемному аналізі позначається знаком – : *пере-роз-по-д'іл-ен-ий, між-держав-н-ий*.

Фіналь [від *фр.* finale – кінцевий склад], *англ.* final

– кінцева фонема чи кілька фонем твірної (або словозмінної) основи, яка зазнає морфологічних змін, пристосовуючись до словотвірного форманта (або флексії).

Чергування // Альтернація [*лат.* alternatio – чергування, від *лат.* alter – другий із двох] (морфологічне чергування, традиційне чергування, нефонетичне чергування) *англ.* alternation, gradation, *нім.* Lautwechsel, Abstufung, Wechsel, Stufenwechsel, *фр.* alternance

У науковий обіг термін *традиційні чергування* увів І.О.Бодуен де Куртене (*Опыт теории фонетических альтернатив* // Избранные труды по языкознанию. Т. I. – М., 1963. – С. 265-347);

– Явище морфемного шва, що виявляється у пристосуванні однієї фонем (частіше) чи двох (іноді) найчастіше кінцевих фонем:

- ♦ при словотворі – твірної основи до словотвірного форманта;
- ♦ при словозміні – словозмінної основи до флексії.

Морфоне́ма *англ.* morphoneme, *нім.* Morphonem, *фр.* morphonème

У науковий обіг термін *морфонема* – з іншим значенням – увів польський лінгвіст Хенрик Улашин (*Laut, Phonema, Morphonema* // TCLP. – № 4. – 1931. – С. 58);

у сучасному розумінні термін *морфонема* запровадив М.С.Трубецької (Sur la "Morphonologie" // TCLP. – № 1. – 1929. – S. 85);

– "<...> комплексні образи двох чи декількох фонем, здатних залежно від морфологічної структури слова заміщати одна одну в межах однієї морфеми" (Sur la "Morphonologie" // TCLP. – № 1. – 1929. – S. 85);

– Ряд фонем, що чергуються в аломорфах однієї морфеми. Графічне позначення морфонеми у фігурних дужках через дріб або через скісну між фонемами, що чергуються:

$\left\{ \begin{array}{c} \text{зд} \\ \text{ждж} \\ \text{з'д'} \end{array} \right\}$	або	{зд/ждж/з'д'}	<i>йізд-у-ти</i> <i>йіждж-ø-у</i> <i>йіз'д'-ø-ат'.</i>
--	-----	---------------	--

Усічення *англ.* apocope, *нім.* Apokope, Abstoßung, *фр.* apocope;

Елізія [*лат.* elisio, від elido – 'видаляю, виштовхую'], *англ.* elision, *нім.* Elision, Zusammenziehung, Vokalausstoßung, *фр.* élision

– Явище морфемного шва, що виявляється в усіченні однієї чи кількох фонем кінцевого морфа твірної основи (або морфа в цілому). Знак усічення #.

Накладання;

Гаплогія [від *гр.* απλός – 'простий' і λόγος – 'знання'], *англ.* haplogy, *нім.* Haplogie, Silbenscheidung, Silbendissimilation, *фр.* haplogie

– Явище морфемного шва, яке виникає тоді, коли збігаються фонемно однакові кінець і початок наступного морфа. Знак накладання ↔.

Інтерфіксація [від *інтерфікс*; від *лат.* inter – між, fixus – прикріплений];

Аугментація [від *аугмент*] *англ.* augment, *нім.* Augment, *фр.* augment

– Явище морфемного шва, коли між двома морфемами/морфами з'являється інтерфікс, що усуває морфонологічно заборонені збіги голосних (з'явання) або приголосних фонем на межі морфем.

? Дайте відповіді на питання:

1. Які є підстави для вичленування морфонології й морфотактики у межах морфемики?
2. З іменами яких учених пов'язане становлення морфонології?
3. Що є предметом вивчення морфонології в широкому й вузькому розумінні?
4. Поясніть, як ви розумієте, що таке *морфемний шов* (на прикладах).
5. Назвіть, які види взаємного пристосування морфем при їх об'єднанні у слові характерні для української мови.
6. У чому виявляється сутність чергування як морфонологічного явища? Які чергування не є морфонологічними? Чому? Наведіть приклади.
7. Дайте характеристики чергувань: на межі/не на межі морфем; у коренях/в афіксах.
8. Хто і коли увів у науковий обіг поняття *морфонема*? Для чого слугує морфонема? Наскільки виправданим є введення *морфонеми* як одиниці мови?
9. У чому полягає явище усічення на морфемному шві? Які сегменти можуть усікатися?

10. Дайте характеристику усічення в іменнику, прикметнику та дієслові.
11. У чому виявляється явище накладання на морфемному шві? Яка різниця між повним і частковим накладанням?
12. Дайте характеристику накладання в іменнику, прикметнику та дієслові.
13. Чим зумовлена суперечливість поглядів лінгвістів на інтерфіксацію й інтерфікс у морфемній структурі слова? Які можливі варіанти розв'язання проблеми інтерфіксів?

 За словником "Українська мова. Енциклопедія" виписуйте визначення термінів: **морфологія, морфемний шов, чергування, морфонема, усічення, накладання, інтерфіксація.**
Сформулюйте власні робочі визначення цих понять.

 Виділіть морфему//морфи у словах//словоформах. Згрупуйте слова, у яких а) відбувається чергування на морфемному шві; б) немає чергування на морфемному шві. Поясніть, чим вони зумовлені.

Наприклад:

а) *за-барв-и-ти* – *за-барвл-ен-ий* → чергування /в – вл/ на морфемному шві перед S_{Par} -ен-; *за-барв-и-ти* – *за-барвл'-ø-у, -ат'* → чергування /в – вл'/ на морфемному шві перед S-F_V -ø-у і -ø-ат';

при-нос-и-ти – *при-нош-ø-у* → чергування /с – ш/ на морфемному шві перед S-F_V -ø-у; *при-нос-и-ти* – *при-нос'-ø-ат', -ø, -мо, те* → чергування /с – с'/ на морфемному шві перед S-F_V -ø-ат', F_V -ø, -мо, те.

б) *при-нос-и-ти* – *при-н'іс-ø-ø* → чергування /о – і/, /н – н'/ не на морфемному шві перед S-F_V -ø-ø.

Гадання, граничити, дорожнеча, житній, засиджений, з'являтися, квітчастість, класичний, місячний, найпрекрасніший, народжений, ніженька, обміль, обмін, обціпляти, Ольжин, перегуд, передвесняний, передлісся, переможець, погашений, присвячений, п'ятий, розграфлений, розуміти, Сидорів, смачний, тактовний, французький, юнь.

 Проаналізуйте явище морфемного шва у процесі творення прикметників й іменників.

Австрійський, арзамаський, гадяцький, дніпропетровський, ельзаський, запорізький, золотоніський, казбецький, калуський, карабаський, карагандинський, конголезький, мавританський, мещеряцький, паризький, прусський, страбурзький, тбіліський, томський, туніський, уральський, філіппінський, чернігівський, яський.

Баштанництво, боягузтво, братерство, їздецтво, квітництво, крутість, купецтво, мисливство, молодецтво, наставництво, невігластво, овочівництво, підданство, птаство, союзництво, убогство.

Бувальщина, Вінниччина, вощина, гайдамащина, гущина, гушавина, Донецчина, Київщина, ліщина, Одещина, площина, спадщина, толстовщина, тріщина, Туреччина, Черкащина.

📖 *Наведіть приклади слів/словоформ, у яких відбуваються чергування:*

- а) ск – шч, с'т' – шч – ст, ст – шч – с'т', зд – ждж – з'д' – у кореневих аломорфах;
б) в – вл – вл', з – жз – з', к – ч – ц', х – ш – с' – у суфіксальних аломорфах.

📖 *Е.А.Вартаньян описує морфонологічне пристосування латинських префіксів до системи російської мови (Путешествие в слово. – М., 1982. – С. 99). Проведіть власне дослідження пристосування латинських префіксів аб- і ком- до системи української мови.*

В реестре латинських приставок немало таких, которые изменяются в зависимости от начального звука корня. На некоторые из них стоит обратить внимание.

Префикс аб- перед корневым *т* превращается в абс- – абстрактный, а ин-, примыкая к корневым *м* или *п*, преобразуется в иммунитет, импорт. Ту же трансформацию испытывает суб-, стоит ему связать свою судьбу со словами, которые начинаются со звуков *р* или *ф* (так получились слова *суррогат* и *суффикс*).

Многолика приставка ком-, передающая понятие совместности. В своем естестве она присутствует в словах *компот, компресс, комплекс, комбинация*. Стоит, однако, некоторым словам, начинающимся с некоторых согласных, обзавестись этой приставкой, как начинаются чудесные превращения. Она может изменяться, не уподобляясь звуку корневого слова: *кондуктор, консервы*. Она может уподобиться, и тогда мы будем читать и писать *коллектив, корректный*. "Фирма" ком-, кол-, кон-, кор- обслуживает и корневые слова, начинающиеся на гласные. В своем рвении теряя конечный согласный, приставка сливается со словами, которые превращаются в *коалицию, координацию, коэффициент*.

И все же самый "уподобленческий" в латыни префикс – ад-.

Уподобив свой согласный согласному слова *фикс*, приставка превратилась в *аф*. Появилось новое слово – *аффикс* – с двойным согласным. И с новым значением. Если *фикс* значило "крепкий", то *аффикс* – "прикрепленный". Полученное слово лингвисты используют в качестве термина. Аффиксы в языковедении – это префиксы и суффиксы, изменяющие значение корня (что мы и показали только что на примере префикса ад-).

Этот ад- – настоящий хамелеон. Вы его увидите впереди шествующим в словах с двойными согласными: *агглютинация, аккумулятор, аллитерация, аннексия, аппарат, ассистент, аффект* и им подобных. Помимо согласных *г, к, л, н, п, с, ф*, приставка ад- уподобляется, скажем, в немецком языке еще и *р* (там слова *арест, арестант* пишутся через два *р*).

📖 *Реконструйте усічені морфеми, поясніть причину їхнього усічення.*

Наприклад:

У слові *жал'іс-н-ий* усіченням є $S_N\text{-}ic\text{'-}$: *жал'іс(т' – #)-н-ий*, завдяки чому знімається невластивий для української мови збіг приголосних /жал'іс^тний/ на морфемному шві.

Апріорний, відвідувач, волоський, гнути, дзвонар, злісний, камчадали, кенгуровий, макорженики, марокканець, месник, монтаж, норвезький, одеський, перекручувач, піаніст, повернення, пожвавлюваний, радісний, слухач, таксист, тбілісець, унікальний, утікач.

 Знайдіть випадки накладання морфем//морфів, поясніть причину їхнього накладання.

Наприклад:

У слові слух-а-ч-ø S_N-ач- накладається на S_V-а-: слух-(-а- ↔ -ач-)-ø, завдяки чому знімається з'явлення (невластивий для української мови збіг голосних /слухаач/) на морфемному шві.

Білоруський, блукач, бордовий, держак, грецький, задирака, користувач, купецький, овруцький, омський, пірнути, поринути, ткач, туніський, циркач.

 Виділіть морфем//морфи у словах//словоформах. Розподіліть слова у три колонки відповідно до явищ, які відбуваються на морфемному шві:
а) чергування; б) усічення; в) накладання.

Вивантажувач, видавництво, випихач, вихоплений, впнути, забавка, зачіска, мастити, мітелочка, наїзницький, неосвітлений, підміський, плакатися, поліський, пошкодження, пристань, простецький, рільницький, розповсюдження, розхолоджувати, співацький, страдницький, струджувати, таджицький, тесак, ткацький, тонний, узбічний, унаочнення, упустити, управління, утаювач, хваління.

 Напишіть реферат на тему: "Інтерфікс – це... (Проблема інтерфіксів у сучасній морфеміці)", у якому дайте відповіді на питання:

Які терміни і хто з учених пропонує на позначення інтерфіксів у сучасному мовознавстві?

У чому виявляється погляд на інтерфіксацію як на одне з морфонологічних явищ? Хто, в яких працях і яку аргументацію наводить на підтвердження цього?

Які підстави є для розгляду інтерфіксів як самостійних морфем? Хто і чому так вважає?

На чому базується розуміння інтерфіксів як частини похідних суфіксів?

Де проходить морфемний шов у словах з інтерфіксами? Від чого це залежить?

Які інтерфікси належать кореневій морфемі, а які "обслуговують" суфікс?

У чому виявляється специфіка інтерфіксів у складних словах порівняно з інтерфіксами у словах простих?

Література до реферату

Горпинич В.О. Сучасна українська літературна мова. Морфеміка. Слово-
твор. Морфонологія. – К., 1999. – С. 189-195 (§ 123-125).

Дементьев А.А. О так называемых "интерфиксах" в русском языке // Вопр.
языкознания. – 1974. – № 4. – С. 116-120.

Земская Е.А. Интерфиксация // Современный русский язык / Под ред.
В.А.Белашаповой. – М., 1981. – С. 174-181, 185-186.

Земская Е.А. Интерфиксация в русском словообразовании // Развитие гра-
мматики и лексики современного русского языка. – М., 1964.

Земская Е.С. Современный русский язык. Словообразование. – М., 1973. –
С. 113-137.

Карпіловська Є.А. Зв'язки як самостійний функціональний тип суфіксальних одиниць // Карпіловська Є.А. Суфіксальна підсистема сучасної української літературної мови: Будова та реалізація. – К., 1999. – С. 239-255.

Клименко Н.Ф. Інтерфікс // Українська мова. Енциклопедія. – К., 2000. – С. 209-210.

Лопатин В.В. Русская словообразовательная морфемика. – М., 1977. – С. 41-57.

Милославский И.Г. Сложение семантических элементов различных типов в структуре русского языка // Вопр. языкознания. – 1979. – № 6. – С. 76-85.

Шанский Н.М. Очерки по русскому словообразованию. – М., 1968. – С. 114-119.

 Виділіть інтерфікси у словах/словоформах, поясніть причину їх виникнення і функціональне призначення.

Наприклад:

У слові *йалт-ин/с'к-ий -ин/* є інтерфіксом, що вставляється між R-йалт- і S_{ADJ}-с'к- для зняття невластивого для української мови збігу чотирьох приголосних *йалтс'кий/* на морфемному шві.

Біженець, братерство, вчорашній, генуезець, граціозний, дбайливий, домашній, драматичний, кантіанський, компілятивний, комфортабельний, конголезець, купейний, легендарний, мавританський, марсіанський, місяцехід, моралізувати, піхотинець, симптоматичний, ссавець, тиховійний, торішній, тутешній, ялтинський.

 Систематизуйте – конспективно – види інтерфіксів (між двома основами у складних словах й у простих словах між основою і суфіксом) за посібником В.О.Горпинича "Сучасна українська літературна мова. Морфеміка. Словотвір. Морфонологія" (с. 189-192) та Н.Ф.Клименко і Є.А.Карпіловської "Словотвірна морфеміка сучасної української літературної мови" (с. 29-31) .

 Розподіліть інтерфікси за їх місцем у структурі слова: а) інтерфікси, що вживаються у складних словах між основами; б) інтерфікси, що вживаються у простих словах між основою і суфіксом (флексією).
Доберіть приклади.

-а-, -ан-, -ат-, -в-, -е-, -ей-, -ес-, -еш-, -и-, -і-, -ен-, -ин-, -ін-, -іан-, -ів-, -к-, -ов-, -ій-, -ім-, -й-, -л-, -н-, -о-, -ома-, -ох-, -ош-, -р-, -т-, -ч-, -ш-.

 З'ясуйте, які інтерфікси реалізуються між твірною основою і суфіксом. Доберіть приклади, де б суфікси вживалися самостійно, без інтерфіксів.

Асиметричний, дбайливий, дипломатичати, евенкійка, еготизм, збіговище, зеленкуватий, іноземщина, кумівство, маковиння, мальтійський, окремішний, оранка, прийдешній, продуктивний, сирівець, світанок, словесний, танцюрист.

 Відновіть ланцюжок похідності слів і проаналізуйте явища морфемного шва.

Воля ... невільничий, нести ... незносність, середина ... опосередкування, ший і мирний ... утихомирювачка.

Г-...-ти, ...-с-...-ти, п-...-ти, т-...-ти, ...-ти.

Вгорі, вгорнений, відгорівши, гірка, гірництво, гірничий, гірняк, гірнячка, гірочка, гора, горе, горець, горечко, горіти, горнутися, горювання, горюваннячко, горюха, горючість, горюшний, загорітиса, згір'я, згорьованість, межигірський, обгортка, півгоря, погорілець, позгортувати.

Безсилля, безтурбоття, вчительчин, держак, займанщина, компілятивний, купейний, молитовний, надутість, натиск, неузгодженість, овруцький, оповзневий, ополячуватися, оформляти, переставляння, повернення, пожвавлюваний.

Накладання – це таке явище морфемного шлюб-у-шва, коли дві закохані морфеми//морфи зливаються воедино те спільне, що мають на межі себе й іншої морфеми//морфи.

Чергування – це такий тип щасливого шлюбу між морфемами, коли, мов за Платоном, той, хто кохає, пристосовується до коханого, змінюючи свій кінець задля початку іншого.

(Юлія Джерастрянська)

ТИПИ МОРФЕМ В УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ

Зміст теми

1. Класифікація основних морфем (корінь, префікс, суфікс, флексія, постфікс):
 - за роллю у складі слова;
 - за місцем щодо кореня;
 - за значенням і функцією;
 - за формою вираження;
 - за структурою;
 - за походженням;
 - за регулярністю і продуктивністю.
2. Афіксоди як морфеми перехідного типу.
3. Термінологічна й змістова невизначеність конфіксів.
4. Проблема інтерфіксів у сучасній морфеміці.

Література до теми

Горпинич В.О. Сучасна українська літературна мова. Морфеміка. Словотвір. Морфологія. – К., 1999. – С. 14-52 (§ 4-21).

Клименко Н.Ф., Карпіловська Є.А. Словотвірна морфеміка сучасної української літературної мови. – К., 1998. – С. 13-51.

Ковалик І.І. Про корінь слова та його роль у процесі словотворення // Українська мова і література в школі. – 1980. – № 2. – С. 69-72.

Москаленко А.А. Від іподрому до космодрому (Про морфемізацію слова дром) // Українська мова і література в школі. – 1980. – № 2. – С. 73-75.

Москаленко Н.А. Терміни-назви морфем слова // Москаленко Н.А. Нарис історії української граматичної термінології. – К., 1959. – С. 148-155.

Шуба П.П. О компонентах конфикса в русском языке // Развитие современного русского языка. 1972. – М., 1975. – С. 249-253.

Терміни

Корінь лат. *radix*, англ. *root*, нім. *Wurzel*, фр. *racine* – корінь (Я.Головацький; Й.Левицький, О.Партицький), кор'їнь (М.Осадца); корень (Г.Шашкевич; С.Смаль-Стоцький і Ф.Гартнер); стволь, стебель (Г.Шашкевич); корінь (О.Огоновський, В.Коцовський)

В україністику термін *корінь* запровадив Яків Федорович Головацький (Граматика руского языка. – Львів, 1849);

У сучасному фонетичному оформленні *корінь* – Омелян Михайлович Огоновський (Граматика руского языка для шкілъ середнихъ. – Львів, 1889);

– центральна, головна й обов'язкова морфема, спільна частина споріднених слів, що містить елемент лексичного значення слова.

Афікс [лат. affixus – 'прикріплений, приставлений перед або після'; від лат. прийменника-префікса ad- – 'до', у якому d асимілюється до звука f (ad-f → aff) лат. дієприкметника fixum (від дієслова fingere): ad-fixum → af-fixum → affixum → affix], англ. affix, нім. Affix, фр. affixe

В україністику термін *афікс* увів 1906 р. Петро Федорович Залозний (Коротка граматики української мови. – Полтава, 1906, ч. I);
інші терміни: *додатки* (О.Огоновський і В.Коцовський);

– службова, необов'язкова морфема в слові, що займає пре- чи постпозицію щодо кореня і виконує словотвірну чи словозмінну функцію.

Префікс [лат. praefixus – 'прикріплений попереду', від prae – спереду і fixus – прикріплений], англ. prefix, нім. Präfix, фр. préfixe

В україністику термін *префікс* увів 1906 р. Петро Залозний (Коротка граматики української мови. – Полтава, 1906, ч. I); в латинському написанні – у 1889 р. О.Огоновський (Граматики руского языка для школь середнихъ. – Львів, 1889);

інші терміни, що побутували: *предлогъ* (Я.Головацький, Й.Левицький); *прида-токъ* (Й.Левицький); *приставка* (П.Дячан), *пріставка* (О.Партицький, С.Смаль-Стоцький і Ф.Гартнер, О.Огоновський, В.Коцовський); *припона* (О.Огоновський);

– службова, необов'язкова морфема в слові, що займає препозицію щодо кореня чи іншого префікса і виконує словотвірну або словозмінну (формотвірну) функцію.

Суфікс [лат. suffixus – 'підставлений', 'прикріплений після', від sub-fixum → suf-fixum → suffixum → suffix], англ. suffix, нім. Suffix, Nachsilbe, фр. suffixe

В україністику термін *суфікс* увів 1906 р. Петро Залозний (Коротка граматики української мови. – Полтава, 1906, ч. I);

інші терміни, що побутували: *вставка* (Й.Левицький); *приросток* (П.Дячан), *на́ростокъ* (=суфікс+закінчення; О.Партицький); *наростокъ* (О.Огоновський, С.Смаль-Стоцький і Ф.Гартнер, В.Коцовський);

– службова, необов'язкова морфема в слові, що займає постпозицію щодо кореня або іншого суфікса і виконує переважно словотвірну чи словозмінну (формотвірну) функцію.

Флєксія [лат. flexio – 'згинання', 'перехід'], англ. inflexion, нім. Flexiön

Термін *флексія* увів німецький лінгвіст Фрідріх фон Шлегель 1808 р. (але з іншим значенням – 'граматичне чергування');

В україністику термін *флексія* увів 1906 р. Петро Залозний (Коротка граматики української мови. – Полтава, 1906, ч. I);

Закінчення англ. ending, нім. Endung

У сучасному фонетичному оформленні термін *закінчення* уперше вжив 1849 р. Яків Головацький (Граматики руского языка. – Львів, 1849);

інші терміни: *закончєніє* (Я.Головацький); *окончанье* (Й.Левицький); *окончєньє* (М.Осадца); *окончаня*, *падежъ* (О.Партицький); *оконченє* (О.Огоновський); *закінченє* (С.Смаль-Стоцький і Ф.Гартнер); *закінчення* (О.Огоновський і В.Коцовський); *кінцівка* (Є.Тимченко);

– службова обов'язкова морфема відмінюваних і дієвідмінюваних слів, що займає постпозицію щодо кореня чи суфікса і виконує власне словозмінну й іноді словотвірну функцію.

Постфікс [від *лат.* postfixum, від *post* – після, *fixus* – прикріплений], *англ.* postfix, *нім.* Postfix

У науковий обіг термін *постфікс* увів Іван Олександрович Бодуен де Куртене;

– у широкому розумінні – це всі морфеми, що стоять після кореня, тобто суфікси і флексії;

– у вузькому розумінні – це службова, необов'язкова морфема в слові, що займає позицію абсолютного кінця слова і виконує переважно словотвірну (іноді словозмінну – формотвірну) функцію.

Афіксбід [від *лат.* affixus – 'прикріплений' і *гр.* εἶδος – 'вид, вигляд']

У науковий обіг термін *афіксбід* увів російський лінгвіст Микола Максимович Шанський (Очерки по русскому словообразованию. – М., 1968. – С. 89);

– "морфеми перехідного типу – афіксбиди, з одного боку, виконують роль суфіксів і префіксів, <...> це морфеми з дуже абстрактною семантикою, наближеною до словотвірного значення афіксів. <...> З другого боку, афіксбиди, вживаючись як афікси, все ще продовжують залишатися й чітко усвідомлюватися кореневими морфемами, чи основами, зберігаючи семантичні і генетичні зв'язки з відповідними коренями" (М.М.Шанський, 36);

– морфеми перехідного типу, кореневі морфеми, які в препозиції щодо кореня функціонально співвідносні з префіксами, у постпозиції – з суфіксами.

Інтерфікс [штучне *лат.* interfixum – 'міжприкріплений', від *лат.* inter – між, *fixus* – прикріплений], *нім.* Verbindungsmorphemen – морфеми зв'язку (М.С.Трубецької)

У науковий обіг термін *інтерфікс* увів Олексій Михайлович Сухотін і підтримав Михайло Вікторович Панов (О грамматической форме, 1959 // Ученые записки Московского городского педагогического института им. В.П.Потемкина. – 1959. – Т. 73. – Вып. 6. – С. 35);

– "службові морфеми, що не мають власного значення, але слугують для зв'язку коренів у складних словах. <...> Вони уживаються виключно у словотвірній функції" (О.О.Реформатський, 266);

– службова, необов'язкова морфема у складних словах, що займає позицію між двома основами (чи двома коренями) і виконує синтагматичну функцію.

Конфікс [*лат.* confixum – 'разом узятє', від *лат.* префікса *con* – 'разом' і *fixus* – 'прикріплений'], *англ.* confix

– словотвірний розчленований формант (префікс + суфікс, префікс + постфікс), який як єдиний комплекс бере участь в акті словотвору, приєднуючись до твірної основи.

Інфікс [лат. *infixum* – 'вставка', від лат. прийменника-префікса *in* 'в' (= укр. 'в') і дієприкметника *fixus* – прикріплений], англ. *infix*, нім. *Infix*, фр. *infixe*

– службова морфема, яка з'являється всередині кореня чи основи при творенні нових слів або форм слів. У сучасній українській мові лише два інфікси -он'к- і -ус'-, що вставляються всередині інфінітивного суфікса: *йіст-он'к-и*, *пит-он'к-и*, *спат-ус'-і*.

📖 За словником "Українська мова. Енциклопедія" випишіть визначення термінів: **корінь, префікс, суфікс, флексія, постфікс, інтерфікс, конфікс**.

Сформулюйте самостійно і запишіть власні робочі визначення цих термінів.

📖 Опрацюйте рекомендовану літературу і напишіть мініреферат на одну з поданих тем за пропонованою схемою:

- ✓ визначення;
- ✓ хто увів у науковий обіг поняття і термін;
- ✓ характеристика:
 - за роллю у складі слова;
 - за місцем щодо кореня;
 - за роллю у складі слова;
 - за формою вираження;
 - за структурою;
 - за походженням;
 - за регулярністю і продуктивністю.

Теми

Структурно-семантична характеристика кореневих морфем.
Структурно-семантична характеристика афіксальних морфем (одного з афіксів: префікса, суфікса, флексії).

Префікси і суфікси. Спільні та відмінні ознаки.

Функціональна характеристика афіксів (словотвірні, формотвірні, словозмінні функції).

Проблема інтерфіксів. Різні погляди на правомірність їх виділення.

Афіксоїди як морфеми перехідного типу. Види афіксоїдів.

📖 Опрацюйте основну літературу й статтю І.І.Ковалика "Про корінь слова і його роль у процесі словотворення".

? Дайте відповіді на питання:

Які види морфем властиві українській мові?

У чому виявляється відмінність між коренем й афіксальними морфемами?

Чим відрізняється корінь від слова? від основи? від афікса?

Чи можуть збігатися (формально, формально-значеннєво, функціонально) корінь і слово? корінь і основа?

Наскільки справедливим є твердження, що корінь – це спільна частина споріднених слів?

Чи кожне слово має корінь? Які існують погляди щодо обов'язковості/необов'язковості кореня в словах?

Які погляди щодо статусу кореня репрезентують висловлювання лінгвістів:

а) "Коренева морфема обов'язково існує в кожному слові, інакше – немає слів без кореня" (Горбачук В.Т. Основні поняття і терміни морфеміки. – Слов'янськ, 1982. – С. 7).

"Корінь є обов'язковою частиною слів, які членуються на морфемі. Щодо слів типу *здесь, к, ура* про корінь говорити не доводиться, бо вони взагалі не членуються на морфемі" (Цыганенко Г.П. Состав слова и словообразование в русском языке. – К., 1978. – С. 31).

б) "Для того, щоб виділити корінь у слові, необхідно, щоб цей корінь фіксувався хоч би у двох словах російської мови, префікси і суфікси можуть бути одиничними" (Потиха З.А. Современное русское словообразование. – М., 1970. – С. 26);

"Корені можуть бути одиничними, зустрічатися лише в одному слові, афікси не бувають одиничними" (Земская Е.А. Современный русский язык. Словообразование. – М., 1973. – С. 24).

Якими бувають корені за характером зв'язку з іншими морфемами у структурі слова?

Яка різниця між коренями вільними і зв'язаними? Наскільки справедливим є твердження, що зв'язаними є основи?

Чим зумовлене існування зв'язаних коренів? У чому виявляється відмінність семантики основ зі зв'язаними і вільними коренями?

Хто і на позначення якого поняття увів у науковий обіг термін *радикалід*?

Хто увів у науковий обіг поняття *напівзв'язаний корінь*? Які мореневі морфеми є напівзв'язаними? Чому?

Яке значення виражає корінь?

Наскільки коректними є твердження, що корінь:

– "є носієм лексичного значення";

– "є носієм не лише лексичного, а й граматичного значення".

 Познайомтесь із "Кореневим гніздовим словником української мови"

Є.А.Карпіловської і сформулюйте основні засади його укладання.

На якій джерельній базі укладено словник?

Скільки кореневих морфем подано у словнику?

Які мореневі морфемі фіксує словник?

Як визначаються у словнику корені-омографи?

Як подано реєстр словника?

Який принцип побудови кореневих гнізд?

Що таке потенційні гнізда?

Яка практична цінність такого словника?

Доберіть зі словника найбільш цікаві, на Ваш погляд, реалізації аломорфів двох кореневих морфем.

 *Виділіть кореневий морф у словоформі **ємкісний** ($R_{\text{праслов. imati}}$ – брати), доберіть словоформи з іншими аломорфами цього кореня.*

 Вичленуйте кореневий морф у словоформах. Доберіть словоформи, у яких містяться й інші аломорфи відповідних кореневих морфем. З'ясуйте умови їхнього виникнення.

Наприклад: аломорфи кореневої морфем у словоформі *столічок*

Аломорфи	Словоформи	Граматична (морфонологічна) позиція
-с'т'іл-	с'т'іл- \emptyset	– перед F_N - \emptyset
-стол-	стол-ов-ий	– перед S_{ADJ} -ов-
-с'т'іл'-	с'т'іл'-ник- \emptyset	– перед S_N -ник- і його аломорфами або S_{ADJ} -н-
	на-с'т'іл'-н-ий	
-с'т'іл'л'-	за -с'т'іл'л'- \emptyset -а й	– перед S_N - \emptyset - із давнього суфіксального -й-

Відгонити, графити, згинати, пірнути, розіп'ясти, силоміць, солонкуватий, схрещувати, утинати.

 Виділіть кореневі морфи у словоформах, з'ясуйте, які з них є зв'язані й чому.

Взуття, витівати, вихователь, відмичка, вуличний, дослідити, жевріти, заметіль, запрягати, німець, перпендикулярний, пірнути, повернутися, простакуватість, речниця, розіпнути, розкачування, умисний.

 Згрупуйте спільнокореневі слова. Визначте сему єдності спільнокореневих слів. Чому значення кореня є асоціативним (В.М.Солнцев)?

Вгашати, вигасати, вигаснути, гасання, гаситель, гасівка, гасіння, гасник, гасниця, гасничок, гаснути, гасовий, гасок, гасонуті, гасуха, гасячи, гашений, догасати, загаснення, загашатися, загашувати, згасати, нагасатися, негасимий, незгасимо, незгасний, перегасити, погашати, пригасати, пригашувати, розгасатися, угасання.

☺ **Цікаве мовознавство.**

Корінь – це сутність, духовний стрижень, без якого слово – як людина без душі. Він виражає ідею тотожності слова самому собі; спільний для споріднених слів, він як ген пам'яті роду об'єднує їх спільним елементом лексичного значення (Юлія Джерастрянська).

? Дайте відповіді на питання:

Які три значення має термін *флексія*?

Хто увів у науковий обіг термін *флексія* і з яким значенням?

Хто увів в українську термінологію термін *флексія*?

Чим флексії вирізняються з-поміж інших морфем?

Чому флексії, на відміну від коренів, префіксів і суфіксів, є лише власне українськими (чи власне російськими...)?

Чому Г.О.Винокур назвав флексію *комплексно змінною* одиницею?

Чому флексію називають *синкретичною* морфемою?

На вираженні якого значення й виконанні яких функцій спеціалізується флексія?

Чи можна вважати флексії на підставі зауважень О.О.Реформатського й В.О.Горпинича суфікс-флексіями:

"За своєю граматичною роллю суфікси – словотвірні афікси, а флексії – словозмінні; префікси <...> можуть відігравати і ту й іншу роль.

Проте і з постфіксами не завжди все так просто, зокрема в російській мові. Якщо порівняти відмінкові флексії іменника *зло* (*зл-о, зл-а, зл-у* і т.ін.) чи прикметника *злий* (*зл-ий, зл-ого, зл-ому* і т.ін.) в середині кожної парадигми відмінювання, то це явно словозмінні афікси, оскільки вони розрізняють форми тієї самої лексеми, не змінюючи лексичного значення; але якщо порівняти відповідні відмінкові форми цих двох слів одного з іншим (*зл-о – зл-ий; зл-а – зл-ого; зл-у – зл-ому* і т.ін.), то ті самі постфікси розрізняють різні лексеми і слугують ознакою: одні – іменників, інші – прикметників, лексичне значення яких різне. Отже, це словотвірні постфікси (*зл-* без них не слово, а з ними слово: *зло, злу; злий, злому* і т.ін.).

Отже, в російській мові відмінкові флексії і словозмінні і словотвірні одночасно; точніше було б назвати їх суфікс-флексіями" (О.О.Реформатський, 266).

"<...> в деяких позиціях закінчення формує і граматичну і лексичну семантику твірного слова: *кум – кума, раб – раба, Валентин – Валентина, Іванишин – Іванишина*. У таких випадках говорять про синкретичний характер морфеми, яка виконує і словозмінну і словотвірну функції" (В.О.Горпинич, 50).

Наскільки вмотивованою у сучасній українській мові є подана в "Украинской грамматике" (К., 1986. – С. 161) система флексій дієслова (*-у, -ш, -і-ть, -мо (-м), -те, -ть*. На чому вона базується?

Ознаками закінчення с:¹

- значуща частина словоформи;
- займає, як правило, позицію абсолютного кінця словоформи, оформляючи слово як структурно-граматичну одиницю;
- не входить в основу слова;
- розрізняє словоформи однієї лексеми;
- служить для зв'язку слів у реченні і словосполученні;
- значення, що передаються закінченнями, мають абстрактний, обов'язковий і регулярний характер.

Прокоментуйте, як "спрацьовують" ці ознаки флексій у словах: *весели-ший, двомастами, розроблений, сміються*.

 Традиційно інфінітив вважають формою дієслова, його вихідною формою, репрезентантом усіх дієслівних словоформ, однак при цьому щодо *-ти* інфінітива співіснують протилежні погляди не лише на статус *-ти*, а й на морфемну структуру інфінітива:

О + S-ти (Є.К.Тимченко, РГ-52, П.С.Кузнецов, М.А.Жовтобрюх, В.М.Русанівський, ГСРЯ-70, О.Г.Ликов, Н.О.Ликова, М.Я.Плющ, Н.Ф.Клименко, А.П.Грищенко, Є.А.Карпіловська).

¹ Винокур Г.О. Форма слова и части речи в русском языке // Винокур Г.О. Избр. работы по русскому языку. – М., 1959. – С. 399-403; Вихованець І.Р., Городенська К.Г. Теоретична морфологія української мови. – К., 2004. – С. 34-36; Клименко Н.Ф., Карпіловська Є.А. Словотвірна морфеміка сучасної української літературної мови. – К., 1998. – С. 25-39; Милославский И.Г. Морфологические категории современного русского литературного языка. – М., 1981. – С. 14-24.

O + S-ти + F-я (Є.В.Клобуков, М.П.Муравицька).

O + F-ти (І.О.Бодуен де Куртене, М.С.Трубецькой, П.Залозний, Д.М.Овсянко-Куликовський, В.О.Богородицький, Л.А.Булаховський, О.Синявський, О.В.Ісаченко, В.М.Жирмунський, Н.Є.Ільїна, РГ-80, І.Г.Милославський, W.Lehfeldt).

Враховуючи місце інфінітива в системі частин мови й на основі визначених ознак флексії, обґрунтуйте свій погляд на морфемний статус **-ти**.

 Традиційно поняття закінчення і флексія вважаються синонімічними. Опрацюйте статті "Окончание", "Флексия", "Формообразующий суффикс" Є.В.Клобукова.

? Сформулюйте відповіді на питання:

Чому термінологічно автор розрізняє поняття закінчення і флексія?

Чи є термінологічне розрізнення понять закінчення і флексія в українській граматичній традиції?

Хто увів в українське мовознавство термін закінчення і в якому значенні?

Чому **-л-** у словоформах *писала, читала* є флексією?

Що є підґрунтям для поглядів тих лінгвістів, які:

– виділяють кілька (від двох до чотирьох) флексій в одній словоформі (М.С.Трубецькой, М.В.Панов, Н.О.Янко-Триницька, Н.Є.Ільїна, І.Г.Милославський¹). "Від назви, – вважає Н.О.Янко-Триницька, – не змінюється суть – два словозмінні афікси в одній формі..."²;

– розглядають флексію як морфематично неелементарну, що включає до свого складу – два, три або чотири – компоненти: суфікси (Р.О.Якобсон), морфеми (Ю.С.Маслов), афікси, формативи (Т.В.Булигіна), флективні афікси: закінчення, чи флексію у вузькому розумінні, формотвірні суфікси і формотвірні постфікси (Є.В.Клобуков). Зокрема, Т.В.Булигіна в литовському дієслові *dirbau* виділяє в закінченні **-au** нетермінальний афікс теперішнього часу **-a** і **-u** – вільний афікс 1 ос. одн.³. У польській мові у слові *czytałem* флексія **-am** поділяється на три формативи: **-l** – показник минулого часу, **-a** – показник жіночого роду, **-m** – показник особового закінчення⁴.

 Вичленуйте флексію у словоформах, з'ясуйте, які вона виражає значення.

Є речі, яким не можна навчитися швидко, і в таких випадках ми дорого платимо за навчання, тому що час – єдине наше надбання. Це найпростіші речі, і на пізнання їх витрачається ціле життя, а тому ті крихти нового, які людина видобуває із життя, дорогоцінні, і це єдина спадщина, яка залишається після неї (Ернест Хемінгуей).

¹ Див.: Трубецькой Н.С. Морфонологическая система русского языка // Трубецькой Н.С. Избр. труды по филологии. – М., 1987. – С. 76; Панов М.В. Русский язык // Языки народов СССР. Индоевропейские языки. – М., 1966. – Т. I. – С. 70; Янко-Триницкая Н.А. Основа и флексии в русском глаголе // Фонетика. Фонология. Грамматика. – М., 1971. – С. 305, 310–311; Ильина Н.Е. Морфонология глагола в современном русском языке. – М., 1980. – С. 6; Милославский И.Г. Морфонологические категории современного русского литературного языка. – М., 1981. – С. 14–24.

² Янко-Триницкая Н.А. Там само. – С. 311.

³ Булигина Т.В. Морфологическая структура слова в современном литовском литературном языке (в его письменной форме) // Морфологическая структура слова в индоевропейских языках. – М., 1970. – С. 52–54.

⁴ Bak Piotr. Gramatyka języka polskiego. – Warszawa, 1977. – St. 335–339.

? Дайте відповіді на питання:

1. Які морфеми є афіксальними?
2. Чому афіксальні морфеми ще називають службовими?
3. Хто уперше в українському мовознавстві увів у науковий обіг терміни *префікс* і *суфікс*? Які терміни існували на позначення цих морфем? (Див.: Москаленко Н.А. Нарис історії української граматичної термінології. – К., 1959. – С. 148-155).
4. У чому полягає принципова структурно-граматична відмінність між префіксами і суфіксами?
5. Які спільні й відмінні ознаки мають префікси і суфікси?
6. Чому, на відміну від суфіксів, префікси не змінюють частини мовної належності творного слова?
7. Чому префікси, на відміну від суфіксів, як правило, є міжчастиномовними?
8. Чому аломорфія властива суфіксам і майже не властива префіксам?
9. Які види значень можуть виражати префікси і суфікси?
10. Яка різниця між афіксами словотвірними, формотвірними і словозмінними?
11. Чи рівнозначні терміни *словотвірні афікси* і *дери́ваційні афікси*?
12. Як узгоджуються із загальноприйнятою класифікацією морфем за характером значень, що ними виражаються, наведені твердження:
 - "За функцією афікси поділяються на словотвірні і формотвірні" (В.О.Горпинич, 15);
 - "За функціями афікси поділяють на *словотворчі (дери́ваційні)* та *словозмінні (реляційні)*" (Н.Ф.Клименко, Є.А.Карпіловська, 31);
 - "У функціональному плані всі афікси поділяються на три групи: афікси словотвірні, формотвірні і синкретичні" (Н.М. Шанский, Очерки..., 147).
13. Урахованням неоднозначного функціонального статусу префіксів, обґрунтуйте свою думку щодо цього:
 - Префікс ..."виконує словотворчу і /або/ граматичну функцію. ...коли з їхньою допомогою утворюються дієслівні видові пари /*мити* – *змити*/ або найвищий ступінь прикметника /*сильний* – *найсильніший*/" (Н.Ф.Клименко, Є.А.Карпіловська, 21-22);
 - "Префікс так само, як і суфікс, як службова морфема вживається для творення слів або їхніх несинтаксичних форм. Саме залежно від цього з-поміж них виділяються ті самі групи: префікси словотвірні..., префікси формотвірні... і префікси синкретичні..." (Шанский Н.М. Очерки..., 99).
14. Як носії якого значення префікси і суфікси виконують формотвірну функцію?
15. Які префікси є формотвірними? Перерахуйте їх і наведіть приклади.
16. Які суфікси є формотвірними? Перерахуйте їх і наведіть приклади.

📖 За посібником В.О.Горпинича (с. 15) і Н.Ф.Клименко та Є.А.Карпіловської (с. 37-39) систематизуйте – у вигляді таблиці – за частинами мови і виписіть усі формотвірні суфікси. Запам'ятайте їх.

Частина мови	Суфікс	Значення	Приклад
S _N	-ep'- -ip- -ip'/y-	форми непрямих відмінків <i>мати</i> форми Зн. одн. форми О. одн.	<i>мат-ep'-i, -ам...</i> <i>мат'-ip-ø</i> <i>мат-ip/y-y</i>

 Вичленуйте префіксальні й суфіксальні морфем//морфи у словах //словоформах. Якими вони є за структурою – прості чи складні (похідні)?

Знешкодити, недоспати, обезболити, позачасовий, понадміру, попоходити, співрозмовник.

Граціозний, екваторіальний, екранізувати, збіговище, компілятивний, ма-льовничий, нинішній, театральний, фрагментарний, хабарничати.

 З'ясуйте функціональне навантаження афіксальних морфем//морфів.

Валентина, довше, живучий, імені, кума, матері, написавши, неспа, пришкі-льний, слухачка, списати, червоного.

 Опрацюйте монографію Є.А.Карпіловської "Складені (кількаелемент-ні) суфікси" і дайте відповіді на питання.

Які суфікси називають складними (складеними, за Є.А.Карпіловською)?

Як інтерпретуються складні суфікси іншими лінгвістами?

Систематизуйте аргументи "за" і "проти" кваліфікації сегментів типу -щин-, -альн-, -анськ- як аломорфів відповідних простих суфіксів? як самостійних складних суфіксів?

Як узгоджується вичленування похідних префіксів і похідних суфіксів з їх-ньою морфемною сегментацією у словниках?

Що є причиною виникнення складних суфіксів?

У чому виявляються способи творення складних суфіксів – фузійний? аг-лютинативний?

Чим вірізняються складені інвентарні і складені конструйовані суфікси?

Якими є межі свободи функціонування формальних елементів-ускладнювачів щодо простого суфікса?

Чи можна вмотивувати виділення похідних морфем як особливих значен-невих одиниць – префіксів? суфіксів? За якої умови це можливо? Яка ваша думка щодо цього?

 Випишіть із морфемного словника по дві пари слів з наведеними нижче морфемами. З'ясуйте їх функціональне навантаження.

а) з префіксами по- + за- і поза-; не- + до- і недо-; по- + над- і понад-;

б) з суфіксами -н- + -ик- і -ник-; -н- + -ик- + -а- і -нича-.

 Вичленуйте префікси і суфікси у словах. Носієм якого типу значення вони є?

Р – Асиметричний, безболісний, вбрати, визубрити, відлюдницький, дефо-рмувати, дійти, замислюватися, збризнути, надприбуток, наїжачений, обвінча-ти, обдивитися, перемокнути, розпогодитися, супротивний.

С – Англійський, бадилінка, бачений, бережок, вальсувати, веселити, ви-гнутий, вівчарити, гілонька, давніший, доїння, досліджуваний, заробіток, зви-чайненький, надламаний, ножака, об'єднання, оперетка, перуанка, розрізню-вальний, сухесенький.

 Яка максимальна кількість префіксів і суфіксів можлива в українських словах? Вичленуйте префікси і суфікси у словах/словоформах. Як змінюється їх значення з нарощенням кожної нової морфеми?

Р – Відпровадити, донести, занедбати, навздогад, найбезсовісніший, небезпідставний, недоукомплектований, неперевершений, півзахід, переобтяжувати, позадоговірний, поназдоганяти, поперерозподіляти, порозсідатися, співвідносити.

С – боязкий, започатковувати, застосовуваний, золотавинка, крутіюкуватий, позвичайнішати, писарювання, пританцювання, розклекотатися, солонкуватість, спонукачка.

? Дайте відповіді на питання:

Кому належить наведене нижче визначення:

"Крім морфем, які складаються з певної вимовно-слухової величини, ми повинні визнати неодмінно також **морфеми "нульові"**, тобто позбавлені будь-якого вимовно-слухового складу і які в той самий час асоціюються з певними семасіологічними і морфологічними уявленнями. Так, наприклад, слова **дом, стол, воз, конь...**, незважаючи на їхню видиму одноморфемність, потрібно неодмінно вважати двоморфемними, які складаються з основи певної вимовно-слухової величини й із закінчення "нуль"."

Які морфеми, відповідно до сучасних поглядів мовознавців, можуть бути нульовими?

Хто увів у науковий обіг поняття і термін *нульова флексія*?

Які підстави виділення нульових флексій?

Які нульові флексії виділяють в українській мові?

Які підстави виділення нульових суфіксів?

Які нульові суфікси властиві українській мові?

Наскільки умотивованим є виділення нульових інтерфіксів?

Хто і на якій підставі вважає за доцільне визнання нульових префіксів?

 Вичленуйте нульові морфи у словоформах, з'ясуйте їх значення.

Вишень, досяг, книголюб, кума, місяць, мріяв, нехворощ, ніс, обнова, озер, осінь, перехід, прикраса, радійте, синь, сталевар, чорнів, шум.

 Знайдіть у тексті словоформи, які "приховують" нульові морфи.

Наприклад: *Дивишся і не надивишся, дишеш і не надишешся тим чистим, гарячим і пахучим повітрям* (І.Н.-Левицький).

Словоформа з тексту і її F	Словоформа з F -ø-	Граматична позиція
див-иш-с'а	дивив-ø-с'а	V мин. ч. ч.р.
	дивив-ø-с'а б	V УС ч.р.
диш-еш	дыхав-ø	V мин. ч. ч.р.
	дыхай-ø	V НС 1 ос. одн.
	дыхав-ø би	V УС ч.р.

Відкриття, навіть найменше, – завжди осяяння: після тривалих безплідних (але обов'язкових! Тут сума нулів дає одиницю!) роздумів раптом, неначе ззо-

вні, приходить результат – так несподівано, немовби хтось його підказав... Але оскільки відкриття – результат осяяння, свого роду чудо, в тому, що це чудо станеться, ніколи не можна бути певним. Тим більше, що труднощі, які стоять на шляху, наперед не відомі (М.Азбель).

📖 *Опрацюйте фрагмент роботи В.В.Лопатіна "Русская словообразовательная морфемика" (с. 85-87).*

❓ *Дайте відповіді на питання:*

Які два значення має термін *постфікс*? Яке із двох значень усталилося в морфеміці?

Чому лінгвісти по-різному визначають статус *-ся/-сь*:

– як *частку* (Г.Павський, Ф.І.Буслаєв, М.П.Некрасов, Д.М.Овсяннико-Куликовський, О.О.Шахматов, Г.О.Винокур, С.Карцевський, П.С.Кузнецов, Н.О.Янко-Триницька, М.А.Жовтобрюх);

– як *суфікс* (Р.О.Якобсон, В.В.Виноградов, Є.С.Істріна, О.А.Земська, М.М.Шанський, А.Г.Ликов, В.М.Русанівський, В.О.Горпинич);

– як *постфікс* (Н.С.Авілова, В.В.Лопатін, І.С.Улуханов, ГСРЛЯ-70, РГ-80, Н.Ф.Клименко, В.О.Горпинич, Р.О.Якобсон, Є.В.Клобуков)?

Яка Ваша думка щодо цього?

Як треба розглядати сегменти *-будь*, *-небудь* і *казна-* у словах *котрий-будь*, *хто-небудь*, *куди-будь* і *будь-що*, *будь-що-будь*, *казна-хто*:

– як закінчення?

– як постфікс?

– як префікс?

– як частку?

Чому? Обґрунтуйте свою відповідь.

📖 *Зробіть морфемний аналіз слів/словоформ.*

Безвихідь, вчорашній, займанщина, зігнути, картоплиння, книголюб, мавританський, монтажницький, усвідомлювати, швейний, щодуху.

📖 *Опрацюйте рекомендовану літературу і статтю А.А.Москаленко "Від іподрому до космодрому".*

❓ *Дайте відповіді на питання:*

Що можна сказати про виділені частини слів? Які терміни на позначення цих сегментів прийняті в сучасному мовознавстві?

Астероїд, етимологій(а), ідеографій(а), змієподібний, мигдалевидний, світоплан, тролейвоз; аванзал, біодобавка, макроекономіка, напівжартома, панєвропейський, піввісь.

Хто і коли увів у науковий обіг термін *афіксоїд*? Які інші терміни на позначення цього явища вживаються у морфеміці?

Чому афіксоїди називають морфемами перехідного типу?

У чому виявляється їх функціонально-семантична подібність до афіксів? генетично-семантичний зв'язок із коренями?

Назвіть найпродуктивніші суфіксоїди і префіксоїди власне українські, запозичені.

Слова, у складі яких виділяють афіксоїди, є простими чи складними?

 Користуючись "Інверсійним словником української мови", оберіть найбільш цікаві в аспекті словотвору префіксоїди й суфіксоїди (по одному-два) і продовжте розповідь Н. Ф. Клименко¹ про афіксоїди.

У слова *астероїд* є автор – англійський астроном В. Гершель. Він утворив дуже вдале складне слово з основ *astér* – від грецького *ástra* і основи – *oid*, також пов'язаної з грецьким *ídos* 'вид, вигляд'. Воно стало інтернаціональним. *Зіркоподібний*, таке значення цього слова в англійській мові, звідки воно запозичене і в нашу мову.

Елемент *-oid* зі значенням 'подібний' широко розповсюджений в науковій термінології багатьох мов світу, серед них і української. Він дає змогу уподібнювати безліч явищ і речей. Тут і поверхні, подібні до... сфери (*сфероїд*), еліпса (*еліпсоїд*), парабол (*параболоїд*), різні речовини, схожі на... целюлозу (*целюлоїд*), кристали (*кристалоїд*), синтетичні барвники, що нагадують... рослинні барви (*індігоїд*). Уподібнюються цілі раси, їх назви також містять елемент *-oid*: *негроїд*. Лише одне слово з цим елементом повністю заперечує подібність до того, що названо першою основою слова, *металоїди*. Воно пояснюється як неметали. Чи замислювалися ви над тим, чому тільки іменники використовують елемент *-oid* при творенні термінів? Адже в нашій мові дуже продуктивно творяться складні прикметники з основами *-подібн(ий)* та *-видн(ий)*, головна роль яких полягає в уподібненні явищ: *дугоподібний*, *змісподібний*, *коренеподібний*, *краплеподібний*, *кристалоподібний*, *людиноподібний*, *мигдалевидний*, *роговидний*.

Проте існує одна, але дуже суттєва перешкода на шляху перетворення таких прикметників у терміни. Річ у тім, що прикметник сам по собі не може бути терміном. Він усього лиш ознака, а вона завжди буває прив'язаною до предмета. Отже, прикметникові потрібен ще уточнюючий контекст. Тільки разом з іменниками вони стають контекстуально незалежними. Отож і виходить, що лише в складі словосполучення прикметники з основами *-подібн(ий)* та *-видн(ий)* стають термінами. А термінологія в першу чергу віддає перевагу однослівним назвам. <...>

Інша річ іменники. Основна їх функція називна. Вони і без контексту можуть бути термінами. Ось чому іменники на *-oid* набули такого поширення в термінології. В мовознавстві теж зустрічаються слова з цією основою, наприклад *префіксоїд* та *суфіксоїд*. Так кажуть про деякі перші чи останні основи складних слів, що широко використовуються в мові. Вони вільно сполучаються з безліччю різних за значенням основ, тому й подібні до префіксів або суфіксів.

Давайте згадаємо хоча б кілька з них...

 Розшифруйте значення термінів, які визначають колекціонування, що подає І. Кандауров у своїй статті "Словник колекціонера". Які з них містять афіксоїди? Що означають терміноелементи? Доповніть цей словник іншими термінами на позначення колекціонування.

Не буде перебільшенням сказати, що однією з найцікавіших загадок людського буття є пристрасть до колекціонування.

Колекціонування – захоплення суто індивідуальне, одна з форм суспільно-пізнавальної діяльності людини, один зі способів прикрасити й урізноманітнити

¹ Див.: Клименко Н. Ф. Як народжується слово. – К., 1991. – С. 40-42.

своє життя. Це творчість, а сама колекція – іноді результат багаторічної, нелегкої, але захоплюючої праці, численних пошуків і досліджень.

Що ж конкретно приваблює колекціонерів? Не претендуючи на вичерпні дані, пропоную короткий словник термінів, які визначають колекціонування.

Боністика, вітафілія, еркафілія, іконографія, кофрокартія, конхіофія, коноклефілія, коралофілія, ксерофілія, медальєника, нумізматики, перидромофілія, серпентафілія, сигілатія, скрипофілія, стилофілія, філателія, фалеристика, філокартія, філуменія, філофонія.

? *На підставі поданих нижче визначень з'ясуєте:*

Які терміни існують на позначення акту словотворення, коли дериваційний формант є перерваним?

Що спільного і що відмінного у визначенні суті цього явища різними лінгвістами?

Чим викликана термінологічна і сутнісна неоднозначність поняття, яке лінгвісти називають по-різному:

- *конфікс* (Н.Ф.Клименко, В.М.Марков, В.П.Старинін, М.В.Черепанов, П.П.Шуба);
- *циркумфікс* [лат. *circum* – навколо, *fixum* – прикріплений] – складений чи комплексний формант при префіксально-суфіксальному способі словотвору (А.І.Моїсєєв);
- *біморфема* [від лат. *bi...*, *bis* – двічі] – перервана, але єдина словотвірна морфема (Г.П.Циганенко);
- *дистантна біморфема, циркумфікс*, що утворює рамочну конструкцію, в яку "вкладаються" твірна основа і слово (М.М.Шанський);
- *біфікс* (В.Н.Немченко);
- *комбінований формант* (В.Ф.Черепанова)?

Чи тотожні між собою поняття *морфема* (дистантна, перервана, розірвана ...) і *словотвірний формант*?

Чи доцільно, на вашу думку, виділення конфіксів як особливих морфем?

Конфікс

– "розірвані, перервані морфемі", які є складними афіксами, що вирізняються з-поміж усіх складних афіксів російської мови тим, що їхні етимологічні компоненти відокремлені один від одного основою, вони дистантні й дистактні, а не контактні (В.П.Старинін);

– "двохафіксна морфема, яка генетично виконує такі самі функції, що й суфікс і префікс і "слугує матеріалом одиничного акту морфологічного словотворення" (В.М.Марков);

– "словотворчий формант, що становить єдність префікса з іншими морфемами (суфіксом, постфіксом), одночасно використовуваними в словотвірному акті" (Н.Ф.Клименко // УМ.Е, 253);

 Опрацюйте статтю П.П.Шуби "О компонентах конфикса в русском языке". З'ясуйте аргументи щодо природи конфіксів, які слугують для підтвердження того, що конфікс – це:

- афікс, що виконує єдину словотвірну функцію;
- словотвірний формант, що становить єдність префікса з суфіксом або постфіксом;
- не є єдиною морфемою, єдність конфікса функціональна;
- конфікс не є афіксом.

"Конфікс – це афікс, що має єдине неподільне значення, але складається з двох частин, які розташовані перед коренем і після нього. ...Від інших морфем конфікс відрізняється перерваною формою. Лише як єдність компонентів, тобто тільки як комплекс, він бере участь в одному акті префіксально-суфіксального словотворення" (Н.Ф.Клименко, Є.А.Карпіловська, 24).

"Выделение конфиксов как особых морфем при изучении структуры русского слова нецелесообразно. Наличие прерывистых морфем не характерно для структуры русского языка. Кроме того, постфиксальные и префиксальные части конфиксов совпадают, как правило, по значению с соответствующими приставками и суффиксами, т.е. со-, входящее в состав конфикса со-...-ник (например, *сотрапезник*, *сопалатник*), тождественно по значению приставке со- (ср. *со-автор*); -ник, входящий в этот же конфикс, тождественен по значению суффиксу -ник (ср. *школь-ник*, *словар-ник*). Изучая, как функционируют аффиксы при создании подобных слов, следует отметить, что в подобных случаях суффикс и приставка участвуют как две морфемы в едином акте словообразования, присоединяясь к производящей основе одновременно, а не последовательно, т.е. используются как единое словообразовательное средство. Такой способ словообразования называют приставочно-суффиксальным <...>. Название этого способа словообразования конфикацией, а соответствующих морфем конфиксом не углубляет нашего понимание этого явления, а лишь заменяет одни термины другими" (Е.А.Земская // СРЯ, 144).

"...полного тождества между префиксами и суффиксами, с одной стороны, и первыми и вторыми компонентами конфиксов, с другой – не обнаруживается. Это родственные, генетически связанные, но в известной степени самостоятельные системы деривационных средств языка. Естественно, что такая характеристика конфиксов не дает права утверждать, что конфикс – это единая прерывистая морфема. Единство конфикса – не материальное, а лишь функциональное" (П.П.Шуба, 253).

 З'ясуйте значення словотвірних формантів у словах.

Безаварійний – безбарвний, відцвісти – відполірувати, забазікатися – забризкатися, залюбки – замало, заширокий – закордонний, зшити – злітати, набундючитися – навеселитися, надумати – нахилити, надбрівний – надзвичайний, надтвердий – надбудований, обезбарвити – обезлюднити, оманливий – округлений, переконати – переламати, перемир'я – переоблік, попоходити – пороздавати, співвітчизник – співвласник, співзвучний – співучасник, сучасний – сумирний.

 Опрацюйте статті Є.А.Карпіловської "Зв'язки як самостійний функціональний тип суфіксальних одиниць", О.А.Земської "Интерфиксация" (// СРЯ. – С. 174-181), В.В.Лопатіна "О статусе так называемых асемантических отрезков слов" (// Русская словообразовательная морфемика. – С. 41-57).

? Дайте відповіді на питання:

Що можна сказати про виділені частини слів? Які терміни на позначення цих сегментів прийняті в сучасному мовознавстві?

Америк-ан-с'кий, бос-о-н'їж, вуз'-ів-с'кий, дв-ох-актний, дел'ї-й-с'кий, жит'т'-е-с'айний, кабаре-т-ист, легенд-ар-ний, мак-ов-ин'н'а, мін-о-шукач, морал'-із-увати, неб-ес-а, нин'ї-ш-ній, П'ят-и-хатки, рац'іонал'-із-увати, тр'-ох-йарусний.

Аргументуйте різні інтерпретації статусу інтерфіксів:

- інтерфікс є значущим елементом слова, тобто він є морфемою;
- інтерфікс є міжморфемною асемантичною вставкою;
- інтерфікс є частиною похідного суфікса;
- інтерфікс є "пустим" (незначущим) морфом.

Яким є Ваш погляд щодо цього?

Лінгвісти, які визнають існування інтерфіксів, дають різні переліки цих афіксів (В.О.Горпинич, 51-52; Є.А.Карпіловська, 246-247; Н.Ф.Клименко, 29-31). У чому суть цих розходжень?

 Зробіть морфемний аналіз слів//словоформ. Затишіть можливі аломорфи й варіоморфи зазначених кореневих і афіксальних морфем.

Безкомпромісний, безкоштовно, вантажомісткість, виконавець, клинопис, літакобудування, лукопасовищний, навпомацки, недоспіваний, перевиробництво (S), переконатися, по-вечірньому, поліфункціональний, придніпровський, при звичаєний, прикраса (R), пустотливість, річниця, супероригінальний (P).

© Цікаве мовознавство. Хто це?

Почесне місце він займає:
Собою слово починає!
А особливість його в тому,
Що до слова він пристає в цілому,
Частини мови він усі приймає,
Числівника лиш завжди оминає.

... – молодець!
Не пішов він у кінець!
Перебрав собі поволі
Префіксову роль у слові.

Після кореня втулився
І швиденько розплодився...
Закріпивсь частиномовно,
І у творенні любовно
Він словечки обробляє,
Новим змістом наділяє.

... тимчасово
Місце суфікса у слові
Спокійнесенько займає
Та й собі там спочиває.

Похідного суфікса частина.
Термін цей походить із латини.
Між основою і суфіксом вставляється,
Власним значенням проте
не вихваляється.
Може і між коренями стати,
Щоб разом їх у слово об'єднати.

У кінці вона слова крокує.
Словоформи лексеми формує,
Граматичне значення виражає,
А лексичного – ніколи не міняє.

(Оксана Соболь)

ОСНОВА СЛОВА. ЧЛЕНОВАНІСТЬ ОСНОВИ

Зміст теми

1. *Основа* як онтологічна та гносеологічна сутність.
2. *Основа*/*основоформа* як інваріантно-варіантна одиниця.
3. Типи основ: граматична (словозмінна, формозмінна), лексична (словотвірна).
4. Неоднозначність у поглядах на членованість основи як відгомін полеміки О.І.Смирницького й Г.О.Винокура щодо подільності основи ("суперечка про 'буженину'").
5. Вільні і зв'язані корені. Унікальні частини слів – уніфікси й унірадиксоїди. Підстави виділення їх у словоформах.
6. Членовані та нечленовані основи. Ступені членування похідних слів:
 - а) повне вільне членування;
 - б) повне зв'язане членування;
 - в) залишкове членування.

Література до теми

- Горпинич В.О. Сучасна українська літературна мова. Морфеміка. Слово-
твір. Морфонологія. – К., 1999. – С. 52-56 (§ 22).
Клименко Н.Ф., Карпіловська Є.А. Словотвірна морфеміка сучасної україн-
ської літературної мови. – К., 1998. – С. 59-70.
Яценко І.Т. Про подільність основи слова // Українська мова і література в
школі. – 1981. – № 6. – С. 15-21.

Современный русский язык / Под ред. В.А. Белошапковой. – М., 1981. – С.
151-157.

Винокур Г.О. Заметки по русскому словообразованию // Винокур Г.О. Изб-
ранные работы по русскому языку. – М., 1959. – С. 419-434.

Реформатский А.А. О членимости слова // Развитие современного русско-
го языка. 1972. – М., 1975. – С. 5-13.

Терміни

Осно́ва слова *англ.* stem, *нім.* Stamm, *фр.* thème

– нелінійна емічна одиниця, одиниця-конструкт, що в мовленні реалізу-
ється у своїх конкретних представниках – основоформах. Основа слова
становить собою узагальнену сукупність тотожних за фонемним виражен-
ням (при можливому частковому розрізненні фонемного складу) осново-
форм одного слова.

Основофо́рма

– лінійна етична одиниця, конкретний репрезентант основи в мовленні, що
вичленовується у словоформі.

Зв'язаний корінь *англ.* bound root; **радиксоїд** [від *лат.* radix – корінь і *гр.* εἶδος – 'вигляд', 'подібний, схожий']

– корінь, який не вживається без словотвірних морфем – префіксів або суфіксів, або і префіксів і суфіксів одночасно.

Уніфікс [від *лат.* unus – один і *fixum* – прикріплений]

У науковий обіг термін *уніфікс* увела Олена Андріївна Земська;

– одинична зв'язана морфема, що вичленовується у складі одного (рідше кількох) слова й лише у ньому їй можна приписати значення.

– "різновид одиничних зв'язаних морфем, подібних до афіксів і почасти синонімічних їм за значенням" (*Н. Ф. Клименко*).

Унірадиксоїд [від *лат.* unus – один, *лат.* radix – корінь і *гр.* εἶδος – 'вигляд', 'подібний, схожий']

– унікальний (= одиничний) зв'язаний корінь.

? Дайте відповіді на питання:

1. Що є система в мовному аспекті?
2. Яке місце основи в системі інших одиниць мови?
3. У чому виявляється сутність основи як інваріантної одиниці?
4. Які гносеологічні аспекти вивчення основи слова можна назвати?
5. Чому говорять про основу лексичну й основу граматичну?
6. Чим вирізняються основа словозміни, основа формотвору й основа словотвірна?
7. Як треба розуміти такі характеристики основи:
 - "константна, постійна частина всіх словоформ відмінювання й дієвідмінювання";
 - "морфологічно незмінна частина слова (словоформи)"?
8. Яка основа є перерваною? Наведіть приклади перерваних основ в українській мові.
9. Яка різниця між коренями вільними і зв'язаними? Чим викликане існування зв'язаних коренів?
10. Чи правильним є твердження, що зв'язаними є основи?
11. Хто і на позначення якого сегмента увів у науковий обіг термін *радиксоїд*? Які є підстави для виділення радиксоїдів?
12. У чому виявляється відмінність семантики основ зі зв'язаними й вільними коренями?
13. У чому виявляється специфіка уніфіксів порівняно зі "звичайними", регулярними афіксами? Чи є морфемами унікальні компоненти слова? Які є підстави для виділення уніфіксів у словоформах?

📖 Зі словника "Українська мова. Енциклопедія" випишіть визначення термінів: **основа, основоформа, зв'язаний корінь, уніфікс**.

Сформулюйте власні робочі визначення цих термінів і запишіть їх.

📖 Сформулюйте ознаки, що вирізняють основу як одиницю проміжного рівня порівняно з морфемою і словом (див. таблицю 1).

Таблиця 1. Диференційні ознаки основи

Морфема		Основа	Слово
1.	Одиниця основного нижчого рівня; ієрархічна залежність: "входить в основу (слово)".		Одиниця основного вищого рівня; ієрархічна залежність: "складається з основи як комплексу або однієї морфеми і флексії як однієї або комплексу морфем".
2.	Мінімальна, далі не членована одиниця.		Немінімальна, є структурним цілим, переважно двочленна: О + F: сад-ø; садівництв-о.
3.	Синтаксично несаможиттєва, морфологічна частина слова.		Синтаксично самостійна, автономна: А? А! Я, а не Ви...
4.	Не виражає поняття.		Називає поняття, співвіднесена з денотатом.
5.	Значення реалізує лише в слові, значенням властива більша узагальненість, яка виявляється лише разом із іншими структурними частинами слова: учи-тель-к-а, груш-к-а, колис-к-а.		Значення, як правило, не залежить від конкретного оточення: учителька, грушка, колиска.
6.	Місце у слові фіксоване.		Відносно вільна у межах речення.
7.	Відтворюється мовцем у готовому вигляді з інвентаря морфем.		Не тільки відтворюється, а й створюється: слова-оказіоналізми, потенційні слова.
8.	Не має морфологічного оформлення, не має смислової завершеності, не має лексико-граматичної віднесеності.		Завжди структурно й семантично оформлене. Виступає як лексико-граматична одиниця.
9.	Матеріальне вираження: комплекс фонем, розташованих у лінійний ряд: /т-е-л'/.		Комплекс: основа (= комплекс фонем морфів) + флексія: [уч-и-тел'-к]-а [уч-и-тел'-]-ø, [уч-и-тел'-с'к]-ий, [уч-и]-ти-м-ит'.

 Прокоментуйте визначення основи слова, яке їхнє онтологічне підґрунтя й гносеологічна спрямованість.

Основа – "ядерна частина слова, з якою пов'язане його предметне значення і яка залишається після відкидання від нього словозмінних морфем (закінчень)" (ЛЭС, 353).

"Основа слова взагалі – спільна частина ряду словоформ одного слова. Основа словоформи – частина словоформи без флексії і постфікса -те" (РГ-80, 129, 124).

Основа – "обов'язковий і постійний (незмінний за значенням і будовою елемент морфемної структури слова, який є засобом вираження лексичного значення. У змінюваних словах основа протиставлена флексивним (словозмінним) афіксам як змінному компоненту слова, що виражає його граматичне значення: *дерев-о, ид-у, умыва-л-и-сь*" (Є.В.Клобуков, 160).

"Основа слова (словоформи) – це системна сукупність морфем і асемантичних сегментів, яка формує індивідуальне лексичне значення певного слова. На цих умовах до складу основи слова (словоформи) входять усі службові морфеми – суфікси, префікси, постфікси, а разом з ними й інтерфікси, які в певних позиціях є обов'язковими компонентами слова" (В.О.Горпинич, 52).

"...основу слова складає та його частина, яка містить і корінь чи корінь і словотвірні афікси і є носієм лексичного значення. Усі інші морфеми – закінчення, суфікси і префікси, зв'язані з вираженням граматичних, а не лексичних значень, – до складу основи включатися не можуть" (І.Т.Яценко, 49).

"Це та частина змінюваного слова, що є носієм його лексичного значення. Практично основу виділяють шляхом відкидання афіксів, які виражають граматичне значення: закінчення (*міст-о, геройськ-ий, пиш-емо*); формотворчого суфікса і закінчення (*записа-ти, записа-в, записа-л-и, записа-н-ий*)" (М.Я.Плющ, 14).

"Поняття основи не одномірне. З одного боку, основа – це база, постійна частина відмінюваних та дієвідмінюваних слів, носій їхнього загального лексико-граматичного значення. З другого, основа – виразник лексичного значення і база словотворення" (Н.Ф.Клименко, 61).

"Основа словоформи, як и морф и словоформа, является одной из линейных (синтагматических) единиц морфемного уровня языка; основа же слова противопоставлена ей как одна из нелинейных (парадигматических) единиц, стоящая в одном ряду с такими единицами, как морфема и слово. Основа словоформы получается из конкретной словоформы путем отсечения словоизменительных аффиксальных морфем. Основа слова представляет собой совокупность сходных по фонемному составу (при частичном различии фонемного состава) основ словоформ этого слова. Иначе, основа словоформы – это одна из разновидностей основы слова; в частном случае (при фонематическом тождестве основ всех словоформ) основа слова может быть представлена единственной основой словоформ (так же, как морфема может быть представлена единственным морфом). Основа слова, будучи носителем его лексического значения, едина не только с семантической, но и с формальной точки зрения, несмотря на ее возможную формальную вариативность, проявляющуюся в частных различиях фонемного состава основ отдельных словоформ" (В.В.Лопатин, 107-108).

 Виразником якого значення є основа слова? Як можна уточнити значення основи, враховуючи наведену нижче думку Ф.М.Березіна і Б.М.Головіна.

Широко відомий приклад Л.В.Щерби *Глокая куздра штеко будланула бокра и кудрячит бокренка* тлумачиться звичайно у тому розумінні, що роль граматичного оформлення слова і речення є надзвичайно великою. Для того, щоб у "словах" *глокая куздра штеко будланула* впізнати послідовно прикметник, іменник, дієслово і прислівник, необхідно, щоб існували й усвідомлювались не просто деякі звукосполуки і звуки -ая, -а, -о, -а. Цього ще не досить. Необхідно, щоб ці звукосполуки були усвідомлені як афікси і зі значенням афіксів, а для цього вони повинні бути зв'язані у нашої свідомості з "основами" і "коренями" *глок-, куздр-, штек-, будланул-*. Граматичного оформлення не може бути без коренів і основ. Не може бути і вираженого граматичного значення без них. Виходить, що корінь (основа) бере участь у формуванні і вираженні не лише лексичного, а й граматичного значення слова. У коренів й афіксів взаємно доповняльні обов'язки. Той самий корінь стягує у спільний лексико-граматичний ряд декілька різних форм. Той самий афікс стягує у спільний ряд декілька (досить часто – багато) різних слів. Тому корінь (а точніше, основа) і виражає те спільне, що властиве значенню всіх "стягнутих" граматичних варіантів слова (його форм), саме тому афікс виражає те спільне, що властиве стягнутим в один ряд багатьом словам. Корінь (основа) знаходить конкретне значення в значеннях спільних, афікс знаходить спільне значення в конкретних, властивих окремим словам. У самій же мовній реальності існують єдині значення слів, у яких загальне і конкретне присутні в нерозривній єдності (Ф.М. Березін, Б.М.Головін, 157-158).

 З'ясуйте, поставивши відповідно + або – , визначальні ознаки основи й основоформи.

Диференційні ознаки	Основа	Основоформа
1. Немінімальна частина слова		
2. Немінімальна частина словоформи		
3. Значуща одиниця		
4. Абстрактно онтологічна сутність: узагальнення суттєвих властивостей конкретно реалізованих одиниць		
5. Клас як ціле		
6. Конкретно онтологічна сутність: лінійний представник одиниці в мовленні		
7. Мовленнєвий репрезентант класу одиниць		
8. Двостороння одиниця: має ПЗ – певне значення і ПВ – конкретне звучання		
9. Двостороння одиниця: має ПЗ – певне значення і ПВ – деяке звучання		

 Виділіть основоформи у словоформах.

Боротися, вами, вересень-чародій, відповідають, добріший, зачаровано, зеленєс, зваблюючи, кого, малюй, мамин, однієї, орляті, перевтілившись, повірте, приваблюючи, п'ятьма, святощ, себе, сміймося, сузір'я, триповерховий, умиваюся, чарівність, чудеса, ювілей, я.

Виділіть у словоформах основоформи: словозмінну, формозмінну і словотвірну (якщо можна).

Наприклад:

Словоформа	Основоформа		
	словозмінна	формозмінна	словотвірна
вис'півувала	вис'півувал-	вис'півува- вис'півувай-	-с'піва-

Вишгород, вишила, газифікований, дальший, дотик, жовто-багряний, лісництво, медвяний, менший, міжзоряний, побрататися, повеселішаймо, розбитий, сміється, снігопад, теляти, хазяїн, читатиму, юнь, як-небудь.

Опрацюйте статтю О.О.Реформатського "О членимости слова".

? Дайте відповіді на питання.

У чому суть полеміки між Г.О.Винокуром і О.І.Смирницьким щодо членованості слова?

Чим мотивується доцільність виокремлення уніфіксів як самостійних компонентів слова?

Від чого залежить членованість слова?

Які ступені членованості основи виділяють, якщо в основу кладуть гніздове значення кореня?

Які ступені членованості основи базуються на визнанні унікальних компонентів слова?

Як співвідносяться між собою поняття членована основа і похідна основа?

Схарактеризуйте слова з вільними і зв'язаними кореневими морфемами. Назвіть термін, запропонований О.О.Реформатським, на позначення зв'язаних корневих морфем.

Наприклад:

Зв'язаною є коренева морфема -чал- (при-чал-ø-ø, від-чал-и-ти), оскільки вона можлива лише в поєднанні і з префіксом, і з суфіксом.

Агітувати, взуття, виклад, виключати, витівник, вихователь, відмичка, відношення, вулиця, в'язень, голубець, делікатес, дешевий, добриво, дозвіл, досвід, дослідити, жевріти, загар, заміжжя, занепадати, запастися, мливо, туризм, пагонець, пагуба, паляниця, пірнути, свідчити.

Знайдіть корінь у спільнокореневих словах, визначте: яким є корінь – вільним чи зв'язаним; які слова набули здатності членуватися; які слова з погляду синхронії є членованими і похідними, а які членованими і непохідними.

Мліти, млость, млявість, мляво, вмливання, розімлілість; пустити, пускаючись, пуск, передпусковий, випускний, відпустка; тонкий, тоншати, витонченість, тонесенький, тонкощі.

Акредитація, акредитування, акредитив, акредитувати; буржуа, буржуазія, буржуазний, буржуйський, по-буржуазному; вібрато, вібратор, вібрація, вібрувати, вібриси; глобальний, глобалізація, глобалізований, глобалізувати; домінанта, домінантний, домінувати, домінування; ілюзія, ілюзорний, ілюзіон, ілюзіоніст; ліризм, лірик, лірика, ліричний; містика, містифікація, містицизм, містик, містичний; нейтрал, нейтралізація, нейтралізм, нейтралізувати, нейтраліст, нейтралітет; орієнтація, орієнтир, орієнтований, орієнтувати; прагматик, прагматика, прагматизм, прагматист, прагматичний; транслювати, транслятор, трансляція; утопізм, утопіст, утопічний, утопія.

 Опрацюйте статтю І.Т.Яценка "Про подільність основи слова".

? *Дайте відповіді на питання.*

Які два напрямки щодо морфемного членування слів існують у сучасній морфеміці? У чому полягає їхня принципова відмінність?

У чому виявляється членування основи від кореня (вільного чи зв'язаного)?

У чому виявляється членування основи з урахуванням не лише кореня, а й афіксів?

Який принцип морфемного членування обстоює І.Т.Яценко?

Які типи (і підтипи) морфемної подільності основ виділяє І.Т.Яценко?

Які основи належать до першого типу морфемної подільності слів?

Які фактори знижують чіткість поділу слів на морфеми?

Коли і чому можливе неєдине членування основ?

Які суфікси є складними, за І.Т.Яценком? Чому?

♦ Систематизуйте випадки відмежування групи суфіксів від складних суфіксів.

Які явища морфемного шва і як впливають на членування основи на морфеми?

Наскільки коректними є твердження:

"Коли передуюча морфема закінчується тим звуком або тими звуками, якими починається наступна, то відбувається фонетичне пристосування їх, яке виражається у звуковому накладанні";

"...усікання твірної основи, коли кінцевий звук її або навіть група звуків відкидається з метою того ж таки фонетичного пристосування";

На підставі чого слова виокремлюються у другий тип морфемної подільності основ?

Подільність яких зв'язаних основ є прозорішою? Чому?

Які основи є напівзв'язаними?

Які слова належать до третього типу морфемної подільності основ?

Які корені виділяються як залишкові? Чому?

Які суфікси виділяються як залишкові? Чому?

Як І.Т.Яценко розглядає:

-ат- у словах *драматичний, симптоматичний, травматичний*;

-й-, -н-, -ш- у словах *вчорашній, купейний, світанок*? Які інші погляди можна навести на морфемний статус цих сегментів?

Є.А.Карпіловська виявила, що в українській мові 59 унікальних суфіксів і 29 унікальних суфіксоїдів у запозичених словах (таблиці 2, 3; див. Карпіловська Є.А. Суфіксальна підсистема сучасної української літературної мови: будова та реалізація. – К., 1999. – С. 29-32, 198-211). Встановіть ступінь членування основ з уніфіксами.

Таблиця 2. Унікальні суфікси

П/н	Суфікси	Приклади	П/н	Суфікси	Приклади
1.	-ав	рук-ав	31.	-ілл ₂ -	род-ілл(я)
2.	-агель	мудр-агель	32.	-ір-	мат-ір
3.	-ад-	поп-ад(я)	33.	-ман	дур-ман
4.	-ар	тяг-ар	34.	-мач	товк-мач
5.	-ась	кум-ась	35.	-ов	люб-ов
6.	-вак	діт-вак	36.	-омань	глух-омань
7.	-віс-	гуль-віс(а)	37.	-отур-	верх-отур(а)
8.	-вор-	діт-вор(а)	38.	-оч	світ-оч
9.	-г-	нудь-г(а)	39.	-ош ₁ -	пуст-ош
10.	-гуз	бої-а-гуз	40.	-ош ₂ -	свят-ош(а)
11.	-дир	чуприн-дир	41.	-рій	губ-рій
12.	-ей	іуд-ей	42.	-сн-	пі-сн(а)
13.	-ек-	пащ-ек(а)	43.	-уг ₁ -	вовч-уг
14.	-ел ₁	коз-ел	44.	-уг ₂ -	біл-уг(а)
15.	-ел ₂	о-кис-ел	45.	-угур-	куч-угур(а)
16.	-ел ₃ -	пуст-ел(я)	46.	-уз	франц-уз
17.	-ель ₁	за-гиб-ель	47.	-улак	вовк-улак
18.	-ель ₂	с-крут-ель	48.	-ур	міх-ур
19.	-ель ₃	журав-ель	49.	-ус	інд-ус
20.	-ет	вел-ет	50.	-ух ₁	кож-ух
21.	-ещ-	бол-ещ(і)	51.	-ух ₂	соп-ух
22.	-ин	мл-ин	52.	-ух ₃ -	яд-ух(а)
23.	-инь	пуст-инь	53.	-уш	м'як-уш
24.	-ир ₁	пух-ир	54.	-юг ₁	верт-л-юг
25.	-ир ₂	пуст-ир	55.	-юг ₂	вівс-юг
26.	-ир ₃	сніг-ир	56.	-юг ₃ -	дер-юг(а)
27.	-ич	вел-ич	57.	-юг ₄ -	кіпт-юг(а)
28.	-іль ₁	мет-іль	58.	-юк ₁	овс-юк
29.	-іль ₂	важ-іль	59.	-юк ₂ -	гад-юк(а)
30.	-ілл ₁ -	пах-ілл(я)			

Таблиця 3. Унікальні суфіксоїди в запозичених словах

П/н	Суфіксоїди	Приклади	П/н	Суфіксоїди	Приклади
1.	-ад(а) ₁	ламп-ад(а)	16.	-іатор	акомпан-іатор
2.	-ад(а) ₂	брав-ад(а)	17.	-із	вокал-із
3.	-ад(а) ₃	гліс-ад(а)	18.	-ікс	ком-ікс
4.	-аж	картон-аж	19.	-іон	ламп-іон
5.	-альйон	пошт-альйон	20.	-ісимум	генерал-ісимум
6.	-амт	пошт-амт	21.	-ітар	сан-ітар
7.	-арад	маск-арад	22.	-іте	морал-іте
8.	-аріус	архів-аріус	23.	-мент	менедж-мент
9.	-из(а)	експерт-из(а)	24.	-от	патрі-от
10.	-ильї(а)	ескадр-ильї(а)	25.	-стер	клей-стер
11.	-илії(а)	флот-илії(а)	26.	-таш	патрон-таш
12.	-имент	сорт-имент	27.	-терій	кафе-терій
13.	-ит(а)	сеньйор-ит(а)	28.	-шет	план-шет
14.	-итос	негр-итос	29.	-ярус	стекл-ярус
15.	-іант	бенефіц-іант			

📖 Виділіть уніфікси й унірадиксоїди в словах//словоформах. Встановіть ступінь членованості основи з уніфіксами й унірадиксоїдами.

Бальзамін, вакханалія, генералісимум, граціозо, дурман, керманич, кучугура, маскарад, медикамент, мудрагель, норматив, нотаріус, пудрениця, свинтус, світоч, силікон, скупиндя, термінатор, флотилія, четвер, юриспруденція.

📖 У словоформах тексту виділіть а) основоформи і флексії. З'ясуйте, які це основоформи – словозмінні чи формозмінні; членовані чи нечленовані; б) кореневі морфи. З'ясуйте, які вони – вільні, зв'язані чи напівзв'язані.

Слово **лаконічний** прийшло з давньої Спарти, держави, яка в IX столітті до нашої ери виникла на території Лаконіки, або Лакедемона. Область у Спатрі називалася Лаконія, центром її було місто Спарта (друга назва – Лакедемон).

Спартанці – суворі, витривалі, загартовані воїни – славилися вмінням стисло, просто й чітко висловлювати свої думки, на відміну від афінських ораторів, які відзначалися пишним красномовством. Відомо, наприклад, що, коли македонський цар Філіпп звернувся до спартанців з погрозою: "Якщо я вступлю в Лаконію, я зрівняю Лакедемон із землею", державні мужі Спарти відповіли лише одне слово: "Якщо" (Євгенія Чак).

📖 Перекладіть оповідання-жарт І.Черейського¹ українською мовою. У виділених словоформах встановіть ступінь членованості основ.

Разговор по существу

Будем считать, что у нас состоялся своего рода **брифинг**. А в качестве **спонсора** выступает многоуважаемый **менеджер** – полагаю, нет необходимости называть его по имени. Надеюсь, что **консенсус** по этому вопросу не вызывает сомнений. Думаю также, что **импичмент** и **ротация** нам в данном случае не понадобятся. Тем более, что **рэклет** в нашем **маркетинге**, насколько я могу судить, не обнаружился. Другое дело – **менеджмент** и **мониторинг**. Без них, конечно, не обойтись. Так же, как и без **конверсии**.

Остается определить **рейтинг** нашей сегодняшней встречи. Несмотря на очевидный **плюрализм** мнений – думаю, вы со мной согласитесь, – разговор у нас получился полезный. Бесспорно, он пойдет на пользу всему нашему **истеблишменту** и послужит дальнейшему прогрессу великого и могучего русского языка.

📖 Зробіть морфемний аналіз слів//словоформ, включаючи їх у словотвірний квадрат Джозефа Харольда Грінберга (за зразком таблиці 4).

Безпритульний, висококваліфікований, відзначити, започаткувати, міцність, перержавілий, поназбігатися, понашивати, темний, чутка.

¹ Див.: Норман Б. Ю. Лингвистика каждого дня. – Минск, 1991. – С. 195-196.

Таблиця 4. Ступені членування основи

I. R _{вільний} + A _{повторювані}	II. R _{зв'язаний} + A _{повторювані}	III. R _{вільний} + A _{уніфіксі} R _{унікальний} + A _{повторювані} R _{унікальний} + A _{уніфіксі}
(повне вільне членування: <i>корені вільні + афікси повторювані</i>)	(повне зв'язане членування: <i>корені зв'язані + афікси повторювані</i>)	(залишкове членування: <i>зі зв'язаними коренями і/або уніфіксами</i>)
молод'-іст'-ø ↔ рад'-іст'-ø ↓ ↓ молод-ий ↔ рад-ий	акумул'-ац'ій-а ↔ асиміл'-ац'ій-а ↓ ↓ акумул'-ува-ти ↔ асиміл'-ува-ти	1. поп-ад'-а ↔ — = генерал'-ш-а ↔ прем'єр-ш-а ↓ ↓ ↓ піп-ø ↔ — = генерал-ø ↔ прем'єр-ø
		2. стекл'-арус-ø ↔ — ↓ скл-о ↔ —
-ø- між-р'ад'д'-й-а ↔ між-гір'-й-а ↓ ↓ р'ад-ø ↔ гор-а	напис-ø-ø ↔ запит-ø-ø ↓ ↓ напис-а-ти ↔ запит-а-ти	3. бужен-ин-а ↔ — = кон-ин-а ↔ свин-ин-а ↓ ↓ кін'-ø ↔ свин'-а
		4. мал-ин-а ↔ смород-ин-а ↔ гороб-ин-а ↓ ↓ ↓ — — —

МОРФЕМНА СТРУКТУРА СЛОВА В УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ

Зміст теми

1. Морфотактика як підрозділ морфеміки.
2. Обсяг понять *морфемна довжина слова* і *морфемна глибина слова*.
3. Морфемна довжина слова в українській мові.
4. Морфемна глибина слова в українській мові.
5. Вияв симетрично/асиметричних відношень у морфемній структурі слова.

Література до теми

Клименко Н.Ф. Основи морфеміки сучасної української мови. – К., 1998. – С. 150-175.

Клименко Н.Ф. Система афіксального словотворення сучасної української мови. – К., 1973. – С. 133-157.

Терміни

Алгоритм, алгорифм [лат. *algorithmus*], англ. *algorithm*, нім. *Algorithmus*, фр. *algorithme*

Термін є наслідком випадковості: в одному середньовічному трактаті ім'я араба (X ст.), винахідника десяткової системи числення Ал-Хорезмі було записане як *Algorithmi* (Колмогоров А.Н. и Успенский В.А. К определению алгоритма // Успехи математических наук. – 1958. – Т. 14. – Вып. 4);

– "сукупність дій (правил) для розв'язування даної задачі" (СІС, 34);

– "це сукупність точних правил кодування чи перекодування будь-якої інформаційної системи" (О.О.Реформатський, 57).

Модель – [від фр. *modèle* – зразок, від лат. *modulus* – міра] англ. *pattern*, *model*, фр. *modèle*

У мовознавстві термін *модель* (*pattern*) увів американський лінгвіст Едуард Сепір (*Language*, 1921 // Рус. пер.: Сепир Э. Язык. – М., 1934; М., 1993);

– "1) Зразок, примірник чого-небудь. <...> 6) Схема для пояснення якогось явища або процесу" (СІС, 443);

– "Граматично і лексеми, і їхні серії, і групи (організовані за тим або іншим принципом) утворюють ті чи інші моделі в мові" (О.О.Реформатський, 246).

Морфотактика [від *морф* і *гр. τάξις* – порядок, клас, розряд]

У науковий обіг термін увів американський лінгвіст Дін Стоддарт Ворт (Морфотактика и морфофонемика // Актуальные проблемы русского словообразования. I. Самарканд, 1972. – С. 397-403);

– "розділ морфеміки, що описує: 1) формальні засоби морфологічної системи мови, їхні взаємовідношення; 2) допустимі типи морфемної структури слів" (УМ.Е, 351).

Морфемна довжина слова

– загальна кількість морфем у слові, що разом складають морфемну структуру слова.

Морфемна глибина слова нім. Morphemtiefe

Поняття *глибини* (речення) уперше увів американський лінгвіст Віктор Інгве (Гипотеза глубины // Новое в лингвистике. – 1965. – Вып. 4. – С. 126-138);

Поняття довжини і глибини слова окреслив й описав В.А.Москович (Глубина и длина слова в естественных языках // Вопросы языкознания. –1967. – № 6. – С.17-32);

– пре- і постпозитивна (за винятком флексії) реалізація морфем у слові щодо кореня.

 Опрацюйте статтю Н.Ф.Клименко "Деякі закономірності конструювання морфемних структур слова".

? *Дайте відповіді на питання:*

1. Що вивчає морфотактика?
2. Що називається лінійною мовленнєвою одиницею?
3. Що розуміють під морфемною довжиною слова?
4. Чим зумовлені кількісні межі морфем у слові?
5. Що таке ядро і периферія в морфемній структурі слова? Як вони виявляються в українській мові?
6. Якою є морфемна довжина слова – однокореневого і багатокореневого – в українській мові? Від чого залежать її кількісні параметри?
7. Схарактеризуйте типову морфемну довжину – іменника, прикметника, дієслова і прислівника – в українській мові.
8. У чому полягає сутність універсального закону симетрії? Що таке дзеркальна симетрія? ритмічна симетрія?
9. Як виявляється закон симетрії в морфемній структурі слова – однокореневого і багатокореневого – в українській мові?
10. Що розуміють під морфемною глибиною слова?
11. Хто, коли і щодо яких явищ уперше сформулював "гіпотезу глибини"?
12. У чому виявляється закон простоти і переваги в мові?
13. Якою є морфемна глибина слова – однокореневого і багатокореневого – в українській мові?

14. У чому виявляється асиметрія щодо морфемної глибини слова?

15. Схарактеризуйте типову морфемну глибину – іменника, прикметника, дієслова і прислівника – в українській мові.

📖 За словником "Українська мова. Енциклопедія" опрацюйте статті "Морфем ланцюжок" і "Морфемна будова слова".

Сформулюйте власні робочі визначення термінів **морфемна довжина слова** і **морфемна глибина слова**; запишіть їх.

📖 Встановіть морфемну довжину слів.

Але, вгору, вивих, вираз, висіяти, дехто, діяти, доозброювати, літак, наїздом, нездогадливий, ніхто, основа, осад, перержавілий, перерізаний, пересміхнутися, прання, рідня, розбрідатися, розважальність, розвідник, сходження, сьогодення, тобто, тяжко, уповноважений, хода, чебуречна.

📖 Встановіть морфемну глибину слів.

Аби, вибируваний, вислати, занедбати, злоба, картоплинка, кіоскер, неначебто, нерозривний, округлятися, понадстроковий, поневолити, потемнілий, сонце, спершу, торгівля, туга, убожество, француженка, хапанина, хвастощі, централізація, чутливість, щоднини.

📖 Доберіть приклади слів з морфемною довжиною:

N – R – 1A, R – 2A, R – 3A, R – 4A, R – 5A, 2R – 1A, 2R – 3A, 3R – 3A.

Adj – R – 1A, R – 2A, R – 3A, R – 4A, R – 5A, 2R – A, 2R – 2A, 2R – 3A.

V – R – 1A, R – 2A, R – 3A, R – 4A, R – 5A, 2R – 1A, 2R – 2A.

Adv – R – 1A, R – 2A, R – 3A, R – 4A, R – 5A, 2R – 1A, 2R – 3A.

📖 Доберіть приклади слів з морфемною глибиною:

N – 1P – R – 2S, 2P – R – 3S, 1P – R – 3S, 3P – R – 2S, 1P – 2R – 2S, 2P – 2R – 2S, 1P – 3R – 2S, 1P – 2R – 3S.

Adj – 1P – R – S, 1P – R – 2S, 1P – R – 3S, 2P – R – 2S, 2P – R – 3S, 1P – 2R – 2S, 1P – 3R – 2S, 1P – 2R – 3S

V – 1P – R – 2S, 1P – R – 3S, 1P – R – 4S, 2P – R – 2S, 3P – R – 2S, 4P – R – 2S, 1P – 2R – 2S.

Adv – 1P – R – 2S, 2P – R – 2S, 1P – R – 3S, 1P – 2R – 2S, 1P – 3R – 2S.

📖 Запишіть текст у вигляді морфемної довжини слів/словоформ.

Наприклад:

Небо вже дихає білими весняними хмарами, а діброва аж очі вбирає фіалковою синню, що тремтить, наче марево (М.Старицький).

RF R RSF RF RSF RF, R RF R RF PRSF RSF RSF, R RSF R RSF.

...той загадковий, білосніжний Тадж-Махал, що в одному місці оздоблений чорним каменем і той камінь співає. Не кожен почує те диво, але коли вслухатися добре – справді, ледве чути співає: так вміло той камінь поставлено давніми індійськими майстрами. І досі таємницю їхню не розгадано: чому ж він співає? І вже обоє вслухаються мимоволі і в свій собор, що височить на майдані, тане верхами в сутіні неба, – часом чи не заспіває він теж, тихо, віддалено? (Олесь Гончар).

Математику звичайно розглядають як щось цілком протилежне до поезії. А проте Математика і Поезія – якнайспорідненіші, оскільки вони обидві – витвір уяви. Поезія – це творення, побудова, вигадка; так само й математику певні її прихильники називали найвеличнішою і найчарівнішою вигадкою. Бо й справді вона не тільки наука, а й мистецтво (Т. Хілл).

 Запишіть текст у вигляді морфемної глибини слів/словоформ.

Наприклад:

Хай ранок цей навшипинки відійде, поклавши пальця на вуста в мовчанні (О.Коломієць).

R 0P-R-1S R 2P-R-1S 1P-R-0S, 1P-R-1S 0P-R R R R 0P-R-2S.

Треба ще вміти бачити й розуміти, усвідомлювати щастя. Коли вдуматися – уже в тому безмірне щастя, що ти народився, що підрастаючи, пізнаєш складний, суперечливий, але ж невимовно прекрасний світ, що з'являється перше, ні з чи не зрівняне і своєю мукою, і своєю радістю почуття любові... Хто ж сьогодні повірить тим філософам, які твердять, що людина народжується тільки для страждання? Ясно, і для страждання теж. Але ж насамперед для щастя (М.Нечай).

 У тексті знайдіть слова/словоформи, морфемна структура яких репрезентує вияв дзеркальної і ритмічної симетрії.

Сучасна наука, ідучи вишир і вглиб, створює все більш ґрандіозну й патетичну картину всезагального і всеохоплюючого взаємозв'язку, взаємопроникання, взаємопереходу і взаєморегулювання усіх явищ, процесів і тіл у світі. Цим самим вона ніби "відновлює", зрозуміла річ, на незрівнянно вищих горизонтах, стихійні уявлення "наївної" людини. Багатосторонньо й багатоманітно розкривається все тонша інтимна близькість людини до "неживої" природи, і все більше наукових підстав дістає поетичне одухотворення, олюднення природи, – яке в свою чергу відповідає і тому патосу володіння природою, інтимного розуміння з нею, яким охоплене людство; і тій потребі "відшукати" своє людське, розумне й тепле начало у "мертвій" безмірності матерії, в одвічній крутатині світів, потребі, яку відчуває сучасна людина перед страхітливою безмежністю простору й часу, що їх людини припало собою опромінити й утеплити (Іван Дзюба).

...вона так само змислово любила слово – насамперед на звук, але звук щільним неводом волік за собою фактуру, консистенцію, запах і, ясна річ, колір також: кольором були наділені не тільки поодинокі слова, особливо вчувався він при переході з одної мови на іншу, – кожна-бо мала свій, мінливо-ряхтучий, основний тон випромінювання: італійська – електричний фіолет, ультрамарин, десь такий світловий ефект, як коли б червоне вино могло зробитися синім, польська шамшіла терпкою, оскомною од шиплячого тертя молодією зеленню, англійська побулькувала, просвічуючи навиліт чимось подібним до ніжно-золотавого курячого бульйону, причому в Штатах водянистіше, в британському варіанті інтенсивніше, смолисто-тягучіше – ситніше; звісно, рідна була найпоживніша, найцілющіша до зміслів: чорнобривцевий оксамит, ні, радше вишневий (сік в устах)? русявий (запах волосся)?.. так завжди – іно станеш приглядатися близька, розсипається, дробиться – не збереш... (Оксана Забужко).

ІСТОРИЧНІ ЗМІНИ В МОРФЕМНІЙ СТРУКТУРІ СЛОВА

Зміст теми

1. Історичний характер морфемної структури слова.
2. Історичні зміни в морфемній структурі слова, їх причини і наслідок:
 - а) спрощення (опрощення);
 - б) перерозклад.
3. Явище ускладнення морфемної структури слова.
4. Вторинна морфема як наслідок структурно-семантичної еволюції мови.
5. Етимологічний аналіз слова.

Література до теми

Горпинич В.О. Сучасна українська літературна мова. Морфеміка. Словотвір. Морфонологія. — К., 1999. — С. 67-72 (§ 29).
Клименко Н.Ф., Карпіловська Є.А. Словотвірна морфеміка сучасної української мови. — К., 1998. — С. 76-80.

Богородицький В.А. Общий курс русской грамматики. — М.; Л., 1935. — С. 99-100.
Шанский Н.М. Очерки по русскому словообразованию. — М., 1968. — С. 174-251.
Яценко І.Т. Явище спрощення в морфологічному складі слова // УМЛШ. — 1973. — № 3. — С. 18-22.
Етимологічний словник української мови: в 7 т. — Т. I-III. — К., 1982-1989.
Фасмер М. Етимологический словарь русского языка: в 4 т. — М., 1964-1973.

Терміни

Спрощення *англ.* de-etymologization, *нім.* Abschleifung

Це явище (*рос.* *опрощение*) вперше помітив, назвавши його *морфологічна абсорбція*, Микола В'ячеславович Крушевський (Очерк науки о языке);

У науковий обіг термін *опрощення* увів Василь Олексійович Богородицький (Общий курс русской грамматики. — М.-Л., 1935. — С. 99-100);

— "Опрощенням називається морфологічний процес, шляхом якого слово зі складною морфологічною будовою втрачає значення окремих своїх морфологічних частин і стає простим символом даного уявлення. Так, наприклад, слова *вкус* (пор.: *кус-а-ть*, *кус-ок*), *забыть* і т.ін. мають лише цілісне значення і морфологічна будова цих слів (*в-кус*, *за-быть*) уже не відчувається" (В.О.Богородицький, 99-100);

— такий вид змін у морфемній структурі слова, в результаті якого похідна і членована в минулому основа в сучасній мові сприймається як непохідна і нечленована або непохідна і членована.

Перерозклад *англ.* metanalysis, *нім.* Metanalyse, Deglutination, Abtrennung, Additionsbildung, falsche Metanalyse, falsche Ablösung, *фр.* métanalyse, fausse coupure

Це явище (*рос.* переразложение) вперше описав Іван Олександрович Бодуен де Куртене, визначивши його як "скорочення основ на користь закінчень" (Заметка об изменяемости основ склонения, в особенности же об их сокращении в пользу окончаний, 1902 // Т. II. – С. 19-29).

– "перерозклад чи переінтеграція морфологічного складу слів, тобто переміщення меж між окремими морфемами чи частинами морфологічно поділеного слова, переміщення морфологічних вузлів або частин слова" (Бодуэн де Куртенэ И.А. Лингвистические заметки и афоризмы. По поводу новейших лингвистических трудов В.А.Богородицкого, 1903 // Т. II. – С. 43-45);

У науковий обіг термін *переразложение* увів Василь Олексійович Богородицький (Очерки по языковедению и русскому языку. – Казань, 1901);

– такий вид змін морфемної структури слова, за якої слово набуває нової, ніж раніше, подільності внаслідок переміщення меж між морфемами.

Ускладнення

Термін *рос.* усложнение увів російський лінгвіст Микола Максимович Шанський і описав явище, що ним позначається (Основы словообразовательного анализа. – М., 1953. – С. 36);

– такий вид змін морфемної структури слова, за якої раніше непохідне неподільне слово набуває здатності членуватися і внаслідок цього сприймається як похідне і членоване або непохідне і членоване.

Етимологічний аналіз [від *етимологія*, від *гр.* *ετυμολογία* – етимологія із *гр.* *ετυμον* – істина і *λόγος* – слово, вчення], *англ.* etymological analysis, *нім.* etymologische Analyse, *фр.* l'analyse étymologique

– передбачає з'ясувати походження слова, визначити його морфемну і словотвірну будову в минулому, ті зміни, що відбулися в процесі історичного розвитку слова й причини, що зумовлювали їх виникнення.

? Дайте відповіді на питання:

1. Що розуміють під морфемною структурою слова?
2. У чому виявляється історичний характер морфемної структури слова.
3. Які причини зумовлюють зміни морфемної структури слова?
4. Ким, коли, в якій термінології і на позначення якого явища було введене поняття *спрощення* морфемної структури слова? Назвіть причини спрощення.
5. У чому полягає сутність повного й неповного спрощення? Проілюструйте відповідь прикладами.
6. Ким, коли і на позначення якого явища було введене поняття *перерозклад*? Якими причинами зумовлений цей процес?
7. Ким, коли і на позначення якого явища було введене поняття *ускладнення* морфемної структури слова? Структура яких слів переважно знає процесу ускладнення? Чому?
8. Що таке вторинна морфема? Назвіть причини появи вторинних морфем в українській мові.
9. Як формуються мета і завдання етимологічного аналізу слова?

📖 За словником "Українська мова. Енциклопедія" виписіть визначення термінів: **спрощення, перерозклад, ускладнення**.
Сформулюйте власні робочі визначення термінів **вторинна морфема, спрощення, перерозклад, ускладнення**.

📖 З'ясуйте причини спрощення в словах. За потреби користуйтеся етимологічним словником.

Блоха, весна, відьма, дарунок, добрий, завтра, закон, засіб, каверза, корито, куниця, лодка, ложка, масло, миска, обертання, пасіка, патока, призьба, рало, старий, столиця, тиждень, хитрий, шило.

📖 У словах знайдіть морфему, утворені шляхом перерозкладу.

Вдруге, вранці, внутрішній, здалеку, зимою, з ним, зняти, намагаються, недовчити, нишком, обезправити, попобігати, робиш, розбійничати, садівник, сестрам, учора, ясно.

📖 Розподіліть слова на дві групи щодо виділюваності/невиділюваності префіксів. У яких словах сучасна невиділюваність афіксів є наслідком історичних змін у морфемній структурі слова?

Забава, забобонність, заброда, забудько, забуття, завада, завжди, завтовшки, завтра, загальний, загреба, задавака, заздрість, зайвий, заклад (=установа), заковичка, законність, закуток, залізо, залік, залом, замах, замисел, заміжжя, замок (=пристрій), замшевий, занозина, зануда, запорожці, заразність.

Розарій, розбишака, розбір, розвага, розваль, розвилаина, розвідування, роззява, розказні, розкішний, розмай, розораний, розорений, розпад, розруха, розсіл, розталь, розтяпа, розуміння, розчерк, розчин.

📖 Згрупуйте слова відповідно до змін, що відбулися в процесі їхнього історичного розвитку. Поясніть, чому ці зміни відбулися.

Абонентний, безпека, береш, білка, викладач, вітер, в нього, впоперек, граюра, гребінь, грішник, дачник, діло, жабри, забути, знедолити, комікс, кочубей, мило, містика, муха, неділя, недоспати, безуміти, обняти, перемога, подушка, поїзд, попоблукати, слугам.

📖 З'ясуйте і поясніть, у яких словах основа ускладнилася, а слова набули здатності членуватися. Що є наслідком ускладнення?

Архаїзм, архаїзація, архаїка, архаїчний; гармонійний, гармоніка, гармоніки, гармоніум, гармонічний, гармоніювати, гармонія, фісгармонія; комбінація, комбінувати, комбінаторика, комбінатор; конспіративний, конспіратор, конспірація, конспірувати; алогізм, логік, логіка, логістика, логічний; маніпуляція, маніпулятор, маніпулювати; протектор, протекційний, протекціонізм, протекціоніст, протекція; романтизація, романтизм, романтизувати, романтик, романтика, романтичний; стабілізатор, стабілізація, стабілізований, стабільний; цинізм, цинік, цинічний.

 Користуючись етимологічним словником, знайдіть вторинні морфеми у словах, поясніть причини їхнього виникнення.

Наприклад:

У слові *чистий* вторинна коренева морфема *чист-* є наслідком історичного процесу спрощення: колишній монофонемний суфікс *-т-* зрісся з кореневою частиною *чис-* (істор. *чис-т-ий*), внаслідок чого слово *чистий* втратило здатність ділитися на морфеми і в сучасній мові сприймається як просте непохідне (сучасн. *чист-ий*).

У слові *озути* вторинна коренева морфема *зу-* є наслідком історичного процесу перерозкладу: відбулося переміщення межі між префіксом і коренем (істор. *о-з-у-ти*), що призвело до злиття префікса *з-* з коренем *-у-* (сучасн. *о-зу-ти*).

Вдача, відняти, врода, дача, добавка, екстраполяція, любов, лютість, мливо, молодий, мотлоштити, обезжирений, обути, огріх, оптиміст, пагін, перепад, підняти, попудмати, причина, простота, пуризм, регрес, розпука, саботаж, свідок, сивка, соляр, спокуса, став, схилати, хвальба, цвіль, цілий, явка.

 Поясніть, етимологія яких слів є прозорою. За потреби користуйтеся "Словником української мови".

Боровик, валуй, гірчак, гнойовик, зеленушка, зморшок, лисичка, маслюк, моховик, мухомор, опеньок, підберезник, підосичник, порхавка, рижик, свинушка, синяк, сиріжка, строчок, трюфель.

Брусниця, виноград, горобина, журавлина, клюква, малина, полуниця, смородина, суниця, чорниця, шипшина.

 Що спільного мають слова.

Кінець, початок; космос, косметика; середина, сердити, серце; солоний, солідий; сонце, солярій; зціляти, цілий, цілувати; черепиця, черепаха.

 Користуючись етимологічним словником, зробіть етимологічний аналіз слів (див. схему етимологічного аналізу слова).

Багрянний, білий, жовтий, зелений, коричневий, синій, червоний, чорний.

Березень, вересень, жовтень, квітень, липень, листопад, лютий, травень, серпень, січень, червень.

Понеділок, вівторок, середа, четвер, п'ятниця, субота, неділя.

Вогневиця, Глуханя, Гризачка, Жовтиця, Кикимора, Коркуша, Лідниця, Ломота, Лякливиця, Навія, Очиця, Трясовиця, Черевуха (13 дочок – міфічних потвор, що несли людям хвороби, Мари/Марени, богині зла, темної ночі, страшних сновидінь, привидів і смерті – за міфами прадавніх українців / див.: *Плачинда С. Короткий словник слов'янської міфології* // УМЛШ. – 1982. – № 4, 6).

 За підручником М.А. Жовтобрюха і Б.М. Кулика "Курс сучасної української мови" (К., 1972) систематизуйте – конспективно – § "Морфологічний склад та словотворчі особливості кількісних числівників" (с. 281-282) і § "Прислівники займенникового походження" (с. 312-313).

 Зробіть морфемний і етимологічний аналіз слів//словоформ. Знайдіть вторинні морфеми і поясніть умови їхнього виникнення.

Вихователька, дослідницький, науково-пізнавальний, перемога, прибутковий, розважальність.

Слово для аналізу.

1. З'ясувати походження слова (питоме/запозичене).
2. З'ясувати значення слова в сучасній українській мові.
3. З'ясувати первинне значення слова.
4. Відтворити морфемну будову слова в минулому, спираючись на ті словотвірні зв'язки споріднених слів, які воно мало в минулому.
5. Записати сучасну морфемну і словотвірну будову слова.
6. Шляхом зіставлення сучасної й історичної морфемної будови слова виявити вторинну морфему як результат історичної еволюції слова, з'ясувати процес і причину її виникнення.

Наприклад:

Зодчий

1. Слово **зодчий** запозичене зі старослов'янської мови.
2. *книжн.* 'Художник-будівельник, архітектор' (СУМ, т. III, с. 677).
3. Мало значення 'будівник, муляр; гончар' (ЕСУМ, т. 2, с. 273).
4. **Зьдъчии** утворене від **зьдъ** 'оброблена глина, глиняна стіна' **зьдати**, **зьдати** 'створювати, будувати': **зьдъчии** ← R **зьдъ**- + S -ч- + F -ни
5. **зьдъ-ч-ни** (істор.) – **зодч-ий** (сучасн.).
6. Вторинна коренева морфема **зодч-** є наслідком історичного процесу спрощення суфікса на користь кореня; спрощення є повним.

Одинадцять

1. Слово **одинадцять**, зі праслов'янської мови.
2. 'Назва числа 11 і його цифрового позначення' (СУМ, т. V, с. 628).
3. Мало значення 'полотно в 11 пасм' (ЕСУМ, т. 4, с. 159).
4. Слово **одинадцять** утворене від числівника **єдинъ** 'кількість одиниць', применника **на** і числівника **десѣтъ** у місцевому відмінку **десѣте** 'кількість одиниць': **єдинъ** + **на** + **десѣте** ← **єдинънадесѣте** ← **єдиннадесѣте** ← **єдинадесѣтъ** ← **єдинадсѣтъ** ← **єдинатсѣтъ** ← **єдиннацсѣтъ** ← **єдиннацѣтъ**
5. **єд-ин-ъ-на-десѣт-є** (істор.) – **оди-надц'ат'-ø** (сучасн.).
6. Вторинна суфіксальна морфема **-надц'ат'-ø** є наслідком історичних процесів спрощення і перерозкладу, зумовлених стягненням складових компонентів в одне слово **єдинънадесѣте**, закріпленням наголосу на середньому компоненті **на**. Наслідком цього було скорочення ненаголошених компонентів **єдиннадесѣте**, зміна форми місцевого відмінка **десѣте** на форму знахідного **десѣтъ** – **єдинадесѣтъ**. У другому компоненті заступає ненаголошений **є** – **єдинадсѣтъ**, що спричинює фонетичні зміни, а саме уподібнення /д/ до /ц/ – **дс** → **тс** → **ц**: **єдинадсѣтъ** → **єдинатсѣтъ** → **єдинацсѣтъ** → **єдинацѣтъ** → **єдинацѣтъ**. За аналогією до **десять** утворюється сучасний терміноелемент **-дц'ат'-ø**.

☺ Цікаве мовознавство.

Перерозклад – це калейдоскоп віків, у якому, змінюючи вигадливі контури слів-світів одні зорі-морфеми перевтілюються в інші, але кількість їх все одно залишається сталою, як і кількість кольорових уламків мозаїки, якою б вона не була за чергового повороту чарівного скельця (Юлія Джерастрянська).

* Див.: Яценко І.Т. Морфемний аналіз: Словник-довідник. – Т. II. – С. 19; Сучасна українська літературна мова / За ред. А.П. Грищенка. – К., 1997. – С. 386; Горпинич В.О. Українська морфологія. – Дніпропетровськ, 2002. – С. 137. Числівники на -дцять і -надцять інші лінгвісти вважають складними, що передбачає збереження історичного членування в сучасній мові **оди-на-дц'ат'-ø**. Див.: Безпояско О.К., Городенська К.Г., Русанівський В.М. Граматика української мови. – К., 1993. – С. 153-154.

ДОДАТКИ

Ф.М.БЕРЕЗИН, Б.Н.ГОЛОВИН

ЗНАЧЕНИЕ МОРФЕМЫ И СЛОВА

Определим, что собою представляет значение морфемы. Можно ли его поставить в один ряд со значением слова? И можно ли грамматическое значение приравнять значению морфемы?

Обычно значение корневых морфем (корней) противопоставляется значениям морфем аффиксальных (приставки, суффиксы, инфиксы, постфиксы, конфиксы). Предполагается, что корень имеет предметное, вещественное значение (хотя, как правило, не поясняется, что это такое), а морфемы аффиксальные имеют грамматическое или стилистическое значение. Так думает и один из видных современных специалистов в области морфемики и словообразования – Н.М.Шанский: "...особенно четко вычлениаются вещественные, грамматические и стилистические значения морфем"¹. Правда, Н.М.Шанский вещественное значение приписывает и аффиксальным морфемам, усматривая это значение в таких фактах, как *баранина, говядина, свинина; читальня, спальня, гладильня; беловатый, длиноватый, сероватый*. Ю.С.Степанов определение корня получает, приписывая корню вещественное значение: "центральная часть слова, носительница конкретного, а точнее, "предметного", или "вещественного", значения, называется корнем"². В коллективном труде "Общее языкознание. Внутренняя структура языка" (М., 1972) очень глухо говорится о значениях морфем, которым присываются функции, напоминающие значение, но в то же время остается неясным, признается ли в этом труде морфема как одна из основных структурных единиц языка и его анализа³.

Вернемся к вопросу о значениях морфем. Эти значения отличаются как от значений слова (лексических), так и от значений словообразовательных типов (словообразовательных) и грамматических категорий (грамматических), хотя именно с участием значений морфем все остальные типы значений, названные только что, и формируются, и функционируют.

Возьмем для наблюдения значения морфем *недель-, весн-, книг-, жизн-*. Значения этих корней воспринимаются как незавершенные, требующие восполнения и окончательной отделки, шлифовки, которую они получают в составе слова, где они превращаются в лексические значения. Многие корневые значения, взятые сами по себе, оказываются настолько неопределенными и зыбкими, что о них ничего не удастся сказать, если пытаешься их определить примерно так, как это принято делать в словарях. Что, например, значат корни *жи-, ши-, пи-, ли-, пе-, ей-, еже-, зна-* и др.? Но стоит прибавить к каждому из этих почти не значащих корней суффикс *-ть* или суффикс *-л*, как все преобразуется. Корни в составе слова оживают и начинают выражать вполне определенное лексическое значение. Так что значение корня – величина меняющаяся, неизменным остается лишь участие в формировании лексического значения слова. Но мера этого участия, его определенность, его независимость от оформляющих слово аффиксов колеблется в больших пределах. Проблема осложняется еще и тем, что в формировании и оформлении лекси-

¹ // Березин Ф.М., Головин Б.Н. Общее языкознание. – М., 1979. – С. 156-159.

ческого значения слов, помимо корня, принимают активное участие аффиксальные морфемы: *пить* – *пир* – *пища* – *питье* – *питание* – *запить* – *выпить* – *выпивка* – *напиток*; *жизнь* – *жить* – *живот* – *житье* – *пожитки* – *жилье* – *жилой* – *пожилой* – *нажиться* – *животное* и т. д. Этих примеров вполне достаточно, чтобы сказать, что значение корня далеко не в каждом слове оказывается семантически главным, от которого прежде всего зависит лексическое значение всего слова. Обратим внимание на то, что в наши иллюстративные ряды не попали слова, в которых корень подвергся процессам размыwania или перенесения границ, а следовательно, и размыwania семантики, утраты ее и без того слабой определенности. Наблюдение за живым функционированием слов и в их составе корней убеждает в том, что корневая морфема, как правило, не является главной, основной, центральной в формировании и выражении вещественного (лексического?) значения слова. Может быть, лишь исторически, если иметь в виду, откуда "пошло" слово, следовало бы приписывать корню его особую, главную роль в формировании и развитии лексического значения.

Но если роль корня в формировании и выражении лексического значения нередко преувеличивается, то его роль в формировании и выражении словообразовательных и грамматических значений явно преуменьшается. Широко известный пример Л.В.Щербы *Глокая куздра штеко будланула бокра и кудрячит бокренка* толкуется обычно в том смысле, что роль грамматического оформления слова и предложения чрезвычайно велика. Для того, чтобы в "словах" *глокая куздра штеко будланула* узнать последовательно имя прилагательное, имя существительное, глагол и наречие, нужно, чтобы существовали и осознавались не просто некие звуко сочетания и звуки -*ая*, -*а*, -*о*, -*а*. Этого еще недостаточно. Нужно, чтобы эти звуко сочетания были осознаны в роли аффиксов и со значениями аффиксов, а для этого они должны быть связаны в нашем сознании с "основами" и "корнями" *глок-*, *куздр-*, *штек-*, *будла-*. Грамматического оформления не может быть без корней и основ. Не может быть и выраженного грамматического значения без них. Получается, что корень (основа) принимает участие в формировании и выражении не только лексического, но и грамматического значения слова. У корней и аффиксов взаимно дополняющие обязанности. Один и тот же корень стягивает в общий лексико-грамматический ряд несколько разных форм. Один и тот же аффикс стягивает в общий ряд несколько (нередко – много) разных слов. Поэтому корень (а точнее, основа) и выражает то общее, что свойственно значению всех "стянутых" грамматических вариантов слова (его форм), поэтому же аффикс выражает то общее, что свойственно стянутым в один ряд многим словам. Корень (основа) находит конкретное значение в значениях общих, аффикс находит общее значение в конкретных, свойственных отдельным словам. В самой же языковой реальности существуют единые значения слов, в которых общее и конкретное присутствует неразрывно. Такова диалектика.

После всех этих пояснений можно вновь вернуться к вопросу: что же такое морфема и есть ли ясно устанавливаемое различие между разными морфемами и вариантами одной морфемы? Этот вопрос вполне уместен хотя бы потому, что в лингвистике уже раздаются голоса, в которых слышится сомнение в возможностях науки справиться с таким капризным ее отпрыском, который получил имя морфемы. Авторы монографии "Общее языкознание. Внутренняя структура языка" (М., 1972) пишут: "Несмотря... на широкое использование морфемы в лингвистической практике и многочисленные попытки построения грамматических систем в терминах этой единицы, несмотря на уси-

ленное внимание к ней в теоретическом языкознании, а может быть, именно благодаря этому чрезвычайному вниманию, понятие морфемы остается далеким от ясности и единства интерпретации. Некоторые специалисты даже склонны считать этот термин едва ли не самым запутанным в литературе... Можно напомнить также в этой связи следующее замечание о морфеме Х. Путнама: "Что касается меня, то я еще никогда не встречал удовлетворительного определения этого понятия ни в семантических, ни в несемантических терминах" ... Заключая обсуждение минимальной единицы морфологии, тот же автор писал, что для ее удовлетворительного решения необходимо "гораздо глубже проникнуть в структуру языка как целого..."⁴

Но, возможно, не так уж безнадежны попытки ответить на вопросы, поставленные развитием науки и поддерживаемые развитием практики школьного и вузовского изучения языка?

Вернемся еще раз к общепринятому определению морфемы как наименьшей значимой единицы языка. Можно к этому добавить: варьируемой в пределах, не уничтожающих ее значения и ее опознаваемого в процессе общения фонемного облика. Например, в формах творительного падежа множественного числа *делами, кон-ями, гроздь-ями* и даже *лошадь-ми* говорящий на русском языке как на родном склонен не только увидеть, но и услышать одно и то же окончание и отождествить эти четыре фонетических звучания в одном – очевидно, на базе опорных фонем (*-ми*). Однако языковое сознание русского человека противится отождествлению окончаний в ряду *стол-ов, этаж-ей* или *волн-ы* и *окн-а*. Нужно, очевидно, признать в качестве одной из реальностей самой языковой структуры отсутствие в ней жестких границ между "соседними", т. е. близкими по фонетическому облику или значению, морфемами. Есть морфемы, отчетливо наделенные и противопоставленные другим; есть морфемы, частично совпавшие в своем фонемном облике, но все же достаточно ясно различимые языковым сознанием говорящих. Есть неопределенно-противопоставленные морфемы. Есть морфемы-омонимы (общность звучания и различие значений и функций). Есть морфемы-синонимы (общность значения и функций и различие звучаний). Если будет построена реалистическая типология морфем, отпадут, думается, упреки в неясности понимания морфемы лингвистической наукой. Что же касается практического изучения языка в школе и вузе, то и существующее понимание морфемы, со всеми его противоречиями, оказывается достаточно надежной базой. А это позволяет думать, что языкознание морфему понимает в общем правильно, в соответствии с реальными свойствами этой единицы языка.

¹Шанский Н.М. Очерки по русскому словообразованию. – М., 1968. – С. 147.

²Степанов Ю.С. Основы общего языкознания. – М., 1975. – С. 113.

³См.: Общее языкознание. Внутренняя структура слова. – М., 1972. – С. 233-259.

⁴Общее языкознание. Внутренняя структура слова. – М., 1972. – С. 236.

А.С.ГЕРД

МОРФЕМИКА В ОПИСАТЕЛЬНОЙ ГРАММАТИКЕ*

В последнее десятилетие слово "морфемика" все чаще встречается в названиях конференций, монографий, в оглавлениях обобщающих трудов по грамматике. Так, например, в "Грамматике современного русского языка" АН СССР 1970 г. (далее Гр-

* // Морфемика. Принципы и методы системного описания. – Л., 1987. – С. 35-43.

70) находим отдельный раздел "Введение в морфемику", а в "Русской грамматике" АН СССР 1980 г. (РГ-80) – раздел "Основные понятия морфемики"¹; в 1977 г. вышла в свет обобщающая книга В.В.Лопатина "Русская словообразовательная морфемика"², а один из последних сборников советских германистов носит название "Морфемика и аффиксальная комбинаторика языка"³.

<...> Заканчивая в 1983 г. рецензию "Русская морфемика в "Русской грамматике"" мы писали: "Полное, целостное, простое и непротиворечивое академическое описание русской морфемики еще впереди"⁴. Однако, по-видимому, причины отсутствия обобщающих глав по морфемике в грамматиках и диссертаций по морфемике конкретных языков глубже и сложнее.

Для того чтобы выяснить эти причины, рассмотрим, как описывалась морфемика, например, в истории русской грамматической традиции. Показательны при этом только те работы и грамматики, которые содержат относительно полное описание конкретного материала русского языка. В грамматиках XIX – начала XX в. основное внимание уделено описанию форм склонения и спряжения, словоизменению. Конкретные морфемы, преимущественно флексии, интересовали авторов этих грамматик только как формальные показатели отдельных форм словоизменения. Такой подход сказывался и в языке описания материала.

Так, I часть грамматики А.Х.Востокова содержит раздел "О словопроизведении", где описано, как составляются разные слова, выделены корень, окончание, приставка⁵. В грамматике Н.Греча вычленяются главные корни и придаточные корни (суффиксы, приставки, наращения). В разделе "Этимология частная" подробно описано, как образуются разные части речи⁶.

Как известно, Ф.Ф.Фортунатов выделял уже формы отдельных полных слов. "Форма слова, – писал Ф.Ф.Фортунатов, – это способность отдельных слов выделять из себя для сознания говорящих формальную и основную принадлежность слова". В слове может быть несколько формальных принадлежностей – аффиксы, повторение основ, формальное, видоизменение звуков основы. Ф.Ф.Фортунатов особо рассматривал флексию основ, суффиксы, префиксы, инфиксы, отрицательные формальные принадлежности⁷.

Книга А.М.Пешковского "Русский синтаксис в научном освещении" начинается главой "Понятие о форме слова". Вслед за Ф.Ф.Фортунатовым он выделяет в составе слова формальную и основную части, рассматривает отношения между формальной частью и значением⁸. Д.Н.Ушаков детализировал такие понятия, как формальные принадлежности словообразования, формальные принадлежности словоизменения⁹. В книге В.А.Богородицкого в разделе "Морфология" в главе VI "Введение в морфологию" находим подразделы "Морфологические части слов, флексия и словопроизводство", описание корня, префикса, суффикса, окончания, основы¹⁰.

Таким, образом в обобщающих русских исследованиях середины XIX – начала XX вв. описание морфемики не идет далее выделений основных типов морфологических частей слова. Характерно, что в очерке А.А.Шахматова вообще нет раздела о форме слова и морфологических частях слова¹¹.

В русской грамматической традиции до 50-х годов XX в. наиболее полное описание морфем, обслуживающих отдельные части речи (по принципу от формы к значению), находим в трудах В.В.Виноградова. Уже в издании книги "Русский язык" 1938 г. он подробно описывает различные морфемы именно как средства образования слов и форм слов, детально анализирует функции и значение как формообразующих, так и словообразующих морфем, указывает на характер их продуктивности, стилистическую окраску, на взаимную соотнесенность морфем.

Например, анализируя имя прилагательное, В.В.Виноградов пишет об аффиксах, которые выступают как морфологические средства выражения прилагательности; отдельно морфемы прилагательного рассматриваются им как средства выражения рода и числа, образования форм степеней сравнения и т. д. Таким образом, В.В.Виноградовым подробно проанализировано прежде всего функциональное употребление различных морфем в русском языке. Именно внимание к морфеме как средству образования форм и слов, к описанию их реальной жизни в языке резко выделяет работы В.В.Виноградова из всей предшествующей русской грамматической традиции. В последующих изданиях книги "Русский язык" этот подход был углублен и во многом доведен до совершенства¹².

Академическая грамматика русского языка 1952 г. и частично Курс морфологии современного русского языка МГУ, созданные при личном участии В.В.Виноградова, впервые в истории русской грамматики дали полное и систематическое функционально-семантическое описание словообразующих и формообразующих морфем, связанных с различными частями речи. Эти же принципы были положены в 50-60-е годы в основу различных вузовских учебников по грамматике русского языка¹³.

Параллельно, начиная с 30-х годов, под влиянием Л.В.Щербы разворачиваются исследования по словообразованию и описанию словообразовательных морфем русского языка¹⁴.

В 50-е годы словообразование окончательно оформляется как самостоятельный раздел грамматики.

В Грамматике русского языка 1952 г., переизданной в 1960 г., в ГР-70 и в РГ-80 принципы полного и глубокого описания словоизменительных и словообразующих морфем по отдельным частям речи в соответствующих разделах грамматики получили наивысшее, по-своему, развитие. Таким образом, в лучших обобщающих трудах по грамматике русского языка мы находим подробное описание всех формообразующих морфем, их значений, функций, продуктивности.

Анализ словообразующих морфем уже довольно давно стал объектом специальных работ по словообразованию и соответствующих разделов в обобщающих грамматиках.

И здесь встает естественный вопрос: если формообразующие морфемы описываются в морфологии, словообразующие – в разделах словообразования, то что же остается на долю морфемики – есть ли у нее свой конкретный предмет описания?

Для выяснения этих вопросов обратимся к тем немногим исследованиям, которые содержат более или менее полное самостоятельное описание морфемики отдельных языков. В книге Я.Горецкого¹⁵ словоизменительные морфемы словацкого языка описываются по частям речи в рамках типовых парадигм, а каждая морфема – с точки зрения ее дистрибуции и синтагматики. Например, выделяются морфемные парадигмы типа *chlár*, описывается синтагматика флексий для имен типа *dub*. Значительный интерес в подходе Я.Горецкого представляет компактное описание морфемики словообразовательных типов в рамках одной парадигмы. Отдельно автор рассматривает модификационные морфемы, к которым относит лексико-грамматические морфемы, стоящие на грани формообразования и словообразования; например, видовые суффиксы у глаголов.

Самостоятельно анализируются им морфемы словообразовательные, при этом отмечается вариативность разных типов и подробно описывается их левое и правое окружение. Например, в позиции, предшествующей морфеме *-ník*, сто-

ят корневые именные морфемы (strojnik – R), либо глагольные (straž-nik – R), словообразовательные морфемы -b/-eb, -ob (pros-eb-nik – R, hud-ob-nik – R), -ár (lek-ár-nik – R), либо модификационные морфемы -ov (o-rod-ov-nik – R).

В постпозиции морфемы -nik может находиться словообразовательная морфема, представленная типом chlap, и словообразовательные морфемы -k (stroj-nič-k-a), -ek (straz-nič-ek – R), -atv/tv (stroj-nic-tvo-o), -ov (stroj-nik-ov – R).

В отдельном разделе рассматриваются интерфейсы всех частей речи и корневые морфемы по частям речи, которые описываются в основном под углом зрения их вариантности и типового окружения¹⁶.

Наиболее полное описание современного русского языка на уровне морфов на материале более 60 тысяч слов произведено Т.Ф.Ефремовой¹⁷.

Автор рассматривает аффиксальные и корневые морфы, среди суффиксальных – отдельно префиксы и суффиксы. Каждый аффикс характеризуется по вхождению в префиксальные или суффиксальные последовательности и по отношению к моделям строения основы.

Интересный опыт описания структуры слов, имеющих в своем составе служебные морфемы, представлен Е.С.Кубряковой.

Автор выделяет: 1) слова, состоящие из одной служебной морфемы (чаще всего это союзы, предлоги, предлогообразующие наречия, частицы): функционально – это эквиваленты аффиксов; 2) слова, состоящие более чем из одной служебной морфемы; 3) слова, состоящие из одной неслужебной морфемы (знаменательные неизменяемые слова); 4) слова, состоящие из неслужебной морфемы и нулевой морфемы; 5) слова, состоящие из сочетания двух и более неслужебных морфем; 6) слова, состоящие из сочетания двух и более неслужебных морфем с одной или несколькими служебными морфемами. Ею же проведен анализ именных парадигм в исландском и немецком языках с точки зрения слов по их структуре¹⁸.

<...> Новая академическая грамматика польского языка на сегодняшний день, по-видимому, единственная обобщающая грамматика, в которой в теме, посвященном морфологии, находим не только удачную и интересную попытку уточнения таких понятий, как морф, морфема, алломорф, типология морфем, морфологическая сегментация текста, но и отдельный самостоятельный раздел "Морфотактика", посвященный описанию морфемики польского языка. Автор этого раздела Кристина Ковалик очерчивает предмет морфотактики, ее отдельные части; весь раздел посвящен конкретному описанию морфемики польского языка. Анализ ведется по частям речи. Внутри каждой части речи сначала рассматривается парадигматика всех суффиксов, исключая флексию, приводятся конкретные суффиксы, примеры слов с ними, отмечаются функции этих суффиксов, включая и самые общие словообразовательные. Далее анализируется валентность суффиксов, сначала левосторонняя, а затем правосторонняя. Здесь же встречаем, правда, немало элементов анализа словообразовательного; так, например, последовательно указывается на продуктивность морфем, на лексико-грамматический характер слов, образуемых тем или иным суффиксом и т. д., отмечается частеречный тип основ, к которому присоединяется суффикс. Отдельно рассматриваются префиксы, интерфейсы.

В разделе синтагматики при каждой части речи рассматриваются конкретные структурные типы (RSS, RS и т. д.)¹⁹. Аналогично отдельно проводится описание морфемной структуры прилагательных, глаголов²⁰.

В конечном счете, вопрос о системном, строго структурном описании морфем – это часть общей проблемы представления языковых данных²¹. По-видимому, как и многие другие единицы языка, морфемы могут быть представлены в следующих основных формах экспликации: словари (алфавитные, гнездовые, семантико-идеографические, исторические), грамматики, таблицы, структурно-семантические сети, построенные по принципам современных сетевых представлений данных. Каждая из таких форм может носить исчерпывающе полный, академический или, наоборот, учебно-методический характер, каждая из них может быть и синхронической и диахронической. Наконец, все эти типы данных могут различаться в зависимости от принципов, подходов, школ и направлений. Так, особо должны быть созданы статистические модели описания морфем. Однако, по-видимому, в любой из таких моделей представления данных должно присутствовать описание морфем в плане выражения, указание на ее функционально-семантические черты, на ее поведение в речи, в текстах, стилистические характеристики.

Вопрос о том, описывается ли в грамматике наряду с письменной формой и звучащая форма речи и анализируется ли структура слова на уровне морфем отдельных текстов или морфем языка, должен быть решен отдельно, исходя из принципов грамматики в целом.

Итак, на наш взгляд, раздел "Морфемика" в грамматике русского языка академического типа должен открываться главой об основных понятиях и принципах морфем. Из которых исходит данная грамматика. В этой главе должно быть определено, что такое морфемика и ее отношение к словообразованию и лексикологии, ее место в грамматике, понятия морфемы, морфа, алломорфа; описаны характер значения морфем разных видов, принципы морфологической сегментации текста и отождествления морфем в морфеме (или же тот словарь морфем, который привлечен как источник материала), структурные типы слов. Наконец, здесь же должно быть охарактеризовано построение самого раздела "Морфемика".

В результате морфемной сегментации текста по тем или иным принципам на выходе мы получаем не сами морфы, а их цепочки, последовательности, интерпретируемые впоследствии как структурные типы слов от пробела до пробела.

Представляется, что и в основу рассмотрения материала в разделе "Морфемика" должны быть положены структурные типы слов без учета их флексий. Это такие типы, как R-S, R-S-S-, P-R-S₁, P-R-S₁-S₂-S_n, R-S-R и т. д.²²

Внутри каждого структурного типа языковой материал целесообразно рассматривать по частям речи, так как конкретные структурные типы слов довольно сильно отличаются по принадлежности к той или иной части речи. После анализа структуры всех слов, относящихся к тому или иному типу, уместно показать взаимосвязь различных структурных типов с различными морфологическими парадигмами, с флексиями имен и глаголов.

Следующая глава раздела "Морфемика" могла бы быть посвящена анализу морфем по их позиции, по отношению к корню. Здесь сначала отдельно должны быть рассмотрены все правосторонние линейные позиции, так как в русском слове более насыщено морфемами именно правое окружение корня, а затем все левосторонние; особо рассмотрены типы R-R, R-S-R. Для каждой конкретной морфемы определяется ее фонологическое и морфологическое окружение и все парадигматические характеристики.

Хотя и словообразование, и собственно формообразование представляют собой две стороны единого процесса формообразования²³, в аспекте описания морфем, по-видимому, нельзя не учитывать разные типы морфем, участвующих в образовании новых слов и словоформ одного слова. Тогда при переходе к парадигматическому описанию все морфемы целесообразно разделить на участвующие в словообразовании новых слов и словоформ, и далее рассматривать морфемы по их типовым функциям и семантике в пределах отдельных частей речи. Именно при парадигматическом описании морфем должны быть учтены разные типы их классификации²⁴. Структурные и функциональные параметры описания морфемы целесообразно задать дедуктивно на уровне выработки общих принципов, тогда в ходе самого описания каждой морфемы последовательно должны быть указаны и все ее отрицательные (отсутствующие) параметры. При характеристике отдельных морфем в разделе "Морфемика" следует избегать применения терминов "продуктивность", "основа". В главу о парадигматике морфем целесообразно включить и статистические сведения. Полное функционально-семантическое описание отдельных морфем как грамматических средств образования слов и форм слов должно найти место в разделах "Словообразование" и "Формообразование".

¹Грамматика современного русского языка. — М., 1970. — С. 30-35; Русская грамматика. — М., 1980. — Т. I. — С. 123-132.

²Лопатин В.В. Русская словообразовательная морфемика. — М., 1977. См. также: Обзор работ по современному русскому литературному языку за 1974-1977 гг.: Словообразование. — М., 1982. — С. 89-146; Обзор работ по современному русскому литературному языку за 1978-1982 гг. — М., 1986.

³Морфемика и аффиксальная комбинаторика языка. — Калинин, 1982.

⁴Герд А.С. Русская морфемика в "Русской грамматике" // Вестн. Ленингр. ун-та. — 1983. — № 2. — Вып. 1. — С. 125.

⁵Востоков А. Русская грамматика. — СПб., 1883. — С. 2-10.

⁶Греч Н. Практическая русская грамматика. — СПб., 1834. — С. 38.

⁷Фортунатов Ф.Ф. Сравнительное языковедение // Фортунатов Ф.Ф. Избр. труды. — М., 1956. — С. 136, 152.

⁸Пешковский А.М. Русский синтаксис в научном освещении. — М., 1956. — С. 11-12.

⁹Ушаков Д.Н. Краткое введение в науку о языке. — М., 1922. — С. 64-75.

¹⁰Богородицкий В.А. Общий курс русской грамматики. — Казань, 1904. — С. 95-101.

¹¹Шахматов А.А. Очерк современного русского литературного языка. — Л., 1925.

¹²Виноградов В.В. Русский язык (Грамматическое учение о слове). — М., 1938 (1947).

¹³Грамматика русского языка. — М., 1952. — Т. I; Современный русский язык: Морфология. — М., 1952; Современный русский язык. Ч. II / Под ред. Е.М.Галкиной-Федорук. — М., 1964; Голанов И.Г. Морфология современного русского языка. — М., 1965; Валгина Н.С., Розенталь Д.Э. Фомина М.И., Цапунатев В.В. Современный русский язык. — М., 1966.

¹⁴Многие из них вышли в свет уже после 1945 г.: Долобо М.Г. Славянский суффикс -im // Сб. ОРЯС. — 1928. — № 3. — С. 227-233; Зборовский И.К. Сложно-сокращенные слова в литературном русском и украинском языках: Тезисы дис. канд. наук. — Л., 1934; Дементьев Л.А. Суффикс -ик и его производные в современном русском языке // Учен. зап. Куйбыш. педагог. и учит. ин-та. — 1942. — Вып. 5. — С. 41-56; Гольдорт Г.Я. О некоторых закономерностях словообразования // Учен. зап. Новосиб. педагог. ин-та. — 1945. — Вып. I. — С. 167-212; Прилипо В.М. Из истории русского словообразования // Науч. зап. Житомир. педагог. ин-та. — 1950. — Т. 1. — С. 145-205.

¹⁵Horecký J. Morfematická štruktúra slovečiny. — Bratislava, 1964.

¹⁶Horecký J. Op. cit. — S. 67-85. Особый раздел книги Я.Горецкого посвящен статистико-вероятностному моделированию системы морфем словацкого языка.

¹⁷Ефремова Т.Ф. Опыт описания современного русского языка на уровне морфем: Автореф. канд. дис. — М., 1970.

¹⁸Кубрякова Е.С. Основы морфологического анализа. — М., 1974.

¹⁹Здесь и ниже: R — корень, S — суффикс, P — приставка.

²⁰Gramatyka współczesnego języka polskiego. Morfologia. — Warszawa, 1984. — S. 513-545. См. также: Kowalik K. Budowa morfologiczna przymiotników polskich. — Warszawa, Kraków, Gdansk, 1977.

²¹См., напр.: Язык и представление знаний и вопросы реализации экспертных систем. — Владивосток, 1984.

²² Именно этот путь и намечен в Русской грамматике 1980 г., в работах К.Ковалик и в академической грамматике польского языка. См. также: Герд А.С. Структурные типы слов в современном русском языке // Исследования по грамматике русского языка. — Д., 1973. — С. 56-65.

²³ Герд А.С. 1) О единстве процессов словообразования и формообразования // Материалы VIII Всесоюзного симпозиума по психолингвистике и теории коммуникации. — М., 1985. — С. 141-142; 2) Словообразование, формообразование и словоизменение // Лингвистика и модели речевого поведения. — Л., 1984. — С. 13-20.

²⁴ Не совсем ясен вопрос, в какой исходной форме и где описывать типовые корневые морфемы языка, по-видимому, это цель словаря особого типа.

А.С.ГЕРД

СЕМАНТИКА МОРФЕМЫ: ЗНАЧЕНИЕ ИЛИ ЗНАЧИМОСТЬ (VALEUR)?*

Постепенно морфемика все отчетливее отделяется от словообразования¹. Различны объекты, цели описания: в морфемике — это собственно морфы, морфемы, изучение морфемной структуры текста, языка; в словообразовании — производящие основы и образующие форманты, компоненты, описание мотивированности слов и основ. Не совпадают и методы: в морфемике — это морфемный анализ, в словообразовании — анализ словообразовательный. Наконец, различны и выходные единицы описания: в морфемике — это структурные типы слов, последовательности морфем, в словообразовании — словообразовательные типы (модели). Словообразование теснее, чем морфемика, связано с семантикой и синтаксисом².

Исследования последних десятилетий показали некоторую относительность таких ранее бесспорных признаков морфемы, как связь с отдельным словом, обязательное наличие плана выражения в виде определенной звуковой оболочки, регулярность, повторяемость, неподвижность в рамках отдельного слова³.

Подход к сегментации на морфологическом уровне не отдельных изолированных слов, а от связного текста привел к выделению морфем, которые структурно совпадают с отдельным словом (предлоги, союзы, частицы), а это, в свою очередь лишило определение морфемы признака неподвижности⁴. Наличие в языке нулевых морфем ставит под сомнение обязательность для морфемы материального выражения в виде звуковой оболочки.

Выделение уникальных элементов и унификсов типа англ. *cran-* — в *cranberry*, русск. *-овь* — в *любовь*, *-ярус* — в *стеклярус* освободило классическое понимание морфемы от признака обязательности регулярности, повторяемости; возможны и не регулярные морфемы, которые встречаются в одном слове⁵.

Таким образом, по-видимому, наиболее осторожным является определение морфемы как минимальной линейно выделяемой единицы языка, обладающей значением. Нетрудно заметить, однако, что и это определение может быть легко подвергнуто критике, так как здесь не определено понятие значения⁶.

В большинстве своем в речи морфемы выступают только в составе слов и тем самым оказываются тесно связанными со словом не только структурно, но и семантически. В связи с этим и вопрос о том, какие типы значения передает в составе слова морфема как единица языка, должен рассматриваться на фоне других компонентов, формирующих лексическое значение слова. При этом лексическое значение слова следует рассматривать как значение лексемы, представляющей собой совокупность разных форм одного и того же слова.

* Структурная и прикладная лингвистика. — Вып. 2. — Л., 1983. — С. 47-52.

Значение слова – сложное семантическое целое, состоящее из частных типов значения, семантических составляющих, которые и выступают как факторы, формирующие лексическое значение. Это такие типы значения, как денотативное значение, сигнификативное значение, синтагматическое значение, категориальное значение, грамматическое значение. Рассмотрим эти компоненты подробнее.

Денотативное значение отражает связь значения слова с предметом, явлением объективной действительности – денотатом. Например, лексическое значение слов *дерево, куст, волна, прибой, ожидание, бег, говорить, бежать, бить* включает в себе указание на реальные предметы, действия и состояния, существующие в объективной действительности⁷.

Сигнификативное значение отражает связь лексического значения слова с понятием. Связь с понятием является основным, доминирующим фактором, формирующим лексическое значение слова. Именно через понятие, через сигнификативный компонент значение слова и связывается с конкретными предметами реальной действительности. Денотативное и сигнификативное значения вместе придают лексическому значению слова характер определенности, конкретности, вещественности.

Синтагматическое значение отражает синтаксические и смысловые связи слова с другими словами в предложении, в контексте.

Категориальное значение отражает связь лексического значения слова с лексико-грамматическим классом слов, частью речи.

Грамматическое значение, формирующее наравне с другими общее лексическое значение слова, оказывается центральным при рассмотрении вопроса о значении морфемы как единицы языка. Грамматическое значение выражается не только аффиксами, но и ударением, интонацией, порядком слов, но морфемы – наиболее типичный, основной носитель грамматического значения⁸.

В производных многоморфемных словах лексическое значение слова включает в себя и значение всех морфов, его составляющих. При этом значение многоморфемного слова не есть простая сумма значений морфов. Оно включает в себя и денотативный, и сигнификативный, и категориальный компоненты, а также определенное добавочное приращение значения, идущее как раз от значения составляющих слово морфов⁹.

Свое грамматическое значение морфемы приобретают постепенно в составе слова. Это значение отражается в морфеме как представителе всех ее морфов, и, в свою очередь, целостное значение морфемы реализуется в морфах конкретных слов. В слове оно становится одним из компонентов, составляющих лексическое значение слова. Значение морфемы в целом вряд ли возможно понять в отрыве от лексического значения слова.

В различных видах морфем эти типы значения проявляют себя, по-разному. Так, например, в корневых морфемах типа *дуб, лес, дом* преобладают денотативный и сигнификативный компоненты¹⁰.

В аффиксальных морфемах типа регулярных суффиксов имен существительных (*-ба, -ость, -ание* и т. п.) преобладает устойчивое, ранее приобретенное значение, а в суффиксах типа *-онок* (в *медвежонок*), *-анин* (в *киевлянин*) грамматическое значение постепенно оттесняется на второй план значением денотативно-сигнификативным.

Однако определяющим в семантике морфемы является не ее значение, а значимость.

Категория значимости, ценности (*valeur*) пронизывает все уровни языка от фонологического до синтаксического. Она в одинаковой мере присуща и фонемам, и морфемам, и словам, и в этом смысле она шире по объему понятий, связанных с отдельными типами значений.

Понятие ценности, значимости связано с понятием отношения, корреляции между единицами в системе языка. Ценность и есть результат проявления противопоставленности и коррелятивности языковых единиц в системе языка. Так, например, не только значение, но и само существование конечных нулевых морфем в словоформах типа *рук/ø*, *ног/ø* может быть понято только на фоне соотношения с другими материально оформленными морфемами в той же позиции (ср. *рукам*, *ногам*).

Значимость морфемы выступает как проявление морфемной парадигматичности языка и как выражение морфологической структурно-конструктивной релевантности.

Например, все суффиксы *nomina agentis* образуют в языке одну морфемную парадигму, значение каждого из них осознается на фоне и в соотношении с другими такими же суффиксами.

В то же время на уровне словообразования эти суффиксы служат для производства слов, обозначающих лицо, и образуют ряды слов, сходных в структурно-семантическом отношении. В этом проявляется их морфологическая, конструктивная значимость в системе языка.

Морфологическая релевантность, конструктивная значимость и образуют основной структурно-семантический компонент таких морфем. В этой связи уместно вновь вернуться к вопросу о том, имеют ли морфы, и суффиксы в частности, свое самостоятельное значение? Обычно принято считать, что суффиксы свое значение приобретают только в соединении с той или иной основой в составе слова. Сами по себе они значения не имеют. В принципе это так: взятый отдельно сам по себе комплекс фонем *-ец/-ес/* никакой семантической нагрузки не несет.

В то же время каждый аффикс есть член морфологической системы языка. И именно как член этой системы, в силу тех отношений, в которые он вступает с другими аффиксами в этой системе, он приобретает свою ценность, значимость, на фоне которой и выступает его грамматическое значение. Аффиксы не имеют значения сами по себе, но обладают им как элементы парадигматической системы языка, в силу проявления категории значимости в языке.

При такой постановке обсуждаемой проблемы вопрос о том, какой подход в выявлении значения морфем является наиболее удачным – парадигматический или синтагматический – представляется скорее чисто операционалистским¹¹.

Итак, главным для семантики морфемы в системе языка является ее значимость, ценность¹².

В той или иной степени она проявляется во всех морфемах, включая и корневые. Однако в ряде случаев категория значимости является определяющей доминантой в семантике морфемы.

Во-первых, это случаи, когда та или иная часть слова (корень, суффикс) вычленяется, однако не встречается в других словах. Сюда относятся не раз обсуждавшиеся классические примеры типа англ. *cranberry*, русск. *слесарь*, *буженина*, *доцент* или слова типа *любовь*, *петух*, *стеклярус*, *вазон*, *космос*. В примерах типа *буженина* значение корня, как кстати и в связанных корнях и в большинстве глагольных корней, выступает не само по себе, а лишь на фоне общего

категориального значения корня в других однотипных образованиях. *Бужен-* функционирует только на фоне общего категориального значения корня в словах *свинина, лососина, говядина, телятина*, а суффикс *-ин-а* выступает в этих образованиях со значением предметности. Сказанное относится и к примерам типа *слес-арь, доц-ент*, в которых категориальное значение корня выступает именно как ценность, значимость на фоне других слов, сходных в структурно-семантическом отношении (ср. *токарь, пекарь, референт, конкурент* и т. д.).

Ценность, значимость, определяемая характером внутрисистемных корреляций, выступает на первый план и во многих типах аффиксальных морфем. Так, уникальный аффикс *-овь* встречается и в слове *свекровь*, суффикс *-л/ух* в слове *пастух* находит свои косвенные парадигматические соответствия в корреляции с суффиксом ж.р. *-ух-а* в словах типа *старуха, крикуха*. Даже в тех случаях, как в слове *космос*, где аффикс *-ос-* действительно уникален, он не перестает быть аффиксом, так как находящаяся рядом основа морфологически релевантна (ср. *космонавт, космодром*). Именно она в силу своей потенциальной активности создает условия для вычленения остаточного морфологического компонента и делает его тем самым также морфологически значимым. Со временем такой аффикс сам начинает сочетаться с новыми другими основами. То, что категория значимости является главным определяющим в семантике морфемы, очевидно хотя бы из примеров типа русск. *калина, рябина, крушина*, где бесспорна морфологическая значимость компонента *-ина*. И, напротив, даже если бы в словах *горошина, соломина, бусина, картофелина* значение сингулятивности не выступало так ярко, компонент *-ин-а* не потерял бы своего статуса морфемы.

Во-вторых, это случаи со связанными корнями, основами типа *-ул-* в *перелук, -ут-* в *утка, -вет-* в *привет, совет*, *-з-* в *загнуть*, *-у-* в *обуть*. Вычленимость таких компонентов определяется прежде всего их конструктивной значимостью в морфологической системе языка.

В-третьих, это случаи, когда выделяемость и даже регулярность морфемного сегмента налицо, но значение его определяется с трудом, оно плохо подводится под обычные типы значения аффиксов, таких, как *-ец* в *удалец, борец; -ист* в *коммунист, шахматист; -анин* в *киевлянин*. Это примеры типа *-л-* в *кормилец, страдалец, судилище; -т-* в *жатва; -ин-* в *читинский, ялтинский; -ен-* в *керченский; -й-* в *чилижский, делижский, кофежный; -о-* в *пароход, ледоход; -а-* в *писать*. Это относится прежде всего к суффиксам глагольных основ *-а, -е, -и* в формах типа *писать, смотреть, ходить*, к соединительным гласным, к "интерфиксам", ко всем "пустым", "асемантическим" морфемам.

Именно в силу проявления категории значимости, ценности и выделяются такие парадигматически и конструктивно релевантные в системе языка морфемы, как остаточные выделяемые компоненты, "пустые" морфы (интерфиксы) и субморфы.

На синтагматическом уровне в составе слова, обладающего лексическим значением, на значимость каждой морфемы наслаиваются те или иные более конкретные семантические оттенки, связанные со словом в целом, такие, как предметность, орудийность, агентивность, уменьшительность, увеличительность, оттенки собственно-коннотативные.

Отвечая на вопрос, поставленный в заглавии статьи, что же главное в семантике морфемы — значение или значимость — следует сказать, что в целом в семантике морфемы значение и значимость выступают нерасчлененно, но определяющей является категория значимости, ценности.

¹В связи с тем, что русские переводы сосюрских терминов *signification*, *sense* 'значение' и *valeur* 'значимость', как отмечалось в литературе (Слюсарева Н.А. Теория Ф. де Соссюра в свете современной лингвистики. — М., 1975), плохо различимы терминологически, используем в статье термины "значение" как смысл, содержание чего-нибудь, и "значимость" (*valeur* Ф. де Соссюра), понимаемую как результат проявления противопоставленности и коррелятивности языковых единиц. — Hockett Ch. F. Problems of phonemic analysis // *Language*. — 1947. — Vol. 23. — No. 4; Арутюнова Н.Д. Очерки по словообразованию в современном испанском языке. — М., 1961; Пастушенков Г.А. Словообразовательный и морфологический анализ // Вопросы теории и методики изучения русского языка. — Куйбышев, 1961. — С. 100–103; Dokulil M. Tvorení slov v češtině. — Praha, 1962.

²Гинзбург Е.Л. Словообразование и синтаксис. — М., 1979. — В целом морфемика охватывает и собственно-номинативные, "исходные" формы слова и все формы словоизменения; однако последние в настоящей статье не рассматриваются.

³Общий обзор мнений о морфеме и ее значении см.: Кубрякова Е.С. Основы морфологического анализа. — М., 1974. — С. 9–24; Улуханов Н.С. Словообразовательная семантика в русском языке и принципы ее описания. — М., 1975; Яценецкая М.Н. Семантические вопросы теории словообразования. — Томск, 1979 (там же см. и литературу за разные годы); Маслов Ю.С. К семантической типологии морфем // Русский язык. Вопросы его истории и современного состояния. — М., 1978. — С. 5–18.

⁴Сказанное не затрагивает еще более сложного вопроса о надсегментных морфемах (ударение, интонация).

⁵Блумфильд Л. Язык. — М., 1968. — С. 167; Земская Е.А. Современный русский язык: Словообразование. — М., 1973.

⁶О принципах морфологической сегментации текста см.: Кубрякова Е.С. Основы морфологического анализа; Герд А.С. О сегментации текста на морфологическом уровне // Теория языка, методика изучения и преподавания. — Л., 1930.

⁷С точки зрения лексической семантики денотативное значение проявляется только через значение сигнификативное.

⁸Понятие грамматического значения шире, чем понятие "значения морфемы". Подробнее см.: Бондарко А.В. Грамматическое значение и смысл. — Л., 1978.

⁹Милославский И. Г. О регулярном приращении значения при словообразовании // ВЯ. — 1975. — № 6.

¹⁰Сами по себе корни лексическим значением не обладают. Носителем лексического значения является только лексема как совокупность всех морфологических форм отдельного слова.

¹¹См.: Крылов Н.А. О семантике морфемы // Учен. зап. МГПИ им. В.И.Ленина. — 1970. — № 403.

¹²См. также: Слюсарева Н.А. Теория Ф. де Соссюра в свете современной лингвистики. — М., 1975. — С. 61.

Є.А.КАРПІЛОВСЬКА

ЗВ'ЯЗКИ ЯК САМОСТІЙНИЙ ФУНКЦІОНАЛЬНИЙ ТИП СУФІКСАЛЬНИХ ОДИНИЦЬ

Відмітною рисою суфіксів та суфіксоїдів є їхня здатність виражати в слові певне категоріальне або розрядне значення і займати в його основі кінцеву позицію, яка й дозволяє встановити таке значення. На відміну від суфіксів та суфіксоїдів **суфіксальні зв'язки** не мають власного значення і виконують у слові суто структурну (будівельну) роль, виступають єднальною ланкою між коренем і суфіксом, допомагаючи в такий спосіб останньому створювати структуру нового слова відповідно до вимог граматичної системи сучасної української мови. У спеціальній літературі можна натрапити й на інші найменування подібних складників суфіксальної частини слів: **з'єднувальна морфема, субморф, структема, асемантема, інтерфікс, пустий морф, конектор, конектив** тощо. Наведені терміни підкреслюють такі ознаки цих одиниць, як формальна подібність до суфіксів, відсутність власного категоріально-розрядного значення, неможливість займати в основі слова кінцеву позицію. Крім того, як свідчить аналіз вживання цих термінів, вони мають різний змістовий обсяг, часто навіть той самий термін

^{*} // Карпіловська Є.А. Суфіксальна підсистема сучасної української літературної мови: будова та реалізація. — К., 1999. — С. 239–248.

використовують для позначення різних мовних явищ. Так, наприклад, О.А.Земська до інтерфіксів залучає лише "особливі будівельні частини слова, які пов'язують корінь (або основу) та словотвірний суфікс"¹. При цьому вона зауважує, що "слова, які мають тотожний морфемний склад і відрізняються лише наявністю та відсутністю інтерфікса, тотожні за значенням"². Натомість О.М.Тихонов термін *інтерфікс* розуміє значно ширше. До цього різновиду складників морфемної будови слова він відносить: а) з'єднувальні частини складних слів (з'єднувальні голосні): *лес-о-воз*, *бур-е-лом*, *держ-и-дерево*, *тр-е-метровий*, *дв-у-бортний*, *дв-ух-классний*; б) частини слова, що перебувають між твірною основою та суфіксом: *єдин-о-жды*, *дв-а-жды*, *тр-и-жды*, *четыре-жды*, *дв-е-надцать*, *фильм-о-тека*; в) різноманітні оснотвірні елементи, використовувані у формо- та словотворенні: *чудес-а*, *дочер-и*, *времен-а*, *чит-а-ть*, *кол-о-ть*, *чита-й-ут*, *жив-ут*, *пее-еи*, *лив-ень*; г) частини слова, використовувані як "прокладки" між твірною основою та словотвірним суфіксом: *купе-й/н-ий*, *кино-ш/ник*, *арго-т/изм*, *вуз-ов/ец*, *професси-он/альн-ий*, *спа-ль/н-я*³. Як бачимо, О.М.Тихонов розширює цю групу одиниць за рахунок формативів. <...> Беручи до уваги таке розмаїття трактування термінів на позначення допоміжних, вставних елементів у структурі післякореневої частини простих слів, запроваджуємо в своєму дослідженні термін *суфіксальна зв'язка*, підкреслюючи передусім позицію подібних елементів в основі слова та їхнє призначення в ній. Тим самим відрізняємо цей функціональний тип суфіксальних одиниць від формативів, словотвірних суфіксів та суфіксодів.

Появу таких елементів у суфіксальній частині слова може спричинювати творення слів за аналогією, внаслідок чого відбувається вирівнювання, уподібнення нової морфемної структури тій, в якій подібний елемент виступає складником (фіналлю) кореня або повноцінним суфіксом чи складником такого суфікса. Часто такі елементи <...> використовують для усунення різноманітних морфотактичних перешкод, пристосовуючи таким чином іншомовний корінь до словотворення на українському ґрунті, пор.: *того-лез-ець*, *конго-лез-ець* з *сілез-ець* від *Сілез-й(а)*; *чилі-й-к(а)* і *англій-к(а)*, *бельгій-к(а)*, *євенк-ій-к(а)* (пор. з *євенк*), *італ-ій-к(а)* (пор.з *італ-ік(и)*, *італь-ськ(ий)* "стосовний до стародавньої Італії"); *біо-н-ік(а)* і *електр-он-ік(а)* (пор. з *електр-он*), *фон-ік(а)*. Інколи такі зв'язки усувають скупчення приголосних на стику кореня та суфікса, напр.: *негр* → *негр-ськ(ий)* і *негр-итан-ськ(ий)*, *негр-итан-к(а)*; *мавр* → *мавр-ськ(ий)* і *мавр-итан-ський*, *мавр-итан-к(а)*; *Неаполь* → *неаполь-ськ(ий)* і *неапол-ітан-ськ(ий)*, *неапол-ітан-ець*; *Венеції(а)* → *венець-к(ий)*, *венецій-ськ(ий)* і *венеці-ан-ськ(ий)*, *венеці-ан-ець*⁴; *грації(а)* → *грацій-н(ий)* і *граці-оз-н(ий)*, *граці-оз-н-ість*. Подібні приклади засвідчують різні способи пристосування до системи української мови основ іншомовного походження або різних ступінь їхнього засвоєння в ній, різну широту кола спільнокореневих лексем, на тлі яких можна осмислити такі основи.

Крім того, творення похідних-дублетів з формальними варіантами – суфіксами без зв'язки і з нею свідчать у багатьох випадках про спеціалізацію семантики структурно складніших утворень, про залучення додаткового структурного елемента для уточнення значення, успадкованого від твірного слова, оскільки мова, як відомо, намагається позбутися дублетів. Так, наприклад, від іменника *дефект* "вада, недолік" утворено прикметники *дефект-н(ий)* та *дефект-ив-н(ий)*, проте останній завдяки наявності суфіксальної зв'язки набуває нового компонента значення "психічна або фізична вада", пор.: *дефект-н(ий)* – Який має дефект (де-

фекти); зіпсований, ушкоджений та **дефект-ив-н(ий)** – Який має психічні або фізичні вади; ненормальний. Таке значення не розмежування похідних прикметників за рахунок суфіксальної зв'язки **-ив-** набуває в українській мові певної регулярності, передусім при творенні дериватів від багатозначних іменників, пор.: **імпульс** – 1. Внутрішній поштовх, спонування до якої-небудь дії; 2. *фізл.* Раптове й короткочасне збудження в нервових елементах, зумовлене їх подразненням і спрямоване на виконання певних дій; 3. *фіз.* Кількість руху, яка дорівнює добутові маси тіла на його швидкість з **імпульс-н(ий)** – Пов'язаний з електричними імпульсами та **імпульс-ив-н(ий)** – 1. Схильний діяти під впливом раптового спонування (імпульсу); 2. Зумовлений імпульсом (у 1 знач.). Інколи навіть успадковані спільні значення твірної одиниці по-різному оформлені в похідних прикметниках із суфіксальною зв'язкою між коренем та суфіксом і без неї, пор.: **ефект** – 1. Сильне враження, викликане ким-, чим-небудь; 2. Результат, наслідок яких-небудь причин, сил, дій, заходів; 3. *перев. мн.* Засоби, прийоми, пристосування, за допомогою яких створюється враження, ілюзія чого-небудь; 3. Фізичне явище з **ефект-н(ий)** – Який справляє сильне враження, ефект (у 1 знач.); // Розрахований на створення ефекту та **ефект-ив-н(ий)**, *книжн.* – 1. Який приводить до потрібних результатів, наслідків, дає найбільший ефект (у 2 знач.); 2. Який викликає ефект (у 1 знач.); **реферат** – 1. Короткий усний або письмовий виклад наукової праці, результатів наукового дослідження, змісту книги і т. ін.; 2. Доповідь на будь-яку тему, написана, зроблена на основі критичного огляду літературних та інших джерел з **реферат-н(ий)** – Стос. до реферату та **реферат-ив-н(ий)** – Який викладає зміст чого-небудь у вигляді реферату; який містить у собі реферат, реферати (у 1 знач.); **об'єкт** – 1. *філос.* Пізнавана дійсність, що існує поза свідомістю людини і незалежно від неї; 2. Явище, предмет, особа, на які спрямована певна діяльність, увага і т. ін.; // Предмет наукового і т. ін. дослідження, спеціальної зацікавленості, компетенції; 3. *спец.* Певна одиниця (споруда, підприємство, ділянка місцевості і т. ін.) господарського або оборонного значення; 4. *грам.* Те саме, що **додаток 3 з об'єктний** – Стос. до об'єкта (у 1, 4 знач.) та **об'єкт-ив-н(ий)**¹ – 1. Який існує поза людською свідомістю і незалежно від неї; незалежний від волі, бажань людини; протилежне **суб'єктивний**; 2. Позбавлений упередження і суб'єктивного ставлення; безсторонній, неупереджений.

Суфіксальні зв'язки в таких похідних прикметниках виступають як засоби спеціалізації їхньої семантики, формування додаткових семантичних компонентів, а це, в свою чергу, свідчить про неоднорідність цього типу суфіксальних одиниць, про динамічні процеси в його межах. У кожній групі спільнокоренових дериватів із суфіксальною частиною різної складності можна встановити їхню градацію за ступенем віддалення семантичних парадигм: від дублетів з тотожною семантикою через перехідну ланку частково відмінних у своїх значеннях лексем до лексем з відмінними семантичними парадигмами. Відповідно, така градація дозволяє увиразнити й різне функціональне навантаження суфіксальних зв'язок: від семантично пустих компонентів до компонентів, що виражають певне додаткове значення, а отже, таких компонентів, що наближаються до суфіксодів особливого типу, **уточнювально-кваліфікативних**. На різне функціональне навантаження подібних структурних елементів у структурі слова звернула свого часу увагу польська дослідниця К.Ковалик, вивчаючи морфемну будову прикметників у сучасній польській мові. Для їхнього позначення вона використовує термін **інтерморф**. На думку К.Ковалик, за ступенем участі

таких елементів у побудові семантичної структури похідного слова їх можна поділити на кілька груп: 1) інтерморфи з власним значенням, які, поєднуючись з простими суфіксами, створюють складені форманти, функціонально відмінні від простих суфіксів; 2) інтерморфи, що виконують суто структурну роль і функціонально дорівнюють простому суфіксу, виступають як його позиційні варіанти. Функцію останнього різновиду інтерморфів К.Ковалик визначила ще як конективну, як функцію показника секундарного вживання основи, завдяки появі такого інтерморфа підвищується "прочитуваність", або ж семантична прозорість подібної похідної основи⁵. Нагадаємо, що свого часу О.А.Земська саме в складі таких похідних виділяла інтерфікси.

Часто, зокрема, в основах запозичених слів, такі зв'язки на українському мовному ґрунті виявляють значення подібних елементів у структурі слів-етимонів мови-джерела запозичення, а питомий суфікс виконує роль пристосування такої основи до граматичної системи української мови, напр.: елемент **-абель-** (від англ. **able** "здатний, спроможний, такий, що має певну ознаку, якість, названі коренем") у слові *транспорт-абель-н(ий)* на відміну від *транспорт-н(ий)* передає значення "такий, що може бути транспортований, придатний для перевезення" (пор. з англ. або франц. **transportable** "рухомий, пересувний, переносний"). Неоднорідність функціонального навантаження подібних елементів можна пояснити їхнім статусом в основах слів-етимонів. Так, наприклад, елемент **-оз-** в основах слів-етимонів виконує роль форматива або формотвірного суфікса, пор. *вен-оз-н(ий)* з його латинським етимолоном **venosus** або *граці-оз-н(ий)* з італійським зразком для його запозичення **gracioso**. У складі іншомовних основ, пристосованих до системи української мови, цей елемент виявляє різний ступінь свободи функціонування та різне функціональне навантаження. Так, у ряді слів він набуває певної самостійності і виражає додаткове значення, що уточнює основне категоріально-розрядне значення, виражене суфіксом, а отже, наближається за своїми функціональними ознаками до суфіксодів. Наприклад, у слові *вітамін-оз-н(ий)* (пор. з франц. **vitamineux**) елемент **-оз-** виражає уточнювальне, оцінне значення "багатий на вітаміни, такий, що містить вітаміни у великій кількості" на противагу слову *вітамін-н(ий)*, що лише вказує на відношення до вітамінів певної субстанції або на вітаміни як вміст такої субстанції без підкреслення його кількісної ознаки. Елемент **-оз-** у цьому випадку саме завдяки наявності структурно простішого прикметника набуває додаткового значення. Однак у решті слів подібної будови він залишається суто структурним елементом, пор.: *вен-н(ий)* і *вен-оз-н(ий)*, *ангін-н(ий)* і *ангін-оз-н(ий)*. Натомість інколи зміна статусу самого запозичення в мові-реципієнті призводить до набуття цим прикметниковим суфіксом слів-етимонів категоріально-розрядного значення іменника в результатах їхнього засвоєння системою української мови. Так, наприклад, запозичений з німецької мови прикметник **offiziös** (від лат. **officiosus** "послужливий, ревний") на українському мовному ґрунті набув статусу іменника, пов'язаного мотиваційними відношеннями з прикметником *офіційний*, пор.: **офіці-оз** "газета, журнал, бюлетень або інше друковане видання, що офіційно не є органом уряду або правлячої партії, але виражає їхні погляди з питань внутрішнього й міжнародного життя". У структурі прикметника *офіці-оз-н(ий)* "той, що формально не зв'язаний з урядом, але насправді здійснює його політику" елемент **-оз-** уже виступає з іменниковим значенням субстанції з певною ознакою, названою основою іншого прикметника – *офіційний*, подібно до значень цього

елемента у таких відіменникових прикметниках, як **сахар-оз-н(ий)** – Прикм. до **сахароза**, **склер-оз-н(ий)** – Прикм. до **склероз**. Подібне явище перетворення прикметника-етимона на іменник, а також утворення від нього іменника уже в системі української мови спостерігаємо в парі **курйоз** – **курйозн(ий)**. Іменник **курйоз** становить результат засвоєння українською мовою французького прикметника **curieux** "потішний, кумедний". Відсутність спільнокоренових іменників, що містили б осмислений у системі української мови елемент **-оз-**, не дає змоги, незважаючи на його структурну самостійність, приписати йому певне значення, а отже, в словах на зразок **венозний**, **граціозний**, **ангінозний** вони становлять суфіксальні зв'язки. Натомість відсутність спільнокоренового прикметника іншої будови не дозволяє осмислити, а отже, й відокремити елемент **-оз-** у таких прикметниках, як **одіозний** (від лат. **odiosus** "ненависний, противний"), **курйозний**, **серйозний** (від франц. **sérieux**, ж.р. **sérieuse** з пізньолат. **seriosus**, пор. також з лат. **sērius**, вищ. ст. до **sērus** "пізній, дозрілий, тривалий"⁶, **грандіозний** (від італ. **grandioso**), **тифозний** (від італ. **tifoso** "хворий на тиф"), в яких ці елементи становлять семантично пусті додаткові структурні компоненти питомого суфікса на відміну від прикметника **вітамін-оз-н(ий)**, де в цій запозиченій з французької мови основі виділився елемент **-оз-** з додатковим значенням "багатий на те, що називає корінь". РУСИС, щоправда, подає запозичений іменник **тифозо**, проте з переносним значенням, яке не дозволяє співвіднести його безпосередньо зі словом **тиф**, а отже, й осмислити елемент **-оз-** у системі сучасної української мови, пор.: **тифозо** – Фанатичний уболівальник спорту, особливо футболу (головним чином, відносно італійців). Відмінний за своєю семантикою й іменник **граціозо** (від ісп. **gracioso** "принадний, дотепний") – Традиційний комічний слуга в іспанській драматургії 17 ст., у т. зв. комедії плаща і шпаги), поданий у СІС. Часом такі компоненти вдається осмислити внаслідок вторинного процесу: утворення іменників від прикметників внаслідок усичення їхніх основ уже в системі мови-реципієнта. Прикладами подібних похідних можуть служити такі слова з подільними основами, як **інтелект-уал**, **індивід-у-ал**, **театр-ал**, **наці-онал**, **нейтр-ал**, **кримін-ал**, **провінці-ал**, **централ**, розм. **не-форм-ал** на позначення об'єктів (істот/не-істот) з ознаками, взаєминими твірними прикметниками. Таке ж явище демонструють іменники **негат-ив**, **атрибут-ив**, **об'єкт-ив**, **ефект-ив**. На утворення подібних слів уже в системі мови-реципієнта вказує відсутність субстантивного вживання прикметників-етимонів⁸.

Подекуди суфіксальні зв'язки дозволяють уникнути омонімії слів, пор.: **пере-під-ай-к(а)** "жінка, яка випікає хліб, бублики і т. ін. на продаж" і **пере-під-к(а)** "корж" або **репет-ир-ува-ти** і **репет-ува-ти**; **секунд-ар-н(ий)** і **секунд-н(ий)**. Часом різні суфіксальні зв'язки у сполученні з тим же коренем і суфіксом дозволяють побудувати слова з різними лексичними значеннями, пор.: **его-т-изм** (від франц. **egotisme** "самозакоханість" ("переоцінення своєї особи, самозакоханість" і **его-ї-зм** (від франц. **egoïsme**) "моральний принцип і негативна риса характеру, що полягають у нехтуванні інтересами суспільства й інших людей заради особистих інтересів": обидва слова походять від лат. **ego** "я". Натомість у сполученні з іншими основами спостерігаємо можливість використання різних суфіксальних зв'язок, що свідчить про їхню нерелевантність для побудови семантичної структури слів, пор.: **біо-т-ик** і **біо-н-ік(а)**, **конго-лезь-к(ий)** і **конг-ій-ськ(ий)**.

Для того, щоб відрізнити в слові суфіксальні зв'язки від схожих на них за формою невід'ємних елементів складених суфіксів, треба взяти до уваги свободу їхнього комбінування з афіксами та коренями. Інакше кажучи, їхню ліво- та право-

сторонню сполучуваність у слові. Достатньою умовою для визнання за елементом статусу самостійної одиниці морфемного складу слова є його здатність у сполученні з тим самим коренем поєднуватися з іншими афіксами або поєднуватися з тим же афіксом, проте без допомоги цієї зв'язки, пор.: *марш-уп-ува-ти* і *марш-ува-ти*, *вітамін-оз-н(ий)* і *вітамін-н(ий)*, *драп-ір-ува-ти* і *драп-ува-ти*, *вуз-м-ин(а)* і *вуз-ин(а)*, *містерій-н(ий)* і *містері-аль-н(ий)*, *алгебр-ај-ичн(ий)* і *алгебр-ичн(ий)*, *брат-ер-ськ(ий)* і *брат-ськ(ий)*, *бід-ол-аг(а)* і *бід-аг(а)*. Часто поява подібних дублетів пов'язана з паралельним запозиченням твірної та похідної одиниць, а отже, й з різною складністю основ спільнокореневих слів іншомовного походження. Так, наприклад, з французької мови запозичено слово *марш* (від франц. *marche* "ходіння, ходьба"), від якого уже в системі української мови створено дієслово *марш-ува-ти* "іти, ходити маршем". Дієслово *марш-уп-ува-ти* з тим же значенням становить результат пристосування до граматичної системи української мови запозиченого з німецької дієслова *marschieren* і наявний в його основі елемент *-ип-* становить частину суфікса в складі слова-етимона. Так само прикметник *елемент-н(ий)* створено від запозиченого з латини іменника *елемент* (від лат. *elementum* "стихія, первісна речовина"), натомість прикметник *елемент-ар-н(ий)* становить наслідок пристосування до системи української мови латинського прикметника *elementaris* зі значеннями "початковий, елементарний, такий, що починає вчитися", а отже, й у цьому випадку елемент *-ар-* у слові-етимоні становить частину форманта. Іншою ознакою відносної свободи функціонування зв'язки є здатність елемента, успадкованого від слова-етимона, поєднуватися з іншими афіксами, що сприяє "розмагнічуванню" єдиного складеного суфікса, здебільшого в прикметниках, пор.: *глоб-ус* і *глоб-аль-н(ий)* (від англ. або франц. *global*), але також *глоб-ал-із-ува-ти*, *глоб-ал-із-ацій(а)*; *монумент* і *монумент-аль-н(ий)* (від лат. *Monumentalis*), але й *монумент-ал-ізм*, *монумент-ал-іст*. Таку ж свободу функціонування в слові демонструють і специфічні суфіксальні зв'язки-клаузули, що виконують роль прикриття відкритого іншомовного кореня, напр.: *арго-т-изм* і *арго, купе-й-н(ий)* і *купе, ява-н-ськ(ий)* і *о.Ява, его-т-изм, его-ј-ізм* і *его* (від лат. *ego* "я"), а також широкий спектр функціонування в слівних структурах основи на голосну, пор.: *авіа-з-в'яз-ок*, *авіа-пошт(а)* і *авіа-т-ор*, *авіа-ц-ій(а)*, *авіа-т-ик(а)* або *ана-біо-з*, *сим-біо-з*, *гіпо-біо-з*, *цел-о-біо-з(а)*; *біо-лог-ій(а)*, *катар-о-біо-нт(у)*, *гал-о-біо-нт(у)*, *аер-о-біо-нт* та *біо-н-ік(а)*, *біо-т-ик*, *біо-т-ин*, *біо-т-ит*, *біо-т-ичн(ий)*. Крім того, про свободу функціонування в слові деяких серединних елементів його суфіксальної частини свідчить варіювання їхньої форми, що неможливо в складі єдиного комплексу, напр.: *нов-ат-ор* і *нов-ац-ій(а)*, *опер-ат-ор* і *опер-ац-ій(а)*, *агіт-ат-ор* і *агіт-ац-ій(а)*, *реформ-ат-ор* і *реформ-ац-ій(а)* і пор. з *імпер-атор*, *комен-т-атор*, *тріумф-атор*. Відрізняємо за формою суфіксальні зв'язки, подібні до суфіксів або суфіксодів (сп. 31) та відмінні від них, такі, що зберігають екзотичний вигляд (сп. 32).

Появу екзотичних зв'язок спричинює паралельне запозичення й пристосування до граматичної системи української мови різних слів-етимонів, що, в свою чергу, призводить до появи основ різного ступеня складності: з додатковими структурними елементами й без них. Наприклад, українська мова паралельно запозичила з французької й пристосувала до своєї граматичної системи іменник *жест* (франц. *geste*) та дієслово *жест-икул-юва-ти* (франц. *gesticuler*), що походять від латинського *gestus* "жест, поза, позиція" та *gesticulāri* "жестикулювати" (від *gerō* "несу, ношу, відчуваю, зображаю"⁹). Часто подібні слова демонструють різну глибину "розпізнавання" в системі української мови запозиченої основи, що й дає змогу виділяти у формально складніших з них додаткові струк-

турні елементи. Наприклад, у лексичному фонді сучасної української мови наявні такі лексеми з основою **патер-**, що походять від латинського етимона **pater** "батько" (пор. також грец. πατήρ з тим же значенням): *патер, патер-иц, патер-иц(я), патер-ств(о)* та *патер-нал-ізм*. Останнє є наслідком пристосування до системи української мови англійського **paternal** "батьківський, рідний по батькові" (від лат. **paternus** з тим же значенням). Функціонування в складі інших слів формально простішої основи з тим же лексичним значенням й та класифікаційна, оформлювальна функція, яку виконує в цьому слові суфікс **-ізм**, і дає підстави вважати елемент **-нал-** суфіксальною зв'язкою, пор.: *патер-нал-ізм* – Доктрина про існування "батьківського" ставлення підприємців до зайнятих у них робітників і політика проведення благодійних заходів, що відповідає цій доктрині (РУСИС)¹⁰ й *патер-ик* – Збірка, що містить життя так званих святих отців (звичайно ченців якого-небудь монастиря).

Список 31. Суфіксальні зв'язки, формально подібні до суфіксів або суфіксоїдів

П/н	Інтерфікс	Приклад
1.	-аз-	буржу-аз-ій(а), буржу-аз-н(ий) (пор. буржуа, бурж-уй)
2.	-ай- (-ај)-	пере-піч-ай-к(а) (пор. пере-піч-к(а), гебр-ај-ізм, гебр-ай-ськ(ий))
3.	-ал- (-аль-)	глоб-ал-із-ува-ти, глоб-аль-н(ий) (пор. глоб-ус, глоб-ул(и))
4.	-ан-	афр-ик-ан-ець, афр-ик-ан-к(а)
5.	-ар-	легенд-ар-н(ий), легенд-ар-из-ова-н(ий), паразит-ар-н(ий) (пор. паразит-н(ий))
6.	-ат-	схем-ат-ізм, схем-ат-ист
7.	-ач-	суд-ач-и-ти (пор. суд-и-ти)
8.	-в-	ли-в-ар, ли-в-ень (пор. ли-ти, ли-ну-ти)
9.	-е-	європ-е-оїд
10.	-ез-	гену-ез-ець, гену-езь-к(ий)
11.	-ей- (-еј)-	європ-ей-к(а), європ-еј-ець, поліц-ей-ськ(ий)
12.	-ел-	довж-ел-езн(ий) (пор. довж-езн(ий))
13.	-ен-	біж-ен-ець, біж-ен-к(а)
14.	-ер-	брат-ер-ств(о), брат-ер-ськ(ий) (пор. брат-ськ(ий))
15.	-ет-	енерг-ет-ізм, енерг-ет-ик(а) (пор. енерг-іј(а))
16.	-з-	мовч-а-з-н(ий) (пор. мовч-а-з-лив(ий))
17.	-им-	уф-им-ець, уф-им-ськ(ий)
18.	-ин-	піх-от-ин-ець, піх-от-ин-ськ(ий)
19.	-ир-	марш-ир-ува-ти (пор. марш-ува-ти)
20.	-іан-	кант-іан-ськ(ий), кант-іан-ств(о) (пор. кант-ів-ськ(ий))
21.	-із-	ідеал-із-ат-ор, ідеал-із-ува-ти (пор. ідеаль-н(ий))
22.	-ін-	альп-ін-ізм, альп-ін-іст (пор. альп-ій-ськ(ий))
23.	-ір-	драп-ір-ува-ти (пор. драп-ува-ти)
24.	-й- (-ј-)	чилі-й-к(а), чилі-ј-ець, алгебра-ј-ічн(ий) (пор. алгебр-ичн(ий))
25.	-м-	вузь-м-ин(а) (пор. вуз-ин(а))
26.	-н-	ява-н-ець, ява-н-к(а)
27.	-ов-	орл-ов-ець, орл-ов-ськ(ий)
28.	-оз-	граці-оз-н(ий)
29.	-ол-	бід-ол-ар(а) (пор. бід-ар(а))
30.	-он-	революці-он-ер, революці-он-ізм (пор. революцій-н(ий))
31.	-ор-	худ-ор-б(а) (пор. худ-ор-ляв(ий))
32.	-т-	авіа-т-ик(а), авіа-т-ор
33.	-яр-	фабул-яр-н(ий) (пор. фабуль-н(ий))
34.	-ят-	компіл-ят-ивн(ий), компіл-ят-ор

Список 32. Суфіксальні зв'язки, формально не подібні до суфіксів або суфіксоїдів

П/н	Інтерфікс	Приклад
1.	-абель-	комфорт-абель-н(ий) (пор. комфорт-н(ий))
2.	-ий-	хант-ий-к(а), хант-ий-ськ(ий) (пор. хант)
3.	-икул-	жест-икул-юва-ти, жест-икул-яції(а) (пор. жест)
4.	-итан-	мавр-итан-к(а), мавр-итан-ськ(ий) (пор. мавр, мавр-ськ(ий))
5.	-итян-	негр-итян-к(а), негр-итян-ськ(ий) (пор. негр, негр-ськ(ий))
6.	-ітан-	неапол-ітан-ець, неапол-ітан-к(а), неапол-ітан-ськ(ий) (пор. Неаполь, неаполь-ськ(ий))
7.	-лез-	конго-лез-ець, конго-лез-к(а) (пор. Конго, конг-ій-ськ(ий))
8.	-нал-	патер-нал-ізм (пор. патер, патер-ик, патер-иц(я), патер-ств(о))
9.	-нац-	чуд-ер-нац-тв(о) (пор. чуд-ер-ств(о))
10.	-тей-	адмірал-тей-ств(о), адмірал-тей-ськ(ий) (пор. адміраль-ськ(ий))
11.	-тян-	ізраїль-тян-ин, ізраїль-тян-к(а) (пор. Ізраїль, ізраїль-ськ(ий))

На відміну від суфіксів суфіксоїди не приєднують зв'язки, винятком можуть служити слова-синоніми з різною глибиною "розпізнання" їхньої основи в системі української мови на зразок *індивід* – *індивід-у-ум* – *індивід-у-ал*. У словах *індивід-у-ум* та *індивід-у-ал* з тим самим варіантом основи поєднуються тотожні за змістом суфіксоїди, що й дозволяє виокремити елемент-ускладнювач основи, суфіксальну зв'язку *-у-*. Подібну картину спостерігаємо в словах *інкуб-ат-ор* та *інкуб-ат-орій* з різними лексичними значеннями, що увиразнюють функціональне навантаження, а отже, й самостійність у слові кожного із суфіксоїдів: *інкуб-ат-ор* – 1. Апарат для виведення з яєць молодняка сільськогосподарських птахів, з ікри риб і т. ін.; 2. розм. Те саме, що *інкубаторій* та *інкуб-ат-орій* – Спеціально обладнане приміщення, у якому встановлені й діють інкубатори.

¹Земская Е.А. Интерфиксация в современном русском языке. – М., 1964. – С. 41.

²Там само. – С. 42-43.

³Тихонов А.Н. Основные понятия русского словообразования // Тихонов А.Н. Словообразовательный словарь русского языка : В 2 т. – М., 1985. – Т. I. – С. 23. Приклади подаємо в поділі, запропонованому О.М.Тихоновим.

⁴Іноли усічена й повна основи в простих прикметниках можуть виступати з різними лексичними значеннями. Так, *італ-ськ(ий)* стосується мов і народів Апеннінського півострова до їхнього завоювання Римом, а *італ-ій-ськ(ий)* – реалій сучасної Італії. Див. поради О.Д.Пономарева щодо правильного вживання цих прикметників: Пономарів О.Д. Культура слова: Мовностилістичні поради. – К., 1999. – С. 94.

⁵Kowalik K. Budowa morfologiczna przymiotników polskich. – Wrocław, 1977. – S. 99.

⁶Черных П.Я. Историко-этимологический словарь современного русского языка. – М., 1994. – Т. II. – С. 158.

⁷Очевидно, дещо іншу картину спостерігаємо в мотивації слова *феод-ал*, для якого можливе співвідношення водночас з прикметником *феод-альн(ий)* і безпосередньо з іменником *феод*, а також у словах зі значенням збірності на зразок *персон-ал*, *сері-ал*, співвідносних з іменниками *персона* та *серія*.

⁸Л.П.Крисін відзначає відсутність такого використання, зокрема, в прикметника *effektiv* "ефективний, дієвий" у німецькій мові // Крысин Л.П. Иноязычные слова в современном русском языке. – М., 1968. – С. 122. – Вип. 51.

⁹Черных П.Я. Знач. праця. – Т. I. – С. 301.

¹⁰Слово *патерналізм* містить у своєму реєстрі й СІС. Проте в деяких випадках вважаємо за доцільне подавати для запозичень тлумачення РУСИС як такі, що більше відповідають їхньому сучасному осмисленню носіями української мови.

СКЛАДЕНІ (КІЛЬКАЕЛЕМЕНТНІ) СУФІКСИ*

У структурах дериватів, тобто слів з похідними основами, можна виділити *елементарні (одноелементні)* та *складені (кількаелементні)* форманти – суфікси. Перші виражають певне значення самостійно, другі для цього залучають допоміжні формальні засоби. Вони утворюються внаслідок лівого нарощування на форманти. Такі допоміжні ускладнювальні формальні елементи можуть мати в слові різний ступінь свободи функціонування: 1) сполучатися з іншими коренями та суфіксами, а отже, виокремлюватися і виконувати роль суфіксальної зв'язки-вирівнювача або 2) в певних словах скріплюватися з формантом і становити разом з ним єдине ціле, неподільний комплекс при вираженні того ж значення, яке властиве такому форманту без нього, або формувати в сполученні з ним нове значення, напр.: елемент **-аз-** у словах *дріб(і)-аз-н(ий)* (пор. з *дріб(і)-аз-ок* і водночас *дріб-н(ий)*), в якому суфікс **-н-** передає значення ознаки без допомоги елемента **-аз-**), *сором(і)-аз-н(ий)*, *сором(і)-аз-лив(ий)*, але і *сором-н(ий)* виконує роль зв'язки, проте в слові *люб(і)-азн(ий)* він виступає як допоміжний невід'ємний елемент складеного суфікса **-азн(ий)**, оскільки з цим коренем не засвідчено безпрефіксних похідних зі значенням ознаки, вираженої суфіксом **-н(ий)** (пор. натомість *пере-люб-н(ий)*, *при-люб-н(ий)* або *брато-, веле-, власто-, водо-, друже-, користо-, чинолюбний*). До таких же складених одиниць належать унікальні суфікси в словах *чар-упин(а)* (пор. з *чар(а)*, *чар-к(а)*, *чар-ов-ин(а)*, *чар-ч-ин(а)*, а також *торб-ин(а)*, *кофт-ин(а)*; **чуприн-дир** – Той, що має, носить довгий чуб, чуприну і пор. з *кірас-ир*, *бригад-ир*, *команд-ир*, *дебош-ир*. До складених одиниць, що функціонують у слові як єдиний комплекс, належать також ті суфікси, ускладнювальні елементи яких є наслідком історичних морфонологічних перетворень на стику твірної основи та елементарного суфікса, напр.: **-щин(а)** *пан-щин(а)*, *с-пад-щин(а)*, *бать-к-ів-щин(а)* або **-чин(а)** *рекрут-чин(а)*, *азі-ат-чин(а)*, *солдат-чин(а)* і пор. з *десять-ин(а)*, *город-ин(а)*, *чуж-ин(а)*, *нов-ин(а)*, *сив-ин(а)*; **-щик** *барабан-щик*, *домен-щик* або **-чик** *льот-чик*, *міт-чик* і пор. *кер-ів-н-ик*, *фронт-ов-ик*, *пар-ов-ик*, *холод-ильн-ик* з тими ж значеннями. Подібні суфікси з погляду історії їхнього виникнення в мові демонструють водночас фузійно-аглютинативні процеси варіювання, оскільки до появи ускладнювального елемента в складі таких суфіксів спричинилася фонетична зміна на стику двох суфіксів, їхнє фузійне варіювання, яке призвело до абсорбції, поглинення прикінцевим суфіксом свого лівого партнера, пор.: *пан[ськ+ин]а* → *пан-щин(а)*, *солдат[ськ+ин]а* → *солдат-чин(а)*.

Суфікси з невід'ємними в будь-яких слівних структурах ускладнювальними елементами називаємо *складеними інвентарними*, тобто такими, які в готовому вигляді при побудові структури слова відбирають із суфіксального інвентаря. Суфікси ж, ускладнювальні елементи яких в певних слівних структурах можуть відокремлюватися і виконувати роль суфіксальних зв'язок або суфіксів попередніх тактів словотворення, називаємо *складеними конструйованими*, оскільки для вираження певного значення в певних слівних структурах вони конструюються, складаються з елементарних одиниць інвентаря. У філологіч-

* ІІ Карпіловська Є.А. Суфіксальна підсистема сучасної української літературної мови: будова та реалізація. – К., 1999. – С. 47-65.

ній літературі можна натрапити на різні позначення складених суфіксів: *складені, похідні, складні, нарощені, ускладнені, подвійні, двоморфемні, вторинні, злитні* тощо¹. Однак, на нашу думку, найістотнішим є розрізнення таких одиниць за характером їхньої участі в побудові суфіксальної частини деривата: чи їх дібрано з інвентаря, відтворено, чи, навпаки, їх складено, сконструйовано в процесі словотворення.

Складені конструйовані суфікси можуть містити до 4 елементарних одиниць, виокремлюваних в інших словісних структурах. Ускладнювальні елементи подібних суфіксів дозволяють вирівняти певну словну структуру, створену завдяки так званому черезступеневому словотворенню, уподібнити її до тих структур, що утворюються внаслідок послідовного нарощування елементарних одиниць при розгортанні словотвірного ланцюжка, пор.: *кач-к-івництв(о)* від *кач-к(а)* і *сад-ів-ниц-тв(о)* від *сад-ів-ник* ← *сад-ов(ий)* ← *сад* або *кер-ів-н-иц-тв(о)* від *керів-ник* ← *кер-ів-н(ий)* ← *кер-ува-ти*. Складені суфікси встановлених вище типів демонструють різні способи творення, а також різний ступінь закріплення в мові, що, в свою чергу, є наслідком різних механізмів аналогії.

<...> Прозорість нової формальної структури суфікса, що утворилася внаслідок аглютинації, різна. У конструйованих одиницях вона підтримується зіставленням з живими, вільно комбінованими елементами – її складниками в інших словах; в інвентарних одиницях можливості такого зіставлення перешкоджає несамостійний характер допоміжного (лівого) елемента. Для встановлення ступеня свободи елементів у складеному суфіксі враховуємо: 1) можливість поєднання такого ускладнювального компонента з іншим елементарним суфіксом у спільнокоренових словах та 2) збереження в складеному суфіксі того ж категоріально-розрядного значення, що й в елементарному форманті. Якщо ускладнювальний елемент суфікса в дериватах спільної будови становить самостійний морф, що засвідчує попередній такт словотворення, вважаємо такий складений суфікс конструйованим, пор.: *лагод-ільник* і *пож-ільник*, *клеп-ільн-ик*; *нафт-арн(я)* і *друк-ар-н(я)*; *сливж-анк(а)* і *кровж-ан-к(а)*, *коп-а-н-к(а)*. У разі створення за допомогою такого елемента суфікса з іншим значенням, ніж те, яке властиве елементарному форманту, незважаючи навіть на здатність твірної основи приєднуватися до такого елементарного суфікса безпосередньо, вважаємо подібний новий формант інвентарним, а не конструйованим, а отже, ускладнювальний елемент розглядаємо як невід'ємний його складник. Такими є ускладнювальні компоненти в суфіксах *-енн(ий)* і *-езн(ий)*, що виражають значення підсиленої, інтенсивної ознаки, пор.: *страш-н(ий)* і *страш-езн(ий)*, *страш-енн(ий)*², *-еньк(ий)*, *-оньк(ий)* з таким же значенням, пор.: *слаб-к(ий)* і *слаб-еньк(ий)*, *слаб-оньк(ий)* чи *-оньк(а)* зі значенням підсиленої, вторинної демінутивності, пор.: *дів-ч-ин-оньк(а)* і *дів-ч-ин-к(а)*, *ліщ-ин-оньк(а)* і *ліщ-ин-к(а)*³ або *-ону-* зі значенням підсиленої однократної дії, пор.: *гарк-ону-ти* і *гарк-ну-ти*, *сип-ону-ти* і *сип-ну-ти*. Якщо ж у спільнокоренових словах ускладнювальні елементи не виявляють ознак, властивих суфіксальним зв'язкам, і не сприяють утворенню складеної одиниці з новим значенням, розглядаємо їх як складники інвентарного форманта. Щоправда, в матеріалі дослідження засвідчено лише один такий іменниковий суфікс – *-енк(о)*, проте серед прикметникових інвентарних складених суфіксів подібні одиниці переважають. Наявність у суфіксальній підсистемі інвентарних складених одиниць з тими ж значеннями, що й елементарні, з одного боку, є виявом живих аналогічних процесів, оскільки вони виступають як конкуренти, "параплазма" (визна-

чення Ф.де Сосюра) до елементарних суфіксів, а з іншого боку, такі одиниці можуть бути свідченням різної інтерпретації слівних структур з тими ж словотворчими елементами, містити елементи давніших структур, які в інших словах втратилися внаслідок еволюції мови або взагалі не були присутні через дію в них інших фонетичних законів, пор., приміром, суфікси в словах *ков-а-дл(о)*, *держ-а-л(о)*, *ми-л(о)*, *бу-л(о)* або *ку-зн(я)*, *пі-сн(я)*, *брех-н(я)*, *бій-н(я)*.

<...> Інвентарні складені суфікси: і ті, що дублюють значення елементарних суфіксів, і ті, що набувають нових значень, представляють формальні структури, які не відповідають структурам, породженим внаслідок послідовного, потактового розгортання словотвірного ланцюжка. На відміну від них формальні структури конструйованих складених одиниць спираються на моделі творення суфіксальних частин слів внаслідок розгортання крок за кроком певних словотвірних ланцюжків, окремі ланки котрих обслуговують певні елементи таких складених суфіксів. Суфікси з 2 елементів мають лише одну можливу інтерпретацію, у суфіксах з 3-ма або 4-ма елементами таких інтерпретацій може бути кілька.

<...> Можливість такого ближчого чи дальшого зближення формальних структур засвідчує той спектр їхньої інтерпретації, який існує в мові для слів певної частини мови з певними категоріально-розрядними значеннями, а також подає ті обмеження, які на комбінування самостійних елементів суфіксальної підсистеми накладає механізм словотворення, що зумовлює типи словотвірних ланцюжків або парадигм і набори формальних засобів, які їх обслуговують. Наприклад, для складеного суфікса *-іальн(ий)* у слові *екваторіальн(ий)* можливі дві інтерпретації: *гімназ-і-альн(ий)* та *матер-і-альн(ий)*, для суфікса *-ізацій(а)* у слові *федерал-ізацій(а)* – інтерпретації *колон-із-ац-ій(а)* та *екран-із-ацій(а)*, а для суфікса *-івництв(о)* у слові *кач-к-івництв(о)*, як і для суфікса *-ництв(о)* у слові *тут-ів-ництв(о)* – можливі три інтерпретації з різним ступенем розкладу на елементи цих складених формантів, відповідно: *дух-ів-ництв(о)*, *овоч-ів-ництв(о)*, *кер-ів-н-у-ц-тв(о)* та *шкіль-н-уцтв(о)*, *сад-ів-ництв(о)*, *город-н-уцтв(о)*. Деякі з можливих інтерпретацій залишаються в мові нереалізованими. Наприклад, для складеного суфікса в слові *плащаниць(я)* <...> можлива й інтерпретація **-а-ниц(я)*, проте в дослідженій фактичній базі не виявлено слів з її реалізацією, хоча кожен з таких елементів функціонує в інших слівних структурах як самостійний їхній складник, пор.: *тк-а-ти* і *сад-ів-ниц(я)*. Подекуди об'єктом зіставлення стають ті самі елементарні суфікси, які, проте, перебувають у різних внутрішньослівних оточеннях. Скажімо, складений суфікс *-чк(а)* у слові *на-мин-а-чк(а)* можна зіставити з комбінаціями суфіксів у словах *сік-ач-к(а)* та *брех-а-ч-к(а)*. У них присутній той самий суфікс *-ач*, проте в першому слові він приєднується до дієслівної основи без форматива *-а* (*сік-ти* → *сік-ач*), а в другому – до твірної дієслівної основи, що, крім кореня, містить такий форматив. Для відбиття фактичної позиції суфікса, що накладається (частково або повністю) на попередній компонент формальної структури слова, вдаємося до усичення суфікса *-ач* (*брех-а-ти* → *брех-а-ч* (*брех[а+ач]*)).

Кількість можливих інтерпретацій (варіювання складу подібних суфіксів) обмежуємо комбінаціями таких елементів, які реалізовано принаймні в одній слівній структурі. Приміром, інтерпретація складеного суфікса *-арн(я)* у слові *нафт-арн(я)* без урахування чинника реалізації в мові допускає дві комбінації *-ар-н(я)* та *-а-рн(я)*, проте друга з них не засвідчена в жодному слові достатньо показової в кількісному та якісному плані фактичної бази нашого дослідження (нагадаємо, що вона містить близько 120 тис. слів із суфіксальними

частинами), оскільки елемент **-рн(я)** не функціонує як самостійний формант. Можливі для того чи іншого складеного суфікса інтерпретації будови, тобто комбінації з елементів, кожен з яких здатен виступати в слівних структурах як самостійний їхній складник чи виконувати роль форманта, вказують на способи конструювання подібних формантів, що їх уже використовує українська мова або які ще залишаються в її потенціалі і можуть бути використаними в разі потреби носіїв мови. <...> Приміром, елементи **-из-** та **-ац-** складеного суфікса **-изації(а)** (*мініатюр-изації(а)*) в інших слівних структурах виступають як їхні самостійні складники, проте не поєднуються в комбінацію **-изац-іја**). Потенційно можливі, але не реалізовані в структурах такого типу поєднання елементів суфіксів становлять тло їхньої можливої аналогії в системі мови.

<...> Наявність в інвентарі суфіксальної підсистеми складених суфіксів свідчить, з одного боку, про різні стадії його формування, а з другого, є підтвердженням тих тенденцій, які властиві його функціонуванню в слівних структурах на синхронному зрізі мови. Отже, такі суфіксальні одиниці є проявом динаміки, руху, розвитку суфіксальної підсистеми. Різний статус у таких суфіксах мають ускладнювальні (ліві) елементи, що долучаються до елементарних або простіших суфіксів. В інвентарних складених суфіксах це можуть бути залишки колишніх формо- або словотворчих елементів, пор. наприклад, елементи **-д-, -з-, -с-** у словах *ков-а-дл(о)*, *лі-сн(я)*, *ку-зн(я)*, або (в запозичених словах) такі елементи в мові-етимоні становлять компоненти основи форм слова, які "виявляють себе" в мові-реципієнті, реалізуються на українському мовному ґрунті як ускладнювачі елементарних повноцінних суфіксів, пор., наприклад, елементи **-ар-, -ор-, -ат-** у словах *фрагмент-арн(ий)*, *ілюз-орн(ий)*, *комент-атор*. А.І.Кузнецова, яка звернула свого часу увагу на це явище, вважала подібні елементи надзвичайно цікавими для вивчення закономірностей будови запозичених слів або слів із запозиченими коренями чи основами й відрізняла їх від епентетичних елементів у питомих словах мови-реципієнта, що виникають при словотворенні. <...> Співвіднесення зі словом-етимомом дає змогу пояснити статус і призначення в слівній структурі тих чи інших ускладнювальних елементів, пор.: *бот-инок* (фр. *botte* "боти" і *bottine* "маленькі боти; ботики") (пор. з елементарним суфіксом **-ок** з тим же значенням демінутивності в питомих словах *міст – міст-ок* чи *жбан – жбан-ок*); *того-лез-ск(ий)* (фр. *togolaise* + **-ск(ий)**), пор. з українським *того-лезь-к(ий)*, де на стику ускладнювального елемента й суфікса **-ськ(ий)** відбулося морфонологічне перетворення внаслідок спрощення групи приголосних й часткове поглинення суфікса.

Формування складених суфіксів є також виявом аглютинативних тенденцій у функціонуванні словотворчих засобів, прагненням сучасної української мови до аналітизму, до прозорості внутрішньої форми слова, яка виявляється, зокрема в збереженні формального вигляду основ та словотвірних засобів і розширенні діапазону функціонування останніх за рахунок додавання до них уточнювальних ускладнювальних компонентів. <...> Спеціальну розвідку виявам аглютинативності в системі сучасної української мови присвятила Н.Ф.Клименко⁴. Усі дослідники підкреслювали, що "аглютинативність у структурі твірного слова знаходить свій прояв у вільному "склеюванні" морфем, відсутності явищ морфонологічного пристосування морфем при їх поєднанні"⁵. На прикладі прикметників із складеним суфіксом **-івськ(ий)** (*поп-івськ(ий)*, *син-івськ(ий)*, *фараон-івськ(ий)*) Н.Ф.Клименко регулярність такої словотвірної моделі пояснює тенденцією до збереження твірної основи незмінною і вважає проявом аглютинативності в

українській мові⁶. Існують і інші погляди на статус подібних складених одиниць. Приміром, М.Ю.Федурко вважає складені суфікси *-аль/н-, -іаль/н-, -ональ/н-, -ив/н-* тощо наслідком дії морфологічних правил на стику морфем, а отже, надає їм статусу аломорфів прикметникового суфікса *-н-*⁷. Як аломорфи подібні утворення розглядала в своїх працях і М.В.Кравченко⁸, в такий же спосіб, тобто як одиниці того ж статусу в слові, що й елементарні суфікси, на матеріалі словацької мови тлумачив це явище Я.Босак⁹. Проте та необов'язковість зміни суфікса, яку виявляють внутрішньослівні оточення з такими складеними суфіксами, наявність численних слів-дублетів з елементарним та складеним суфіксами¹⁰ переконує в тому, що ми маємо справу з явищем, істотно відмінним від того, що традиційно прийнято вважати аломорфами¹¹. Цей висновок підтверджує й те, що деякі з таких ускладнювальних компонентів набувають в слівній структурі певного значення, пор. компоненти змістової структури прикметників *вітамін-н(ий)* і *вітамін-оз-н(ий)*, *транспорт-н(ий)* і *транспорт-абель-н(ий)*, *дефект-н(ий)* і *дефект-ив-н(ий)*, *елемент-н(ий)* і *елемент-ар-н(ий)*. Крім того, суфікс *-н(ий)* з основами, що мають однакові фінали в одних випадках поєднується безпосередньо, а в інших – через посередництво ускладнювального компонента, пор.: *патент-н(ий)*, *компонент-н(ий)*, але *континент-альн(ий)*, *сентимент-альн(ий)* або *паспорт-н(ий)*, *курорт-н(ий)*, але *спорт-ив-н(ий)*. На нашу думку, доцільно розрізняти формальну будову суфікса (елементарний-складений) і його функціональне навантаження в слові. Свого часу О.А.Земська в спеціальній праці, присвяченій ускладнювальним елементам суфіксів у структурі слова, запропонувала для визначення їхнього походження й статусу враховувати структурно зумовлене й аналогічне функціонування подібних ускладнювачів-інтерфіксів¹². Очевидно, комбінаторними варіантами елементарних суфіксів окремого типу можна вважати такі складені суфікси, додаткові елементи котрих виникли внаслідок морфологічних перетворень у контактній зоні морфів. Проте та необов'язковість у зміні зовнішнього вигляду суфіксів, яка спостерігається в матеріалі нашого дослідження, знову ж таки дозволяє заперечувати визнання за ними статусу аломорфів¹³. Приміром, для слів російської мови О.А.Земська встановила 4 типи структурно зумовленого функціонування інтерфіксів залежно від характеру контактної зони твірної основи та передфлексійного суфікса. Усі вони релевантні й для слів української мови, пор.: 1) основа на голосний – суфікс на голосний: рос. *бештау-н-ит*, *россини-ї-євск(ий)* та укр. *міка-н-ит*, *біо-н-ік(а)*, *чилі-ї-єць*; 2) основа на голосний – суфікс на приголосний: рос. *кофе-ї-н-ик*, *тогда-ш-н(ий)* та укр. *соте-ї-н-ик*, *коли-ш-н(ий)*; 3) основа на приголосний – суфікс на приголосний: рос. *ялт-ин-ск(ий)*, *сестр-ин-ск(ий)* та укр. *брат-єр-ськ(ий)*, *європ-єй-к(а)*; 4) односкладовий передсуфіксальний відрізок – суфікс: рос. *поп-ов-ск(ий)*, *вор-ов-ск(ой)* та укр. *худ-ор-б(а)*, *дід-ів-ськ(ий)*. Матеріал нашого дослідження доводить, що обов'язковості набуває поява лише тих ускладнювальних елементів, які усувають зіяння голосних на стику морфем (1 і 2 типи), про поширення в мові явищ 3-го та 4-го типів можна говорити лише, як про прагнення мови до того, що О.А.Земська назвала "зодноманітненням" ("уединоображением") структури похідних слів¹⁴. В українській мові, наприклад, поширені ряди варіантів на зразок *Венеції(а) → венець-к(ий) – венецій-ськ(ий) – венеці-ан-ськ(ий)*; *негр → негр-ськ(ий) – негр-итян-ськ(ий)*; *фабул(а) → фабуль-н(ий) – фабул-ярн(ий)*.

<...> Усього до процесу аглютинації, який переважно зачіпає сфери іменникових та прикметникових суфіксів, залучено 31 різний за формою елементарний суфікс: 24 іменникових, 6 прикметникових та 1 дієслівний. Внаслідок їхнього

ускладнення утворено 118 складених суфіксів: 78 конструйованих та 40 інвентарних. Отже, за рахунок такого варіювання форми ресурси суфіксального інвентаря зросли в $\approx 3,8$ рази. <...> Здатність суфіксів утворювати складені (аглютинативні) формальні варіанти вимірюється в цілому інтервалом від 1 до 20 одиниць (для іменників – від 1 до 15, для прикметників – від 1 до 20). В середньому ж кожен елементарний іменниковий суфікс здатен породжувати ≈ 4 варіанти такого типу, а кожен елементарний прикметниковий суфікс – ≈ 5 подібних варіантів. На встановленні теоретично можливі величини потенціалу суфіксів щодо творення таких складених варіантів накладаються обмеження як системного, так і внутрішньослівного характеру, зокрема конкурування в слові елементарних і складених одиниць, активність елементарного суфікса в системі мови для вираження певного значення, його стилістичні характеристики тощо.

<...> Іншим виміром потужності може служити кількість різних приєднаних ускладнювальних елементів та глибина ускладнення, що виявляється в кількості елементів нової складеної структури. Так, майже половина всіх іменникових суфіксів (11 з 24) утворюють варіанти лише з одним ускладнювальним компонентом, такий же показник властивий і суфіскам прикметників (3 з 7). До найактивніших щодо сполучення з різними додатковими компонентами серед іменникових суфіксів належать: -к(а) (15), -ик (10), -н(я) (9), -ин(а) та -иц(я) (по 6); серед прикметникових – -н(ий) (20). Як засвідчує досліджений матеріал, переважна більшість таких компонентів-ускладнювачів здатна в інших словних структурах функціонувати вільно, а отже, подібний механізм творення варіантів суфіксів відбиває відношення регулярної, живої зовнішньої аналогії в системі мови, що, в свою чергу, вказує на ще не реалізовані потенції дії подібного механізму творення суфіксальних варіантів.

<...> По-різному "поводять себе" елементарні суфікси щодо глибини дії процесу аглютинації, щодо можливої кількості послідовно приєднаних лівих партнерів у слові. Причому, активність самого сполучення з ускладнювачами різко зменшується при просуванні вглиб слова до кореня. Так, суфікс -н(ий), як було зазначено вище, безпосередньо приєднує 20 різних ускладнювачів, проте на максимальному для нього другому такті ускладнення здатен приєднуватися лише 1 компонент -і-, пор.: *бід-н(ий) – триумф-альн(ий) – екватор-іальн(ий)*. Таке ж явище спостерігаємо і в сфері іменників. Наприклад, елементарний суфікс -ств(о) виявляє здатність приєднувати 3 послідовно нанизуваних ускладнювальних компоненти. Однак якщо на першому такті ускладнення він може приєднувати 2 різні компоненти (*бож-еств(о), лібераль-н-ицтв(о)*), то на 2-ому та 3-ому тактах він сполучається лише з одним компонентом (*тут-іє-ництв(о), кач-к-ієництв(о)*). Таким чином, з ускладненням структури суфікса відбувається уніфікація (звуження) можливих шляхів її конструювання.

¹ Немченко В. Н. Основные понятия морфемки в терминах. – Красноярск, 1985.

² Інколи таке підсилення може ґрунтуватися за допомогою послідовно приєднаних зліва структурних елементів-ускладнювачів, пор.: *важ-езн(ий) і важ-ел-езн(ий)* (що його можна витлумачити як *важезний-преважезний*), *довж-езн(ий) і довж-ел-езн(ий)*, *товст-езн(ий) і товст-ел-езн(ий)*.

³ У спеціальній розвідці, присвяченій проблемі подільності таких вторинних деминутивів у російській мові, М. В. Китайгородська твердила, що в похідних на зразок *поляночка* відбувається формування потенційного суфікса -очк-а (*Китайгородская М. В. О членности слов типа поляночка // Развитие современного русского языка. 1972. Словообразование. Членность слова. – М., 1975. – С. 221*); раніше ту ж думку висловили автори "Граматики русского языка" (*Грамматика русского языка. – М., 1960. – Т. I. Фонетика и морфология. – С. 267*). На користь цього твердження, як вважала М. В. Китайгородська, свідчить, зокрема, "можливість затухання зменшено-пестливого значення в похідних із суфісмом -ж-а, чого не буває в похідних із суфісмом -очк-а" (*Китайгородская М. В. Знач. праця. – С. 220*).

⁴Клименко Н.Ф. Аглютинативність у українському словотворенні // Укр. мовознавство. – 1990. – Вип. 17. – С. 96-104.

⁵Там само. – С. 97.

⁶Там само. – С. 98.

⁷Федурко М.Ю. Морфологічні моделі відсубстантивних прикметників із суфіксом -н- // Мовознавство. – 1993. – № 5. – С. 43-49.

⁸Кравченко М.В. Словообразовательная морфология современного украинского языка. АДД. – К., 1990. – С. 29-32.

⁹Босак Я. О так называемых интерфиксах в словацком языке // Сопоставительное изучение словообразования славянских языков. – М., 1987. – С. 13.

¹⁰Чимало таких прикладів подає М.Ю.Федурко в її згаданій вище праці, напр.: імпульсний – імпульсвий, потенційний – потенціальний, конфесійний – конфесіональний, пірамідний – пірамідальний тощо (Федурко М.Ю. Зазнач. праця. – С. 47-48).

¹¹Див. визначення цього явища, що стали класичними, зокрема, визначення комбінаторних та факультативних варіантів фонем у праці М.С.Трубецького "Основи фонології" (Трубецкой Н.С. Основы фонологии. – М., 1960. – С. 53-56) або визначення аломорфів у праці Г.Глісона "Вступ до дескриптивної лінгвістики" (Глисон Г. Введение в дескриптивную лингвистику. – М., 1959. – С. 123-139).

¹²Земская Е.А. Интерфиксация в современном русском языке // Развитие грамматики и лексики современного русского языка. – М., 1964. – С. 46.

¹³У тому, що саме розуміння складених суфіксів як похідних від елементарних самостійних слівотвірних одиниць є найбільш усталеним і поширеним у сучасній дериватології, переконує й відбиття цього погляду на статус подібних варіантів у дериваційних словниках, наприклад, у праці Т.Ф.Ефремової "Толковый словарь словообразовательных единиц русского языка" (М., 1996). Пор., зокрема, такі міркування авторки: "Як похідні розуміємо морфеми, що характеризуються послідовним нарошенням елементів зліва від первісної одиниці" (Ефремова Т.Ф. Толковый словарь словообразовательных единиц русского языка. – М., 1996. – С. 12. – Вип. 1), а також різний спосіб представлення в словникових статтях аломорфів-комбінаторних варіантів та складених (похідних, у термінах Т.Ф.Ефремової) суфіксів.

¹⁴Земская Е.А. Зазнач. праця. – С. 54.

Н.Ф.КЛИМЕНКО

ДЕЯКІ ЗАКОНОМІРНОСТІ КОНСТРУЮВАННЯ МОРФЕМНИХ СТРУКТУР СЛОВА*

1. Морфемна довжина слова

Морфемна довжина слова – кількість морфем у слові, незалежно від їхнього розташування відносно кореня.

Ця ознака характеризує здатність слова зростати морфемно внаслідок процесів словопородження. Здебільшого словотворення в нашій мові супроводжує нарошення морфем (*пар-а* → *пар-ов-ий* → *пар-ов-ик* → *пар-о-не-про-ник-н-ий*), хоча їм відоме і відсікання морфем у похідному слові (*до-слід-и-ти* → *до-слід-о*).

Наростання морфем у слові має межі, зумовлені властивостями мовної системи, пояснюваної як кодова система, тобто система, що залежить від особливостей людської пам'яті й здатна кодувати та декодувати одиниці. <...>

Морфемну довжину слова встановлюють за допомогою кількісних характеристик. Її можна виміряти внаслідок розподілу слів за кількістю морфем у них. Для цього потрібна представницька статистично достовірна вибірка, така, що узагальнена в таблиці.

* // Клименко Н.Ф. Основы морфеміки сучасної української мови. – К., 1998. – С. 150-175.

Розподіл слів за морфемною довжиною

Кількість морфем у слові	Загальна кількість слів	Питома вага в масиві, %
1	403	0,22
2	6559	6,87
3	20256	21,24
4	32912	34,51
5	24920	26,13
6	7322	7,67
7	2354	2,46
8	474	0,49
9	120	0,12
10	19	0,02
11	8	0,008
12	2	0,002
13	1	0,00
—	Усього слів 95349	99,73

Таблиця складена на матеріалі обсягом майже 100 тисяч слів і показує, що морфемна довжина слова української мови окреслена інтервалом 1-13.

Її одноморфемні слова становлять $\approx 0,22\%$ масиву. Це підтверджує перевагу в нашій мові, флективній за своєю природою, слів, оформлених афіксами, проте ще не говорить про периферійність таких одиниць у мовній підсистемі. Адже серед одноморфемних представлені високочастотні слова, що є кріпильним матеріалом будь-якого зв'язного тексту – сполучники *і, та, в*, прийменники *на, під, за*, займенники *я, він*, прислівники *де, як*. Звичайно, в цьому масиві трапляються також слова, що належать до периферії лексичної підсистеми мови, наприклад невідмінювані іменники типу *есе, шоу* чи прикметники на зразок *максі, електрик*.

Слова з довжиною морфем від 8 до 13 не становлять і одного відсотка. Це спільна ознака одно- й багатокореневих слів. Складні слова специфічні в тому плані, що серед них відсутні одноморфемні одиниці. Порівняно з простими в них у десятки разів більше восьми-десятиморфемних слів типу: *овоч-е-картопл-е-с-хов-ищ-е, армат-ур-о-з-вар-юва-льн-ий, о-пал-юва-льн-о-з-волож-ува-ний*. Проте й вони не змінюють загальної характеристики морфемної довжини слова української мови, оскільки в сукупності не набирають у масиві й одного відсотка слів. Отож, вони поодинокі й трапляються найчастіше в науково-технічному стилі мови, орієнтованому на сприйняття написаного тексту, пор.: 11 морфем *не-о-по-да-т-к-ов-ува-н-ість-ø*, 12 *пал-ив-о-маст-и-льн-о-за-прав-н-ий*, 13 *антен-н-о-при-йм-а-льн-о-пере-да-ва-льн-ий*.

Ядро системи формують три-, чотири-, п'ятиморфемні слова, що становлять 81,9% досліджуваних одиниць. Доповнені дво-, шести-, семиморфемними словами, вони реалізують 98,9% її можливостей.

Основні частини мови – дієслова, іменники, прикметники, прислівники – мають різну максимальну морфемну довжину. Так, однокореневі іменники бувають максимум одинадцятиморфемними:

- 1 *кенгру, ара*
- 2 *мов-а, мат-и*
- 3 *до-пис-ø, кон-ик-ø*
- 4 *льон-ар-ств-о, пис-а-нн-я*

- 5 уч-и-тель-к-а, на-вантаж-ува-ч-ø
- 6 до-гляд-а-ч-к-а, до-пис-ува-ч-к-а
- 7 пере-йм-ен-ов-ува-нн-а, при-з-бир-ува-ч-к-а
- 8 пере-у-стат-к-ов-ува-нн-я
- 9 о-при-бу-т-к-ов-ува-нн-я
- 10 о-по-да-т-к-ов-ува-н-ість-ø
- 11 не-о-по-да-т-к-ов-ува-н-ість-ø

Морфемна довжина прикметників визначена інтервалом в 1-10 одиниць:

- 1 бордо, міні
- 2 біл-ий, лів-ий
- 3 ліс-н-ий, люд-ськ-ий
- 4 ви-мог-лив-ий, с-правед-лив-ий
- 5 с-про-мож-н-ий, не-дар-ем-н-ий
- 6 не-в-пі-зна-н-ий, з-голод-н-і-л-ий
- 7 не-в-пі-зна-ва-н-ий, с-по-жи-ва-ць-к-ий
- 8 з-у-жи-т-к-ов-ан-ий
- 9 о-по-да-т-к-ов-ува-н-ий
- 10 не-о-по-да-т-к-ов-ува-н-ий

Дієслова на відміну від іменників та прикметників мають коротку морфемну довжину:

- 1 гуп, лусь
- 2 жи-ти, чу-ти
- 3 дум-а-ти, ви-бу-ти
- 4 да-ва-ти-ся, по-чу-ва-ти
- 5 жи-в-и-ти-ся, ви-кон-ува-ти-ся
- 6 пере-ви-кон-ува-ти-ся, по-род-и-ч-а-ти-ся
- 7 за-у-смі-х-а-ти-ся, о-по-серед-к-ов-ува-ти
- 8 о-по-да-т-к-ов-ува-ти
- 9 о-при-бу-т-к-ов-ува-ти-ся

Прислівники подібно до іменників, прикметників та дієслів мають мало одноморфемних слів і на відміну від них ще коротшу максимальну морфемну довжину з семи одиниць:

- 1 так, як
- 2 добр-е, слід-ом
- 3 за-мал-о, по-перед-у, по-ваг-ом
- 4 каз-к-ов-о, с-правед-лив-о
- 5 на-в-по-мац-ки, не-об-хід-н-о
- 6 до-да-т-к-ов-о, на-смі-ш-к-уват-о
- 7 з-ні-як-ов-і-л-о, с-по-важ-н-і-л-о.

Якщо читачеві запропонувати назвати приклади слів кожної частини мови, починаючи з одноморфемних, він пересвідчиться в існуванні спільної для всіх їх ознаки. Зі зростанням кількості морфем у слові добирати приклади стає дедалі важче. Як тільки ми доходимо до порога в сім морфем, завдання стає дуже важким, і це свідчить про те, що ми переважно використовуємо морфемно короткі слова з середньою довжиною, яка в нашій мові дорівнює 4 ± 1 морфемі.

<...> пік зростання морфемної довжини слова припадає на чотириморфемні одиниці. Далі зі збільшенням морфемної довжини зменшується кількість слів, що її мають.

2. Глибина слова сучасної української мови

Морфемна довжина слова дозволяє виміряти морфемну структуру слова як лінійний ланцюжок морфем, що розгортається в потоці мовлення. Цей підхід виявляє такі ознаки, як: максимальна морфемна довжина слова (однокоренового – 11 морфем, кількакоренового – 13), його середня довжина (4 ± 1 одиниця), межа зростання коренів у слові (шість в одному слові *ст-о-дв-а-дцят-и-п'ят-и-мілі-метр-ов-ий*).

Однак можливий розгляд морфемних структур слів з погляду їхнього породження з елементарних одиниць, тобто в перспективі розгортання в них ланцюжків морфем (префіксальних та суфіксальних) щодо ядерного (головного) компонента слова – кореня. У цьому плані встановлюють глибину слова, що окреслена під впливом гіпотези В.Інгве про глибину речення¹. Відносно морфемної структури слова її вперше інтерпретував В.Москович². Ця гіпотеза ґрунтується на подібності структури речення і слова. Свого часу на це звернув увагу Є.Курилович, який наголошував: "внутрішній порядок морфологічних елементів слова не збігається із зовнішнім"³. В.Інгве зазначав, що синтаксичній структурі речення властива більшою мірою асиметрія, ніж симетрія. Він установив, що мова не має таких можливостей розгалуження структур у препозиції, які є в її розпорядженні в постпозиції, довжина препозитивних структур дорівнює 4-5 одиницям.

Ми вже писали про довгу морфемну структуру слова української мови: **4PR6SF**. Вона показує, що в препозиції до кореня може стояти всього чотири префікси, суфікси займають шість позицій після кореня. Простих слів з префіксальними чотиричленними частинами у матеріалі дослідження – сім. Суфікси крайню для себе, шосту, позицію реалізують рідко. У цілому в словах української мови помітна перевага постпозитивної частини над препозитивною. Максимально довга морфемна структура не реалізована в жодному слові мови.

Складні слова з цього погляду відрізняються від простих тим, що мають свій внутрішній синтаксис. Він відбивається на особливостях їхньої морфемної структури і ґрунтується на загальному правилі, згідно з яким ядерний член словосполучення, що мотивує складне слово, розташовується в кінцевій позиції слова, залежний займає препозицію щодо нього: (*той, хто*) *любить сонце* → *сонцелюб, продовольчий магазин* → *продмагазин*. Нанизування препозитивних компонентів складного слова, тобто його основ, відбувається в препозитивній частині: *патологія* → *палеопатологія* → *рентгенопалеопатологія, професійна рада* → *районна професійна рада* → *райпрофрада*. Воно теж підпорядковане максимальній довжині препозитивних структур у цілісній єдиній структурі слова, вимірюваній чотирма-п'ятьма компонентами. У реальних словах є максимальна межа – чотири одиниці: *кінофотофонодокумент, радіоавтотурман, радіофототелеграф, стереофотограмметрія*. В.Інгве пояснює обмежену довжину препозитивних структур у реченні тим, що вони регресивні. Запам'ятовування їх вимагає щоразу повернення до предикативного центру речення, отже, використання оперативної пам'яті людини, що в людини обмежена і має обсяг 7 ± 2 одиниці. Свою гіпотезу В.Інгве назвав глибиною речення і обґрунтував її тим, що породження речення з безпосередніх складників має певну кількість вузлів залежностей у регресивній послідовності слів. Сформульована вона під впливом відкриття психолога Дж. Міллера, який встановив обмежений обсяг робочої короткочасної пам'яті людини. Це виявля-

ється в тому, що ми здатні запам'ятати з першого погляду і правильно відтворити сім випадково взятих десяткових цифр, близько семи назв.

У робочій пам'яті людини інформація упорядкована особливим способом. У ній відбувається об'єднання менших одиниць у більші, їхнє структурування. Внаслідок повторення і структурування інформація, що надходить у цей момент, пов'язується в короточасній пам'яті з інформацією, засвоєною в минулому, тобто іде неперервний етап перекодування інформації. На якихось етапах перекодування здійснюється не в довготривалій, а в оперативній пам'яті. Тут вступає в дію її обмежений обсяг: 7 ± 2 символи повідомлення. Він диктує: співвідношення кількості одиниць нижчого рівня мови в одній одиниці вищого не може перебільшити 9 : 1. Отже, структуроване на морфемі слово теж повинне підлягати цій закономірності й мати максимально допустиму морфемну довжину в дев'ять морфем. Морфемна довжина слова, встановлена на матеріалі української мови, підтверджує цю закономірність. <...> порушення межі в сім морфем спричинює різке зниження кількості таких слів. Мова оперує переважно одиницями, що мають запас міцності. В ній існує оптимальний механізм регулювання довжини новоутворюваних простих і складних слів. Послідовне приєднання морфем до кореня (основи) в слові обмежене. Воно передбачає такий морфемний склад, який найзручніший для відтворення при спілкуванні. У словах рідко порушується межа структури, що дозволена оперативною пам'яттю людини.

Глибину морфемної структури слова вимірюють кількістю ступенів її похідності. Регулювання її здійснюється завдяки ступеневому характеру словотворення в мові, що постає як процес словопородження. За цих умов глибина слова вимірюється в гніздах споріднених слів, що пов'язані між собою відношеннями похідності. Кількість ступенів похідності слова в мові обмежена числом сім. Отож межа складності його морфемної та словотвірної структури так само окреслена цим числом.

Розгляд словотвірних гнізд за можливостями словопородження показує, що лише деякі з них ускладнюються до сьомого ступеня похідності. Схематично^{*} ступенювання можна зобразити на прикладі гнізда слів від дієслова *жити*:

1. у-жити
2. жи-т-ий
3. жит-ок
4. житк-ува-ти
5. з-житкувати
6. зжитк-ов-увати
7. зжиткова-ний.

У більшості гнізд ступенів похідності менше. Так, гніздо від іменника *вантаж* має чотири ступені похідності. На кожному ступені одержуємо словотвірні пари типу: I *вантаж* → *вантажити*, II *вантажити* → *навантажити*, III *навантажити* → *навантажувати*, IV *навантажувати* → *навантажувальний*, *навантажувати* → *навантажувач*.

<...> Складні слова, що ґрунтуються переважно на словосполученнях (пор.: *питальний* і *відповідальний* → *пит-а-льн-о-від-по-від-н-ий*, *прокатувати труби* → *труб-о-про-кат-н-ий*) і водночас здатні до словопородження за зразками афіксального способу словотворення (*хлібороб* → *хліборобити*), також підтверджують дію правил регулювання глибини слова. Хоча серед них частіше трапляють-

^{*} На схемі підкреслені словотвірні афікси, що оформляють процес словопородження на певному ступені похідності.

ся одиниці з глибиною, більшою за ту, що дозволена обсягом короткочасної пам'яті людини, вони не порушують загальної закономірності. В лексичному складі мови такі утворення мають незначну питому вагу. Отже, упорядкування слів будь-якого типу за ступенями похідності в гніздах, кількість вузлів залежностей словотвірних пар у гнізді окреслені числом 7 ± 2 одиниці, тобто обсягом короткочасної пам'яті людини. Вона зумовлює глибину морфемної структури слова, впливає на ступінь його словотвірної похідності та морфемну довжину. Мова віддає перевагу словам з такою глибиною структури, що розташована в інтервалі, найсприятливішому для породження і сприйняття мовлення.

3. Закон простоти і переваги

Фіксація лексичного наповнення кожної моделі при побудові морфемної сітки слів мови дозволяє встановити ряд закономірностей у реалізації моделі певного типу, виявити підпорядкування можливостей її конструювання закономірності простоти, а здатності до використання – закономірності переваги.

Згідно із законом простоти складніші за кількістю морфем, а отже, і кількістю охоплених словом одно- й різнофункціональних морфемних зв'язків структури використовуються рідше, ніж прості.

Характерною особливістю всіх периферійних структур є ознаки, що перебувають на межі дозволеного певними законами побудови слова, наприклад його глибиною. Межею простоти, з одного боку, є довжина слова з шести морфем. За нею наповнюваність складніших морфемних структур різко знижується. З другого – такою межею є кінцеві та передкінцеві для префіксів (чотири) та суфіксів (шість) позиції, які вони можуть займати в слові. Кількість слів з морфемними структурами такого типу складності, тобто з чотирма префіксами або з шістьма афіксами, дуже незначна (до одного відсотка в матеріалі дослідження).

<...> ядерні структури іменника. Коренево-флексійні структури можуть зростати до тричленних префіксальних комплексів: RF (мова), PRF (засада), 2PRF (заохота), 3PRF (неспромога). Ця межа (три префікси) характерна також для розгортання іменників з одним (RSF *гордість*, PRSF *згарище*, 2PRSF *доочищення*, 3PRSF *незнаходження*), двома (R2SF *грамотійка*, PR2SF *поліпшення*, 2PR2SF *доукомплектування*, 3PR2SF *переусвідомлення*), трьома суфіксами (R3SF *голубенятко*, PR3SF *поліпшування*, 2PR3SF *заокругленість*, 3PR3SF *несприйнятливість*).

Водночас помітно, що з ускладненням структури знижується кількість її реалізацій. Це однаковою мірою характерно для розгортання як докореневої (лінія RF – 3PRF та ін.), так і післякореневої (лінія RSF – R5SF та ін.) частини морфемних структур. На кожному такті ускладнення найбільш реалізованими є ядерні структури, наприклад поєднання кореня і флексії, кореня та суфікса або префікса та кореня. За ними йдуть суфіксальні (з двома-чотирма суфіксами) та однопредфіксально-суфіксальні структури. Вони становлять основу іменників, бо охоплюють понад 99% слів цієї частини мови. Нереалізовані структури <...> охоплюють структури з трьома префіксами, шістьма суфіксами, з кількома префіксами та чотирма-шістьма суфіксами. Структура, що містить корінь, чотири суфікси і флексію, розгортається щонайбільше двочленними префіксальними комплексами (R4SF *жеребкувальник*, PR4SF *поливальник*, 2PR4SF *доустаткування*). Кінцева для іменників п'ятичленна суфіксальна структура може розгортатися одним префіксом (пор. R5SF *бранкування* і PR5SF *одомаш-*

нювання). Максимальна для іменників структура 3PR6SF реалізована в єдиному слові *неоподатковуваність*.

Морфемна сітка прикметників подібна до іменників, але має вужче поле можливостей <...>. Коли в останніх шість структур належать до нереалізованих, то у прикметників їх більше – 10. У них ще рідше реалізуються структури з трьома префіксами. Відсутні 3PRF, 3PR3SF, 3PR6SF, а також двопрефіксні з кількістю суфіксів, більшою за три 2PR4SF, 2PR5SF тощо. Ядро простих прикметників утворюють ті самі структури, що й у іменників, – суфіксальні (причому з кількістю суфіксів від 1 до 3) та однопрефіксно-суфіксальні.

Дієслівні суфіксальні структури <...> розгортаються від першої до шостої позиції, отже, вони довші, ніж у іменників. Високий ступінь реалізації характерний для двох з них: R2S (2125 слів на зразок *гадати*) та R3S (1691 – *слідкувати*).

Префіксальні структури зростають до позиції "чотири". Серед них найбільшу продуктивність, вимірювану 10 938 словами, має формула PR2S (*доглядати*). Високий ступінь реалізації властивий також структурам з одним префіксом і одним суфіксом PRS (839 – *добути*), трьома (PR3S, 6869 – *поліпшувати*), чотирма суфіксами (PR4S, 788 – *викишитися*) або з двома префіксами і двома-трьома суфіксами (2PR2S – *розмінювати*; 2PR3S, 752 – *доустаткувати*).

Три-, чотирипрефіксні структури здебільшого мають невисокий ступінь реалізації (пор. 3PR2S – 45 *поперевиховувати*; 3PR3S – 24 *поназбируватися*; 3PR4S – 1 *попрізвичаюватися*) або потрапляють у зону нереалізованих (4PRS, 3PR5S, 4PR3S тощо).

Морфемна сітка прислівників <...> засвідчує найбільшу кількість реалізованих морфемних структур, хоча й обмежена семиморфемними словами. Її багатоманітність пояснюється зв'язками прислівників з іменниками, прикметниками та дієсловами, а також їхньою здатністю розгортати кореневі структури. Останні зростають до трипрефіксних слів: R (*тепер*), PR (*домепер*), 2PR (*доокіл*), 3PR (*упростяж*). Характерною особливістю прислівникових структур, що являють собою адвербіалізовані форми іменника, є перевага серед них префіксальних утворень: PRF – 74 *надворі*, *покотом*; PRSF – 67 *всередині*; PR2SF – 14 *видавцем*.

Суфіксальні прислівникові структури розгортаються до п'ятої позиції (*страждальницьки*). Серед них найбільше слів з двома суфіксами (711 одиниць на зразок *дратливо*). За ними йдуть трисуфіксальні (261 *дратівливо*). Пік розгортання прислівникових морфемних структур припадає на слова середньої довжини (4 ± 1 морфема).

У морфемних структурах складних слів, що є поєднанням комплексних основ, не порушуються межі, окреслені морфемними структурами простих слів. Переважають дво-, трикореневі слова (*листопад*, *мореплавання*, *нафтодобувний*, *трьохсторічний*, *електровозобудування*). Подальше нарощування коренів у слові супроводжує зниження їхньої кількості в лексиконі мови. Межею ускладнення кількакореневого слова є гранична глибина регресивних структур (чотири-п'ять), пор.: *кінофотофонодокумент*.

Структури, що входять у ядро морфемної підсистеми мови, реалізовані у великій кількості слів. <...> невелика кількість структур (11 з 33 можливих: R, RF, RSF, R2SF, R3SF, R4SF, PRF, PRSF, PR2SF, PR3SF, 2PR2SF) моделює переважну більшість іменників проаналізованого словника – 32 128. На решту реалізованих 12 структур припадає 813 слів. Отже, невелика кількість структур реалізується з великим лексичним наповненням і охоплює переважну більшість слів словника, а решта їх має низький ступінь реалізації.

У цьому знаходить свій прояв закон переваги, що тісно пов'язаний із законом простоти. Цю взаємодію можна сформулювати у вигляді залежності: ті морфемні структури мають вищий ступінь реалізації в мові, які є простими і перебувають здебільшого в межах середньої довжини слова. Визначальною ознакою таких структур є висока частота їхнього використання в текстах різних функціональних стилів.

4. Симетрія та асиметрія в морфемній структурі слова

Симетрія та асиметрія є визначальними диференційними ознаками морфемної структури слова. Для встановлення цих ознак необхідно запровадити вищий ступінь абстрагованості в представленні структур, замінивши символи всіх афіксальних морфем одним символом *A* зі збереженням властивості їм позиції у слові. Згідно з цією домовленістю, наприклад формула *RSSF*, що її мають слова *братерство*, *учитель*, перезаписується як *R3A* і в такому вигляді вона уособлює вже тип морфемної структури слова. Типізованими стають ті структури, що є різними при записі їх як послідовності морфем певних функціональних класів. Структура *2AR2A* наприклад, може бути інтерпретована і як *2PR2S безвідмовно*, і як *2PRSF недопалок*. Виявлені 54 морфемні структури однокореневих слів зводяться до 31 типу.

Для вивчення симетрії як закону морфемної будови слова потрібно задати ознаку (чи ознаки), на основі якої вона встановлюється, тобто визначити вісь симетрії⁴. Вісь симетрії у простому слові проходить по кореню і виявляється у формах співіснування кореневої частини з до- або післякореневою.

Так, в іменникові *правда*, побудованому за формулою *RF* або *RA*, є лише післякоренева частина слова. Його структура асиметрична. Це можна сказати і про іменник *неспромога* з формулою *3ARA*, в якого докоренева частина переважає післякореневу. В слові *передмова*, перезаписаному як *ARA*, структура симетрична, з урівноваженими до- та післякореневими частинами.

У складних словах – кілька коренів, тому запроваджено поняття такту як певної повторюваної в структурі слова послідовності морфем⁵. Тактом у складних словах можна вважати повторення коренів (основ): *насамкінець* – *R : R : R2A* двочленні поєднання коренів з афіксами у пре- (*AR*) чи постпозиціях (*RA*), тобто реально існуючі частини слова. Будемо між тактами в складних словах ставити знак : . Ось який вигляд має структура іменників *земнаряд* *R : RA* чи *зубробізон* *R : A : RA*; прикметників *чорно-білий* *R : A : RA*, *зерноочисний* *R : A : R2A*; дієслів *кухарити* *R : A : R2A*, *скособочитися* *AR : A : R3A*; прислівників *великодушно* *RA : A : RA*, *висококваліфіковано* *RA : A : R : R3A*.

Часто в складних словах основи додають без інтерфіксів. З цих міркувань уніфікуємо записи. Домовимося їх приєднувати до першої основи і вважати тактом межу після першої основи з інтерфіксом (*другокурсник* *RA : R2A*) чи після основи без нього (*радіозавод* *R : RA*).

Отже, такти дорівнюють або найпростішим ядерним структурам (*R*, *AR*, *RA*), або комплексним основам у складних словах, що містять корені разом із афіксами (*RAA : RFA нейтр-он-о-граф-ій-а*).

Такий аналіз матеріалу засвідчує асиметрію в морфемній будові простого слова. Близько 44,2% слів морфемно-словотвірного фонду описується типами структур, у яких є лише післякоренева частина *RA* (*жити, бути, добре, сум,*

баба), RAA (слідувати, синенький, гордість, дядько), RAAA (пишати, студентка, казково, білявенький) та ін.

Особливої уваги заслуговують двоморфемні одиниці, в яких наявна лише препозитивна частина і які описуються формулою AR. Такі поєднання префіксів з коренями функціонально рівнозначні словоскладанню. Вони властиві прислівникам *відтоді, дотепер, нікуди*, прийменникам *з-під, з-за, поміж, понад, попід*, сполучникам *неначе, немов*.

Якщо асиметрична структура RA з постпозитивною частиною має здебільшого високий ступінь реалізації (вона втілена в 6 253 іменниках, прикметниках, дієсловах, прислівниках), то структура AR, що теж має ознаки асиметричного слова, представлена в 191 одиниці.

У понад половині простих слів (54,9%) є префіксальна і суфіксальна частини: ARA (*промова, добути, замало*), AR2A (*досліджувати, прослідок*). Однак більшість із них (47,5%) демонструє перевагу післякореневої частини слова над докореневою: AR2A (*допитливий, дописати*), 2AR3A (*здогадатися*), 2AR4A (*попереінахшувати*), AR3A (*заперечування, подряпинка*), AR4A (*поліпшувач, поліпшування, покаламутнілий, поміцнішати*).

Лише в 287 словах (0,34%) реалізовані типи морфемних структур AR (*з-за*), 2ARA (*досхочу, донезмоги*), 3ARA (*донесхочу, надовкола, неспромога*), 3AR2A (*неспроможність, незнаходження, поназбирувати*), 4ARA (*доневпоїду*), 4AR3A (*поназдоганяти*), де препозитивна частина потужніша за постпозитивну. Це також асиметричні структури.

5 925 словам (тобто 7,3%) властива рівновага пре- і постпозитивної частин. Для них характерна дзеркальна симетрія: ARA (*відбути, доказ, негусто, предобрий*), 2AR2A (*позбирати, доповідати, понадумувати*), 3AR3A (*переусвідомлення, безвідповідально, неусвідомлений*). В інвентарі одиниць мови симетричні морфемні структури PRF в іменників та прикметників, PRS, 2PR2S у дієслів, з одного боку, входять у десяток найпродуктивніших. З другого – більшість симетричних структур простих слів, за винятком 3AR3A, увиходить до ядра морфемної підсистеми й активно реалізується в мові. Про це свідчить, наприклад, лексичне наповнення триморфемних структур R2A, ARA та 2AR, що охоплюють відповідно 16 010, 3092 і 106 слів.

Наведені дані, можливо, узгоджуються зі сформульованим Дж. Грубером законом про передумови творення деяких афіксів, що традиційно займали постпозитивну позицію в слові. Дж. Грубер виводить таку залежність, підтверджену історичним розвитком багатьох мов: коли яка-небудь частина вихідної синтаксичної конструкції при творенні похідного слова починає виражатися за допомогою афікса чи афіксоїдної основи, то останні займають позицію, протилежну тій, в якій був розташований їхній корелят⁶. У сучасній українській мові таким способом формуються структури численних композитних слів, що утворені за допомогою афіксоїдних основ: *нести торпеду* → *торпедоносець, любити правду* → *правдолюб, добувати нафту* → *нафтодобування*.

У складних словах прояв симетрії та асиметрії морфемних структур залежить від можливостей словопородження і від здатності простих слів до морфемного зростання. Адже їхні основи співвідносні з основами складних слів. Ці дві здатності характеризують структуру в двох вимірах. З одного боку, за логікою породження складних слів їхні структури зростають у препозиції, пор.: *очисний* (AR2A) – *зерноочисний* (RA : AR2A), *позитивістський* (R3A) і *неопозитивістський* (R : R3A), *колоніальний* (R4A) та *неоколоніальний* (R : R4A). Ця

постійна орієнтація препозитивних елементів на кінцевий компонент структури не дає складному слову морфемно зростати за межі, що дозволені можливостями тієї максимальної кількості одиниць, які можуть бути представлені в найближчій до них одиниці вищого рівня.

З другого – морфемна структура складного слова, прочитувана як лінійний ланцюжок морфем, демонструє повторювані такти, отже, ритмічність їхньої будови. У цьому випадку вони ілюструють тенденцію до рівномірного морфемного коренево-афіксального зростання слова, що виявляється у повторюванні тих самих тактів: R : R : R *мовбито*, RA : RA *електродуга*, *землемір*, *книголюб*, *білокорий*, *густоволосий*, *чорнобілий*, RA : RA : RA *двадцятиліття*, RA : RA : RA : RA *двадцятип'ятиріччя*, RA : RA : RA : RA : RA *стодвадцятип'ятиліття*, R2A : R2A *каменоломня*, *кіннозаводський*, *світло-рожевий*, AR3A : AR3A *розвантажувально-навантажувальний*, *опалювально-зволожувальний*.

Усі ці структури, крім першої, належать до ядра підсистеми, мають значне лексичне наповнення і є ритмічно монотонними.

Ритмічність виявляють і ті структури, в яких такт повторюється з розширенням – здебільшого кінцевого елемента – в лінійній послідовності основ: RA : R2A *електропилка*, *землерийний*, *сталеваріння*, *електрохолодильний*, *землебитний*, *електрооранка*.

Такий ритм властивий багатьом три- та чотириосновним словам: R : RA : RA *кінолітопис*, R : RA : RA : RA *кінофотофонодокумент*, R : RA : R2A *геоморфологія*, RA : RA : R2A *електрокардіографія*.

Іноді такт морфемної структури в складних словах повторюється з частковим звуженням свого початку або кінця (AR2A : R2A *побутописець*, R3A : R2A *кінематографувати*).

Трапляються випадки, коли такт повторюється з переносом через інший такт у тій самій формі, ніби ілюструючи дзеркальну симетрію в структурі (RA : R : RA *електровакуумметр*, *електрокалорифер*, *електроманометр*, RA : AR : RA *міськвиконком*). Іноколи такт переноситься з видозмінами – розширенням чи звуженням його (RA : R : R2A *крейсер-авіаносець*).

Дзеркальна симетрія не характерна для морфемних структур складних слів. Вона реалізована в 57 одиницях, питома вага яких дорівнює приблизно 0,4%. Цей тип структур описує формула AR : RA, що на нижчому ступені представлена як PR : RF і PR : RS. Перша втілена в іменниках-аббревіатурах *заготконтора*, *постпред*, прикметниках *всюдисущий*, прислівниках *навік-віки* та займенниках *аніякий*, що є наслідком словоскладання. Друга – тільки в прислівниках на зразок *впієголоса*, *впієсили*.

Невелика кількість складних слів з морфемними структурами цього типу свідчить про те, що сполучення префіксальних основ, не закритих суфіксами або єднальними голосними, не характерне для сучасної української мови.

Здебільшого кількакореневі слова будуються за законами ритмічної симетрії. Значна частина з них віддає перевагу монотонній симетрії, коли певний такт повторюється без змін у слові. Тут виділяють одиниці (ix 158) з повторюваними коренями, які утворюють щонайбільше чотири такти: R : R (*ей-ей*, *га-га*, *мовби*, *круть-верть*), R : R : R (*пліч-о-пліч*, *е-е-ех*, *казна-де*, *казна-коли*), R : R : R : R (*гу-гу-гу-гу*, *неначебто*, *немовбито*). Вони реалізовані відповідно в таких кількостях одиниць: 115, 38, 5.

Ядро слів з ритмічними монотонними структурами становлять одиниці типу RA : RA (ix 2 095). Це численні іменники, прикметники, прислівники, в яких піс-

ля першого кореня йде з'єднувальна голосна, а після другого – флексія чи суфікс. Їхня морфемна структура описується формулами: RI : RF *криголам*, *некролатрія*, *простодушний*; RI : RS *простосердо*, *щиросердо*. Набагато менше серед них слів (65), описуваних формулою RF : RF, що є наслідком або редуплікації *кицю-кицю*, *голий-голий*, або зразком давнього словоскладання *жалюгіддя*, *дев'ятисотий*, чи RS : RS *дуже-дуже*.

Такт RA в межах складного слова може повторюватися три (RI : RI : RF *електросамовар*, *електроенцефалограма*; RF : RF : RF *двадцятиріччя*, RF : RI : RF *гамма-спектрометр*) або й п'ять (RF : RF : RF : RF : RF *стодвадцятип'ятиріччя*) разів.

У монотонних структурах слів, які є наслідком основоскладання (RSI : RF *дурносміх*, *нейтронографія*, *сіркоуглець*, RSI : R2S *животворити*, *животно*) і рідше словоскладання (R2S : RSF *жовтець-пшінка*; R2S : R2S *ганяти-ганяти*, *дрібно-дрібно*; RSF : RSF *дрібний-дрібний*, *жінка-весляр*), часто повторюється розширений такт R2A. Таких одиниць 573.

Простежується закономірність: чим довше або чим коротше складне слово, тим більшу роль у його структурі відіграє симетрія. Так, чотири- і дванадцятиморфемні слова всі без винятку монотонно ритмічні. Більше половини десяти-, одинадцятиморфемних слів ритмічні за морфемною будовою. Симетрія найповніше виявляється в складних словах середньої довжини з чотирьох-п'яти морфем. На них припадає відповідно 71,9% та 86,6% одиниць від усіх складних слів такої самої довжини. Ці цифри показові тим, що добре узгоджуються із законом переваги, який теж поширюється на симетричні морфемні структури слів. Чотири-, п'ятиморфемні складні слова становлять ядро підсистеми одиниць цього типу.

Кількісний розподіл структур складних слів за різними видами симетрії свідчить про те, що вона відіграє значно більшу роль у їхній будові порівняно з простими словами. Більше половини з них (8 101 слово, або приблизно 57,1%) дотримується симетричної ритмічної будови. У простих словах переважає асиметрія за рахунок розгорнутих постпозитивних частин, що перевершують препозитивні.

¹Інгве В. Гипотеза глубины // Новое в лингвистике. – 1965. – Вып. 4. – С. 126-138.

²Москович В.А. Глубина и длина слова в естественных языках // Вопр. языкознания. – 1967. – № 6. – С. 17-32.

³Курилович Е. Очерки по лингвистике. – М., 1962. – С. 35.

⁴Перебийніс В.С. Кількісні та якісні характеристики системи фонем сучасної української літературної мови. – К., 1970. – С. 147, 150.

⁵Перебийніс В.С. Знач. праця. – С. 151.

⁶Gruber J. Functions of the lexicon in formal descriptive grammars. – Bloomington, 1972. – P. 119.

Н.Ф.КЛИМЕНКО

МОРФЕМІКА І СЛОВОТВОРЕННЯ ЯК ЧАСТИНИ КАТЕГОРІЙНОЇ ГРАМАТИКИ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ*

Опис морфемного і словотвірного аспектів слова в категорійному плані передбачає визначення системи одиниць кожного з цих підрівнів, їхніх системотворчих ознак, що допомагають чітко окреслити класи одиниць і взаємостосунки між ними. При цьому співіснування одиниць у сучасній системі повинно висвітлюватися з погляду їхньої тотожності, належності до одного класу, а також

* // III Міжнародний конгрес українців. – Харків, 1996. – С. 196-200.

можливості перебування в центрі системи чи її периферії і, навпаки, міжрівневих взаємостосунків, формування типових засобів вираження для трансформації одиниць одного рівня в інший.

Інакше, фіксація статичності елемента в сучасній системі мови повинна доповнюватися описом динамічності стосунків, тобто висвітленням конкуренції одиниць, їхніх варіативних, синонімічних та міжрівневих переходів, закономірностей, що утримують систему в плинній рівновазі.

Крім того, на кожному рівні мовної системи потрібне пояснення правил використання елементарних одиниць і закономірностей конструювання з них комплексних.

У розділі "Морфеміка" повинні описуватися як елементарні одиниці (морфеми), так і комплексні (морфемні структури слів).

Дефініцію морфеми як елементарного мовного знака, найменшої повторюваної одиниці мови, що має значення і в межах слова не подільна за формою, треба в дальшому викладі уточнювати в контексті таких положень: наведене визначення морфеми охоплює регулярні випадки її існування в мові; однак у ній наявні морфемні одиниці, що не відповідають цьому визначенню. Перше уточнення стосується обов'язкової наявності у морфеми і класу так званих асемантем, тобто морфем без значення, що повторюються в словах як структурні елементи: *африк-ан-ськ-ий, америк-ан-ськ-ий, драм-ат-ичн-ий, систем-ат-ичн-ий*. Такі морфеми не є поодинокими і об'єднуються в клас одиниць із кількох десятків, що мають свою специфіку у межах іменників, прикметників, дієслів. Систематизація цих одиниць, формулювання причин існування їх у мові (як наслідку перерозкладу й спрощення морфемної будови слова, появи рядів запозичених слів) допомагає показати ядро морфемної підсистеми мови та її периферію.

Друге уточнення стосується твердження про обов'язкову повторюваність морфеми за змістом і за формою у спільнокореневих словах, а також рядках слів, подібних за морфемною будовою, тобто із спільним афіксом. З ним не узгоджується існування цілого класу одиниць, що називаються уніфіксами, які не є винятками. В сучасній українській мові понад 5 тисяч коренів належать до унірадиксоїдів. Так само не є поодинокими уніфікси-афікси. Хоча вони належать до периферії морфемної підсистеми мови, уніфікси не можна оминати в її описі, оскільки вони становлять окремий клас морфем, показовий з погляду того, як саме неповторювані (чи повторювані 2-3 рази) одиниці потрапляють до уніфіксів і в який спосіб подільність слова з ними співіснує з його похідністю.

Окреслення регулярних за формою і змістом повторюваних морфем у зіставленні з нерегулярними в одному з цих планів одиниць дозволяє показати наслідки тенденції розвитку морфемної підсистеми.

Аналіз стосунків між інваріантною одиницею мовної підсистеми (морфемою) і морфами-одиницями текстового слова, як і аломорфами (рядом позиційно зумовлених морфів тієї самої морфеми), ґрунтується на врахуванні тожності значення морфеми і усвідомленні паралелізму між планом змісту і планом вираження. Доки одиниця зберігає те саме (інваріантне) значення, доти в її морфах виявляється часткова подібність форми, існують передумови для ототожнення їх в одній морфемі. Наявність варіантів у тієї самої морфеми, тобто позиційно не зумовлених варіацій морфеми щодо форми, не спотворює загальної картини, оскільки аломорфія – явище масове і типово для морфемної підсистеми української мови, а варіантних морфем – незначна кількість (до одного десятка).

Високий ступінь повторюваності морфеми за схильності її значення до стандартизації та уніфікації стає джерелом виникнення двоїстих одиниць, переходу з класу обов'язкових (кореневих) морфем до класу афіксоїдних. Кількість афіксоїдів у мові постійно зростає насамперед за рахунок запозичених основ (*відео-, мото-, стерео-*), але не тільки. Багато питомих основ внаслідок широкого використання при основоскладанні стають афіксоїдними в сучасній українській мові, з одного боку, як наслідок зростання продуктивності окремих корневих морфем у межах складних слів і, з другого, як результат збереження подільності на морфеми в тих слів, які співвідносяться між собою на ґрунті чітко усвідомлюваної повторюваності в них одиниць з тією самою (чи частково подібною) фонемною формою, які, проте, наділені нечітко вираженою семантикою. З цього погляду показові слова з суфіксоподібним елементом *-мейстер* (*багермейстер, балетмейстер, брендмейстер, гросмейстер, гофмейстер, езермейстер, капельмейстер, квартирмейстер, концертмейстер, поліцеймейстер, поштмейстер, провіантмейстер, тралмейстер, фехтмейстер, хормейстер*), що, поставлений у контекст інших запозичених і зрозумілих носіїв української мови основ (*балет-, езер-, капел-(а), квартир-, пошт-, провіант-, трал-, фехт-, хор-*), також демонструє здатність до виділення і в контексті тих основ, які вичленовуються в словах лише завдяки основі *-мейстер* і збереженню нею свого значення, асоційованого з незв'язаною основою *майстер* (пор. ще *підмайстер, обермайстер, цехмайстер*). Названі два різновиди афіксоїдів є двома дихотомічними класами одиниць, одні з яких наділені словотвірною активністю (подібні до *гідро-, електро-, радіо-* тощо), інші їй не мають, проте вичленовуються в рядах запозичених слів внаслідок свого повторення.

Отже, окреслення інвентаря елементарних одиниць морфемної підсистеми ґрунтується на тотожності їхнього значення і варіювання форми (за збереження часткової фонемної близькості й порядку існування елементів).

Елементарні одиниці-морфеми розподіляються на певні (дихотомічні) класи, утворювані за ознаками регулярності/нерегулярності виявлення в них взаємозв'язку змісту й форми, збереження їхнього паралелізму, напр. клас регулярних морфем і класи асемантем (за ознакою – дефект змісту) та уніфіксів (вичленовувані, але неповторювані в інших словах морфеми). На основі ознаки двоїстості/недвоїстості одиниць виділяються афіксоїди та афікси.

Інші класи, можна сказати, традиційно встановлюються за ознаками обов'язкової/необов'язкової наявності морфем в складі слова (кореневі й службові афіксальні морфеми), за місцем розташування відносно кореня (префікси, суфікси, інтерфікси, закінчення, постфікси), за формою (виражені й невиражені матеріально морфеми), за походженням (питомі і запозичені), активністю використання в лексичному складі мови, словотвірною продуктивністю (тобто здатністю утворювати нові слова), частотою використання в тексті.

Розмежування різних класів морфем за різними ознаками у сучасній українській мові робить можливим всебічний опис самих класів, а також висвітлення джерел поповнення інвентаря елементарних одиниць системи, можливостей їх функціонального переродження. Функціональна класифікація афіксальних морфем дозволяє виявити впорядкування їхніх словотвірних значень. Так, після виділення за виконуваними функціями двох класів (словозмінних та словотворчих) афіксів останні, в свою чергу, поділяються на класи за особливостями семантичного зв'язку між твірними і похідними словами. Виділяються класи морфем, що 1) без зміни лексичного значення твірного змінюють його синтак-

сичні функції (*біг-є, нов-изн-а, рад-ість, сів-б-а, чита-нн-я*) 2) ті, які, виконуючи структурні функції, не змінюють ні значення, ні синтаксичних функцій твірного (*книга → книж-к-а, допомогти → допомогти*), 3) ті, що змінюють семантику твірного, модифікуючи (*жук → жуч-ок, гарбуз → гарбуз-ик, трава → трав-иц-я*) або докорінно перетворюючи її (*приймати → прийм-ач, учити → учи-тель, вигадувати → вигад-лив-ий*).

Частиною морфеміки є опис таких комплексних її одиниць, як морфемні структури слів. Вони дають уявлення про слово як послідовність морфем, побудовану за певними правилами сполучуваності окремих їхніх типів і класів. Сукупність допустимих морфем, властивих кожній частині мови, показує ланцюжки морфем, за якими моделюються слова в мові, окреслюють можливості афіксального та кореневого зростання слова, спільні та відмінні риси простих (з одним коренем) і складних слів, співіснування в мові так званих кореневих слів та афіксальних утворень.

Морфемні структури слів, прочитувані як ієрархічні утворення з центральним компонентом – коренем і підпорядкованими йому в препозитивній і постпозитивній частині службовими, афіксальними, морфемами, дають змогу показати закономірності конструювання цих структур, використання їх в системі мови і в текстах. До таких законів належить закон глибини слова, згідно з яким довжина слова в морфемах диктується об'ємом короткочасної оперативної пам'яті людини і дорівнює 7 ± 2 одиницям. Можливості зростання препозитивної щодо кореня частини слова в мові вужчі від тих, що їх реалізує постпозитивна частина. Межі першої окреслені 4 префіксами, другої – 6 суфіксами + 1 флексією. Ядро морфемної підсистеми мови становлять структури, що мають довжину близьку до середньої в українській мові (4 ± 1 морфема в слові). Зі збільшенням довжини слова, ускладненням його морфемної структури зменшується кількість її реалізацій, тобто її лексичне навантаження. І в цьому виявляється закон простоти в мові. Прості морфемні структури з високою частотою використовуються в текстах, і це свідчить про дію закону переваги в мові. Конструювання морфемних структур підвладне симетрії. Просте однокореневе слово виявляє тяжіння до асиметричних структур, у яких переважає післякоренева частина. Однак ті з них, що є симетричними (з дзеркальною симетрією структури), входять до ядра підсистеми і з високою частотою використовуються в текстах. Складні слова демонструють перевагу симетричних монотонно-ритмічних структур.

Розгляд валентно-позиційних характеристик морфем, узгоджений з аналізом поєднання афіксальних морфем з кореневими, частоти префіксо- і суфіксовживань, а також частоти морфемосполук у певних позиціях слова, показує, як у морфемній підсистемі діє рівновага. Вона утримується на лідерстві кореня в структурі слова. У всіх службових морфем сполучуваність з коренями значно вища, ніж з іншими афіксами. У міру віддалення від кореня зменшується кількість афіксів, що можуть займати віддалені позиції, а також кількість морфемосполук та частота їхнього використання.

Як бачимо, поділ на класи морфемних структур (за ознаками довжина в афіксах, глибина пре- і постпозитивних щодо кореня частин слова, симетричність/несиметричність, лексичне наповнення) дозволяє описати основні тенденції використання їхніх типів у мові (перевагу слів з середньою довжиною, простих структур над складними, асиметрію в простому слові, тяжіння складних слів до монотонно-ритмічних структур тощо). <...>

ОКОНЧАНИЕ – наиболее употребительная разновидность словоизменительных морфем (флексий). Служит для связи данной словоформы с другими словами и словоформами, являясь средством согласования: *новая книга*, управления: *книга учителя*, или координации: *книга лежит*. В отличие от формообразующих суффиксов и постфиксов, обладающих целостным, неразложимым значением, окончания обычно служат средством выражения целого набора грамматических значений: 'род + одушевленность + число + падеж' (формы существительных, полных прилагательных и причастий); 'падеж + род' (формы числительных типа *два – две, оба – обе, обоих – обеих*); 'род + число' (формы кратких прилагательных и причастий, а также глагольные формы прошедшего времени: *нов, нова, ново, новы; читал, читала, читало, читали*); 'лицо + число' (формы настоящего-будущего времени и повелительного наклонения глагола: *иду, идёшь, идут, иди, идите*). Окончания находятся в слове после формообразующих суффиксов, но перед постфиксами – если эти два вида флективных аффиксов есть в данной словоформе. В аналитических словоформах (*самый новый*) и в некоторых сложных существительных и числительных с прерывистой основой (*музей-квартира, триста, сто двадцать пять-е*) наблюдается несколько дистантно расположенных окончаний.

ФЛЕКСИЯ (от лат. *flexio* 'сгибание'): 1. То же, что словоизменение.

2. Аффикс, используемый для образования грамматических форм слова: *улиц-а, улиц-ы, улиц-у...*, *реша-ть, реша-л, решал-и, реша-у...*. В отличие от словообразовательных аффиксов, флексия не входит в основу слова. Важнейшее свойство флексии – ее комплексный характер. Если в морфемной структуре слова существует позиция для флексии, то эта позиция будет замещаться поочередно различными флективными аффиксами в зависимости от того, какую словоформу требуется образовать: *существовал (-ø, -а, -о, -и)*, *дом-(-ø, -а, -у и т. п.)*. Противопоставлены три вида флективных аффиксов: окончания (или флексии в узком смысле), формообразующие суффиксы и формообразующие постфиксы. Различия связаны с местоположением аффикса в словоформе, а также с особенностями его семантики и функционирования.

ФОРМООБРАЗУЮЩИЙ СУФФИКС – разновидность флексии; словоизменительный аффикс, используемый для образования форм глагола, прилагательного, наречия и предикатива и расположенный в словоформе перед окончанием (если оно имеется). В отличие от окончаний, обычно выражающих одновременно несколько значений (например, 'род + число + падеж'), формообразующие суффиксы обладают целостной семантикой. По своей функции они сопоставимы со вспомогательными словам в составе аналитических словоформ; ср.: *умнейший – самый умный, читал – буду читать*. Формообразующий суффикс, как правило, характеризует не отдельную словоформу, а ряд словоформ, составляющих ту или иную частную парадигму в составе общей словоизменительной парадигмы данной лексемы (например, частную парадигму прошедшего времени или сравнительной степени).

II Касаткин Л.Л., Клобукоев Е.В., Лекант П.А. Краткий справочник по современному русскому языку. – М., 1991. – С. 160, 182-183.

ПРО КОРИНЬ СЛОВА ТА ЙОГО РОЛЬ У ПРОЦЕСІ СЛОВОТВОРЕННЯ*

<...> В історії розвитку вчення про корінь відомі різні погляди визначних лінгвістів-теоретиків – вітчизняних і зарубіжних. <...>

Корінь слова й основа слова. <...> для глибшого розуміння природи і суті кореня слова слід ще звернути увагу на відношення і взаємозв'язок кореня із основою слова та визначити відношення кореня до слова в цілому. Основою повнозначного відмінюваного слова вважається основна частина слова з її лексичним значенням, до якої у процесі відмінювання звичайно додаються відповідні закінчення, в тому числі й нульове. Основа – це частина слова в усіх його формах, і з нею органічно пов'язане лексичне значення. Поряд з тим характерними особливостями основи слова є ще й такі, як відсутність морфологічної оформленості й семантичної закінченості, властивих слову; відмінність у сполучуванні основи слова і слова з іншими елементами мови, в тому числі й відмінності в порядку розташування компонентів слова і словосполучення. Найчіткіше відмінність між основою слова і словом виявляється у так званих кореневих основах, що виступають у різних відмінках, та у складних словах.

Кореневі й похідні основи слова позбавлені значення роду, числа та відмінка. Основи слів виступають тільки у відмінюваних словах, у яких вони залежно від типів граматичних форм даної частини мови можуть видозмінюватися за допомогою різних основотворчих елементів: порівняймо основи іменників типу *селянин*, у яких в однині основа *селяниці*, -а..., а в множині – основа *селян-и*, -ам..., та основи дієслівних форм типу *нес-у...*, *несл-а*, -о, -и, *несен-ий...* тощо.

Основи слів, а не корені виявляються в композитах (складних словах), у яких початкові компоненти позбавлені граматичної оформленості й семантичної закінченості, причому оформлення кінцевого компонента складного слова є оформленням не його власним, а усього складного слова.

Отже, корінь слова з його загальним (ідеальним) поняттєвим значенням як основна обов'язкова частина слова, як абстрагована мовна одиниця, що реально побутує у структурі слів й лінгвальній свідомості мовця, ніколи не дорівнює основі слова, в якій завжди закладене мовною практикою відповідне лексичне (словесне) значення і яка за своїм лексичним рівнем є вищою від кореневої морфеми мовною величиною.

Основа слова – це лексико-граматична величина, що являє собою спільну складову частину парадигми, і разом із закінченням утворює систему граматичних форм відмінюваного слова. Основа залишається відмінною від кореня навіть тоді, коли вона у звуковому відношенні збігається з ним. Тому й поняття кореня не можна сплутувати чи отожднювати ні зі словом, ні з його основою, бо ж корінь слова – один з видів морфемного складу мови, а основа – це вже лексична одиниця. Додамо, що так звані кореневі слова (чи кореневі непокідні основи) типу *стіл*, *рік*, *мед* – не чисті корені, а повноцінні слова з нульовими суфіксами, з граматичними значеннями роду, числа, відмінка. За граматичною формою *рук* з нульовим закінченням у родовому відмінку множини закріплені граматичні значення – множина, родовий відмінок і жіночий рід.

Класифікація кореневих морфем. Систему кореневих морфем можна поділити на різні види залежно від того, на основі якого принципу класифікувати корені.

За частиномовною належністю кореневі морфеми поділяють на іменникові, дієслівні, прикметникові, числівникові, займенникові, прислівникові, сполучникові, прийменникові, вигукові і часткові.

У мовах світу сфера поширення коренів у межах частин мови різна. Наприклад, у японській мові переважають іменні корені, тобто частіше спостерігається процес утворення відіменних дієслівних форм, в індоєвропейських мовах, навпаки, — дієслівні, в них здебільшого трапляються віддієслівні іменні утворення.

У сучасній українській мові корені за фонемною (звуковою) структурою звичайно складаються з двох і більше фонем (звуків), однофонеми корені типу *і(-ти)* трапляються рідко, а багатофонеми корені, що мають у своєму фонемному складі сім і більше фонем (звуків), звичайно бувають у запозичених словах. Таким чином, своєрідним показником іншомовності коренів є їх багатофонеми.

З погляду складокількості структури кореневих морфем корені бувають *одно-*, *дво-* і *трискладові*; корені з більшою кількістю складів — у запозичених та іншомовних словах, причому суфіксальні морфеми в російській та українській мовах мають не більше двох складів.

Серед коренів слов'янських мов бувають повноголосні й неповноголосні; повноголосні корені із фонемосполученнями *-оро-*, *-оло-*, *-ере-* між приголосними характерні для східнослов'янських мов, зокрема для української. Таким чином, у східнослов'янських мовах набагато більше двоскладових коренів, ніж у західно- й південнослов'янських мовах.

За способом існування коренів у сполученні з іншими морфемами у структурі слів вони поділяються на *вільні* й *зв'язані*. Здебільшого корені виявляються вільними. Вільні корені виступають у так званих "корневих" словах: *стіл*, *син*, *дім*, *ліс*. Насправді ж це вже не корені, а основи слів з їх конкретними лексичними значеннями.

Зв'язаними кореневими морфемами називають корені, які виступають тільки в оточенні словотворчих морфем. Зв'язані корені існують у мові в поєднанні з відповідними афіксальними морфемами — суфіксами, префіксами, наприклад, зв'язаний корінь *-(з)у-* у сучасній українській мові побутує в словах типу *взути*, *взуття* і т. ін.

За походженням у нашій мові є корені власне українські й запозичені (іншомовного походження). Наприклад, у слові *глава* (делегатії) корінь *глав-* запозичений із старослов'янської мови, у слові *голова* — власне український корінь *голов-*.

Характерні особливості кореня слова. До спільноморфемних ознак кореня належать такі властивості. За фонетичною структурою корінь, як і інші (некореневі) морфеми, складається з однієї, двох і більше фонем: *і*, *а*, *да-*, *ми-*, *пис-*, *дорог-*, *вод-*... Корені, які і всі інші морфеми, відзначаються звучанням (написанням) і значенням, які становлять діалектичну єдність. На певному синхронному зрізі мови кореневі морфеми не поділяються на менші значущі мовні одиниці. Корені й афікси виявляються у морфемних різновидах: *рук-*, *руц-*; *-ак*, *-ач*; *від-*, *од-*; *з-*, *із-*, *зі-*, *зо-* і т. ін. Усі морфеми (кореневі й афіксальні) повторюються у відповідних спільнокорневих або спільноафіксальних рядах слів (словоформ). У межах коренів й у складі афіксів трапляються омоніми і синоніми: *вод-а*, *вод-ити*. Корені й афіксальні морфеми є історично мінливими мовними одиницями. Кореневі й афіксальні морфеми ріднить ще й те, що вони

бувають іменниковими, прикметниковими, дієслівними тощо, тобто виявляються в тих самих частинах мови. За допомогою вияву спільних кореневих і афіксальних морфем та закінчень встановлюють групи споріднених мов (слов'янських, германських, романських та ін.). У процесі історичного розвитку мов постають нові кореневі й афіксальні морфеми вторинного походження. Морфемні коренево-афіксальні сполучення у словотвірній структурі похідних афіксальних слів не являють собою суми їхніх значень. Ні кореневі, ні афіксальні морфеми не можуть самостійно функціонувати в мові, хоч вони й співвідносні з реальністю. Взаємозв'язок між кореневими та афіксальними морфемами виявляється ще й у тому, що деякі корені переходять у розряд афіксів (суфіксів), порівн. укр., рос. -вод (садовод). Бувають ще й випадки, в яких афікс зрощується з кореневою морфемою, і таким чином утворюється вторинний корінь.

До характерних своєрідних особливостей кореневих морфем належать такі.

Корінь – це основна ядерна частина морфемної і словотвірної структури похідного слова, обов'язкова складова морфемна частина слова (словоформи); у кожному слові має бути бодай одна коренева морфема. Вона протистоять афіксальним своєю структурою і кореневим значенням.

Той самий корінь може виступати основною складовою частиною спільнокореневих дериватів у межах різних частин мови, а афікси здебільшого закріплені за певною частиною мови. Кількість кореневих морфем у системі мови значно більша, ніж афіксальних.

Роль кореня в процесі словотворення. Словотворча функція і мотивація кореня буває безпосередньою і посередньою. На першому ступені словотворення корінь являє собою вихідну основу творення і мотивації похідних дериватів у поєднанні з афіксальними словотворчими засобами. На другому і всіх наступних ступенях словотворення в межах спільнокореневого словотвірного гнізда корінь лише посередньо включається у творення похідних дериватів.

Важливе завдання при морфемному аналізі тексту – виділення кореневих морфем у структурі слів, їх якісна і кількісна характеристика та вияв усіх структурних типів сполучення кореневих морфем з афіксальними. За завершення морфемного аналізу необхідно виявити відношення кореня до основи слова і вказати на своєрідні особливості структури кореневих морфем.

Структура кореня має діалектичний характер: у ньому виявляється діалектична суперечність між внутрішнім змістом (семантикою) кореня та його звучанням чи написанням. Ці дві сторони взаємно виключають одне одне як різні і водночас взаємо-зумовлюються як такі, що, разом узяті, утворюють діалектичну єдність кореневої морфеми. Корінь – узагальнююча абстрактна діалектична мовна одиниця, що виявляється у конкретних словах як їхня вихідна основна семантико-словотвірна частина, і саме в цьому полягає вся суть відношення кореня до слова, тобто відношення загального до окремого <...>.

Загальне – це значення кореня, окреме – лексичне значення слова. У всіх похідних спільнокореневих словах виявляється загальне значення кореня через лексичне значення кожного похідного слова з однаковим коренем, бо ж "всьяке загальне є (частинка або сторона або сутність) окремого", з одного боку, причому одночасно лексичне значення кожного спільнокореневого слова входить у загальне значення кореня, бо ж "всьяке окреме є (так чи інакше) загальне" і "всьяке окреме неповно входить у загальне", з другого боку.

Таким чином, загальне значення кореня проймає всі спільнокореневі слова даного словотвірного гнізда.

Можна погодитися з О.М.Тихоновим, що "семантична спільність спільнокореневих слів базується на конкретних лексичних значеннях, властивих твірним словам словотвірного гнізда"¹, але при цьому не слід забувати, що семантична спільність спільнокореневих слів підпорядковується загальній семантичній ідеї, носієм якої є коренева морфема, спільна для всіх спільнокореневих слів даного словотвірного гнізда.

Отже, можна сказати, що твірні і похідні слова зв'язує загальне значення, загальна ідея, закладена в корені слова, властива всім спільнокореневим словам. Кожне похідне слово виникає на основі значення твірного. Семантична спільність спільнокореневих слів ґрунтується на конкретних лексичних значеннях, властивих твірним словам, а отже, базується на значенні кореня, властивого всім похідним словам словотвірного гнізда.

¹Тихонов А.Н. Проблемы составления гнездового словообразовательного словаря современного русского языка. Курс лекций. – Самарканд, 1971. – С. 179.

І.І.КОВАЛИК

ПРО МОРФЕМИ (МОРФИ) У СФЕРІ МОВИ І МОВЛЕННЯ*

Одним із важливих здобутків сучасної науки про мову є виявлення і наукове обґрунтування двох форм існування лінгвальної дійсності – мови і мовлення (рос. "язык и речь")¹. Завданням дальшого вивчення проблеми мови і мовлення є висвітлення форм і способів існування всіх лінгвальних одиниць і категорій у сфері мови і мовлення з метою поглиблення знань про буття, природу, суть та функції всіх їх видів². У даному випадку слід чітко розмежовувати мову і мовлення як форми існування лінгвальної дійсності у лінгвальній свідомості мовця від наукового лінгвістичного поняття про мову і мовлення, наявних у науковій лінгвістичній свідомості теоретика-лінгвіста³.

<...> Одним із досягнень сучасного мовознавства є виділення мовних одиниць системи мови. Проте треба визнати, що у загальному мовознавстві ще належно не розроблено цілісної теорії мовних одиниць.

Стимулом для побудови концепції лінгворівнів було утвердження тези про необхідність підходу до мови не як до конгломерату різнорідних явищ, а як до якоїсь цілісної системної структури та визнання двоплановості мови – плану вираження і плану змісту⁴.

<...> одним із першочергових завдань учення про мовні одиниці є визначення та опис їх як мовних фактів. Для визначення поняття мовної одиниці взагалі слід насамперед визначити мовні одиниці всіх рівнів мовної структури і щойно на основі узагальнень усіх їх дефініцій та характеристик шляхом абстрагування від них дати наукове визначення мовної одиниці взагалі як загального генерального поняття, якому будуть підпорядковані всі видові поняття рівневих мовних одиниць.

Ф. де Соссюр писав про мовну одиницю: "[Мовленнєва] одиниця не має жодних спеціальних звукових особливостей і її можна визначити тільки так: [мовленнєва] одиниця – це відрізок, звучання, який, будучи взятий окремо, тобто без усього того, що йому передує, і всього того, що за ним слідує в потоці мовлення, є означаючим якогось поняття"⁵. Далі він говорить про одиниці мови стосовно слова,

* // Мовознавство. – 1982. – № 1. – С. 3-11.

хоч одночасно чомусь радить, що "не в слові слід шукати конкретну мовну одиницю. До того ж багато слів являють собою складні одиниці, в яких неважко розпізнати одиниці нижчого рівня (суфікси, префікси, корені)... І навпаки, є одиниці вищого рівня, більші, ніж слово, як, наприклад, композити..."⁶.

<...> Усі мовні одиниці рівнів мовної структури, починаючи від найнижчих фонем (графем), через морфеми (морфонеми), дериватами, парадигмами, ономатемами, лексеми, фраземи, семантими аж до стилістем і експресем включно як видові величини підпорядковуються генеральному родовому поняттю одиниці мови взагалі, яку ми в робочому порядку пропонуємо назвати терміном лінгвоодиниця, або коротко лінгвема (лат. lingua). Лінгвема (лінгвоодиниця) найвищого ступеня – узагальнене поняття мовної одиниці взагалі – як глобальний інваріант виявляється в конкретних рівневих мовних одиницях через узагальнені рівневі мовні одиниці. Лінгвема як інваріант – це таке генеральне (загальне) родове лінгвістичне поняття, якому підпорядковані видові поняття всіх рівневих мовних одиниць.

Лінгвема – це загальне лінгвістичне поняття у сфері наукового лінгвістичного мислення як в одній із форм існування лінгвістичної дійсності. Поняття лінгвеми як генеральної мовної одиниці не можна ототожнювати з поняттям будь-якої рівневої одиниці (фонемами, морфеми, дериватами і т. д.), бо поняття лінгвеми як загальної лінгвістичної поняттєвої величини стоїть над усіма підпорядкованими їй загальними рівневими одиницями.

У науковому лінгвістичному мисленні шляхом абстрагування й узагальнення від індивідуальних рівневих властивостей лінгвальних одиниць мислено доходимо до генерального поняття лінгвоодиниці взагалі⁷, яке ми називаємо лінгвемою, на відміну від інших лінгвовеличин. Лінгвеми як генеральному родовому поняттю підпорядковуються всі видові рівневі поняття лінгвоодиниць, а кожному поняттю даної рівневої лінгвоодиниці в свою чергу підлягають конкретні лінгвоодиниці, наприклад, поняттю фонемами як лінгвоодиниці фонемного рівня підпорядковуються всі фонемами як лінгвоодиниці фонемного рівня даної мови.

Лінгвема не є арифметичною сумою понять усіх рівневих лінгвоодиниць, а навпаки, являє собою генеральне лінгвістичне поняття, яке виявляється у підпорядкованих йому рівневих менш загальних лінгвоодиницях, які в свою чергу виявляються у конкретних лінгвоодиницях і через них як кожне загальне виявляється у конкретному і через конкретне⁸. У даному випадку ієрархічних відношень між конкретною лінгвоодиницею і поняттям лінгвоодиниці даного рівня та у свою чергу між поняттям лінгвоодиниці даного рівня і генеральним поняттям – лінгвемою маємо відношення одиничного, особливого й загального. <...>

Концепції поняття морфеми. Питання визначення поняття морфеми як однієї з лінгвальних одиниць має свою історію. І.О.Бодуен де Куртен вперше ввів у мовознавство поняття морфеми на позначення мінімальної значущої частини слова, коли він писав: "неподільною з морфологічної точки зору є морфема"⁹.

Інший зміст у термін морфема вкладав американський лінгвіст Л.Блумфілд: "Мовна форма, позбавлена часткової фонетико-семантичної схожості з будь-якою іншою формою, називається простою формою, або морфемою. Значення морфеми ми називаємо семемою". У цьому розумінні термін морфема охоплює і частини слів (корені, афікси) та прості повнозначні службові слова¹⁰. Пізніше Блумфілд уточнив свою думку і сформулював її так: "(...) форма цілком розкладається – в тій мірі, в якій це стосується фонетично визначених складових, – на морфеми"¹¹. Отже, Л.Блумфілд замінив "знак" Соссюра на "форму". Г.Глісон твердить, що "прості слова англійської мови утворюють широкий клас морфем"¹². Унаслідок цього в

американському мовознавстві з'явилася тенденція вилучити поняття слова із граматичного аналізу і визнати морфему основною одиницею мови.

Французький лінгвіст Ж.Вандрієс про морфему писав: "Найчастіше морфема – це фонетичний елемент (звук, склад або навіть кілька складів), що вказує у фразі на граматичні відношення, зв'язуючи ідеї між собою"¹³, таким чином розуміючи морфему у дуже широкому плані. На його думку, морфемами бувають слова, члени, чергування звуків кореня, наголос, інтонація і навіть порядок семантем¹⁴.

О.С.Кубрякова вказує на три основні напрями у поглядах на морфему: 1) морфема – це одиниця плану вираження; значення не має ніякого відношення до її визначення; морфема існує тільки як повторювана частина окремих висловлювань; 2) морфема – це чисто функціональна одиниця мови, і її форма не важлива для виконання її функції; 3) морфема – це знакова, двостороння одиниця мови, яка співвідносить план вираження з планом змісту¹⁵. Не полемізуючи з цими положеннями, О.С.Кубрякова ставить такі теоретичні передпосилки у трактуванні морфеми для побудови свого морфологічного аналізу: 1) морфема розуміється як елементарна, найпростіша, але не єдина одиниця опису на морфологічному рівні, вона являє собою мінімальну і граничну одиницю морфологічного рівня; 2) морфема розглядається як одиниця знакова, що має відношення до передачі різних типів лінгвістичного значення; 3) морфема визначається як одиниця двостороння, і тому для її характеристики виявляється однаково важливим як урахування її форми, так і врахування її значення¹⁶.

В.М.Солнцев, підсумовуючи думки про морфему, відмічав: "Якщо виділити найзагальніші риси, що характеризують різне розуміння терміна морфема, то можна коротко сформулювати їх таким чином: 1) для морфеми Вандрієса основною характерною рисою є службовість: морфемами називають будь-які службові засоби мови аж до інтонації, наголосу і місцерозташування; 2) для морфеми Блумфілда основною рисою є мінімальність: морфеми – найкоротші значущі відрізки незалежно від їх ролі і місця в системі мови і незалежно від їх відношення до інших одиниць (і прості слова, і службові слова, і частини слів); 3) для морфем Бодуена характерною рисою є мінімальність у сполученні із вказівкою на їх місце в системі мови і відношення до інших одиниць: морфеми – мінімальні значущі частини слова.

Блумфілдівське і Бодуєнівське визначення морфеми є близькими у тій частині, де вони характеризують морфему як мінімальний значущий звуковий відрізок. Відмінність у тому, що визначення Бодуєна вказує на відношення до іншої одиниці системи мови – слова ("мінімальна значуща частина слова")¹⁷.

Чеський лінгвіст В. Скалічка вважав, що морфема – це поєднання сем, які самі по собі або за допомогою інших морфем виражаються рядом фонем. Семемами, які являють собою з'єднання певних сем, виражаються лексемами (словами)¹⁸.

<...> На зміну морфемі-семемі Блумфілда в сучасній лінгвістиці з'явилася нова пара лінгвовеличин, в якій морфема зайняла протилежну позицію до морфа¹⁹. Морфема – це абстрактна величина, а морф – конкретна.

Г. Глісон пише: "Морфема – це група з однієї або кількох аломорф і морф, об'єднаних за ознакою спільної дистрибуції і значення"²⁰. Але морфема – це не сума морфів, у даному випадку морфема – це інваріант, що виявляється у своїх варіантах – морфах²¹.

Система морфем становить морфемний рівень мовної структури (системи). <...>

Морфеми (морфи) в сфері мови і мовлення. Серед морфем наявні два типи морфемного складу мови: морфеми кореневі, тобто корені, і морфеми афіксальні, тобто префікси, суфікси, інфікси, постфікси, конфікси та закінчення.

Кожна з цих груп морфемного складу мови являє собою відповідні комплексні системи: системи коренів, з одного боку, і системи афіксів, суфіксів, префіксів, інфіксів, постфіксів, конфіксів та закінчень – з другого. Постає питання, що являють собою морфеми (морфи) в усіх їх виявах кореневих та афіксальних у сфері мови і мовлення як двох форм існування єдиної лінгвальної дійсності.

Мова являє собою систему систем (підсистем), а мовлення формується в результаті використання і поєднання відповідних елементів різних рівнів мови.

Ф. де Соссюр писав: "Отже, для свідомості мовців корінь являє собою реальність. Правда, мовці не завжди вміють виділяти його з однаковою точністю; у цьому відношенні спостерігаються відмінності як у сфері однієї мови, так і між мовами"²². В іншому місці він відзначав: "Суфікс *-eux* сам по собі не існує; своє місце в мові він одержує завдяки цілому ряду таких слів, як *chaleur-eux* "палкий", *chance-eux* "удачливий" і т. д. Але й корінь не автономний, він існує лише внаслідок свого сполучення з суфіксом: у слові *goul-is* "качка" елемент *goul-* нічого не значить без наступного суфікса *-is*. Значущість цілого визначається його частинами, значущість частин – їх місцем у цілому; ось чому синтагматичне відношення частини до цілого так само важливе, як і відношення між частинами цілого"²³.

<...> Ю.С. Степанов зауважує, що "фонема, морфема і конструкції – одиниці структурного рівня мови – встановлюються науковим аналізом, вони не усвідомлюються і не помічаються звичайно людьми. Слово і речення, навпаки, так або інакше усвідомлюються всіма, хто володіє даром мовлення, і є для них дійсними одиницями мови, що виражають зміст. Таким чином, слово і речення повинні розглядатися як особливі одиниці, по-перше, тому, що вони такі в дійсності, по-друге, тому, що у світовій культурній традиції від давнини до наших днів вони вважались одиницями мови. Однієї другої причини було б достатньо для того, щоб вивчати їх окремо в тому розділі мовознавства, який зв'язує його з іншими гуманітарними науками – історією, соціологією, літературознавством – у вченні про норму"²⁴. Важко погодитися з думкою про те, що люди не усвідомлюють і не помічають ні фонем, ні морфем, ні конструкцій.

Доказом того, що корінь для свідомості мовця становить реальність, тобто що система коренів існує у лінгвальній свідомості мовця як морфемна система окремих типів морфем, є те, що люди дорослі, та й діти, утворюють нові слова за допомогою відповідних кореневих і афіксальних морфем. Наприклад, дитина самостійно створила такого типу слова, як *завка* (собака), *м'явка* (кіт). Очевидно, що в її дитячій мовній свідомості мусили бути закладені морфеми *зав*, *м'яв* та суфікс *-к-а* як елементи певних систем мовних одиниць, бо інакше аж ніяк не можна було б пояснити процес утворення цих дитячих неологізмів *завка* і *м'явка* (пор. *гуска*, *курка* тощо).

Очевидно, що не тільки корені як основні складові словотвірні частини слова являють собою у мовній свідомості окрему самостійну системну сферу, але також і системи всіх типів афіксів (суфіксів, префіксів, інфіксів, постфіксів і конфіксів) закладені у мовній свідомості мовця. Про це достатньо і переконливо свідчить процес творення нових слів за допомогою кореневих і афіксальних морфем, як елементів їхніх систем, закладених у лінгвальній свідомості мовців, що володіють даною мовою.

Поряд із наявністю у мовній свідомості систем кореневих і афіксальних як окремих системних сукупностей треба ще звернути увагу й на те, що кожний корінь, кожний суфікс, префікс, конфікс, постфікс у сфері мови, тобто в системі мови, виявляється у словотвірних структурах слів, що в свою чергу становлять систему лексичних мовних одиниць поряд із системами інших мовних одиниць. У таких

випадках корені й афікси виступають не як самостійні окремі морфеми, а як складові частини словотвірної будови похідних одиниць вищого лексичного рівня.

Поряд із цим треба ще звернути увагу на те, що у науковій лінгвістичній сфері в результаті вивчення мовної системи настає відображення цієї мовної системи у лінгвістичній свідомості лінгвіста, і, таким чином, маємо ще й сферу людської свідомості, в якій відтворюється система досліджуваної мови і постає у зв'язку з цим метамова як ще одна своєрідна форма існування людської мови. У даному випадку бувають два відмінні варіанти існування лінгвістичної дійсності у лінгвістичній свідомості даного лінгвіста в залежності від того, чи лінгвіст є носієм даної мови, чи ні. У лінгвіста – носія досліджуваної мови – наукова лінгвістична картина у його науковій лінгвістичній свідомості існує паралельно з лінгвальною свідомістю. У цьому випадку здійснюється автовивчання, хоч такий лінгвіст – мовець даної мови – вивчає також мовний матеріал своїх земляків. Все це насамперед має відношення до лінгвальної дійсності в цілому. Проте одночасно все це стосується сфери вияву морфемного (морфного) складу мови. Система морфем, закладена мовною практикою у лінгвальній свідомості мовця – носія даної мови, – в результаті теоретичного вивчення даної мови являє собою одну із сфер реального існування мовної дійсності. <...>

¹Див.: Ковалик І.І. Мова і мовлення та форми їх існування // Мовознавство. – 1979. – № 3. – С. 3-9. У наш час уже виділяється так зване мовленнєзнавство (рос. речеведение, англ. speechology), завданням якого є вивчення багатограних можливостей мовлення як засобу передачі думок і почуттів у найбільш досконалому вигляді та впливу на читачів (див.: Ахманова О., Минаева Л.В. Место звучащей речи в науке о языке // Вопр. языкознания. – 1977. – № 6. – С. 46 і далі).

²Див.: Солнцев В.М. Язык как системно-структурное образование. – М., 1977. – Ч. 3. – С. 145 і далі.

³Див.: Ковалик І.І. Логико-лінгвальна природа категоріальних значень частин мови // Мовознавство. – 1970. – № 4. – С. 3 і далі.

⁴Див.: Общее языкознание: Внутренняя структура языка / Отв. ред. Б.А.Серебренников. – М., 1972. – С. 92.

⁵Соссюр Ф. Труды по языкознанию. – М., 1977. – С. 136.

⁶Там само. – С. 138.

⁷Див.: Готт В., Урсул А. Общенаучные понятия и их роль в познании // Коммунист. – 1974. – № 9. – С. 23.

⁸Див.: Ковалик І.І. Дериватологія, система її наукових понять і термінів та її місце серед розділів науки про мову // Міжвуз. наук. конф. з питань східнослов'ян. словотвору: Тези доп. та повідомлень. – К., 1974. – С. 4.

⁹Бодуэн де Куртенэ И.А. Избранные труды по общему языкознанию. – М., 1963. – Т. I. – С. 121.

¹⁰Див.: Блумфилд Л. Язык / Под ред. М.М.Гухман. – М., 1965. – С. 168-169.

¹¹Блумфилд Л. Знач. праця. – С. 168-169.

¹²Глисон Г. Введение в дескриптивную лингвистику / Ред. и вступ. статья В.А.Звегинцева. – М., 1959. – С. 99. Деякі спеціалісти навіть схильні вважати термін морфема чи не найбільш заплутаним у лінгвістичній літературі. Х.Путнам так висловився про поняття морфеми: "Однак коли ми підходимо до поняття морфеми, то тут будь-що сказати набагато важче. Що стосується мене, то ... я ще ніколи не натрапляв на задовільне визначення цього поняття ні в семантичних, ні в несемантичних термінах" (Путнам Х. Некоторые спорные вопросы теории грамматики // Новое в лингвистике. – М., 1955. – Вып. 4. – С. 88. Він вважає, що для задовільного вирішення проблеми мінімальної одиниці морфології необхідно "набагато глибше проникнути в структуру мови як цілого" (там же, с. 90).

¹³Вандриес Ж. Язык: Лингвистическое введение в историю / Под ред. Р.О.Шор. – М., 1937. – С. 77.

¹⁴Див.: Вандриес Ж. Знач. праця. – С. 114-115.

¹⁵Див.: Кубрякова Е. С. Основы морфологического анализа. – М., 1974. – С. 10.

¹⁶Див.: Там само. – С. 11.

¹⁷Солнцев В.М. Знач. праця. – С. 248.

¹⁸Див.: Скаличка В. О грамматике венгерского языка // Пражский лингвистический кружок. – М., 1967. – С. 138 і далі.

¹⁹Див.: Общее языкознание: Внутренняя структура языка. – С. 101.

²⁰Глисон Г. Знач. праця. – С. 103.

²¹Див.: Солнцев В. М. Знач. праця. – С. 229.

²²Соссюр Ф. Знач. праця. – С. 221.

²³Там само. – С. 160.

²⁴Степанов Ю.С. Основы языкознания. – М., 1966. – С. 97.

ГРАМАТИКА ЖИВОГО СЛОВА*

Усе життя людини нерозривно зв'язане з мовою. <...> Непомітна й звична, як повітря, яким дишемо, вона являє собою одну з найістотніших ознак самого ества людини, суть її практичного розуму. Здатна відтворити в нашій свідомості предмет чи подію, зблизити віддалене, розчленувати цілісність, щоб проникнути у внутрішню структуру явищ, чого не може зробити жоден інструмент, відволікти від предмета його невідривну в житті ознаку для спеціального розгляду, — мова є найважливішим знаряддям мислення, найдосконалішим і найуніверсальнішим інструментом пізнання.

Без мови не проходить, здається, жодна хвилина людського життя: ми завжди або розмовляємо з кимсь — ділимося сформованими думками, читаємо чи пишемо щось — сприймаємо думки чиїсь чи посилаємо можливому співбесідникові, або просто обдумуємо щось — мовою оформляємо плани своєї діяльності, безпосередньої чи перспективної. І саме людське мислення, і реальність його результатів можливе тільки в мовній формі. Тому мова — інструмент мислення — є тим самим і основним чинником планування діяльності людини. Обдумане ученим чи спортсменом, космонавтом чи хліборобом знаходить матеріальну реалізацію. <...>

Мовне спілкування з людьми — серйозна справа, велике мистецтво, воно досягається наполегливим навчанням. М.В.Ломоносов писав: "Найтонші філософські уявлення і міркування, різноманітні природні-властивості і зміни, які бувають у цій видимій будові світу і в людських стосунках, мають у нас пристойні і річ виражаючі засоби. І якщо чого точно зобразити не можемо, то не мови нашої, а недостатньому в ній мистецтву приписувати маємо"¹.

<...> Ще в далекі віки постала проста з нашого сучасного погляду, але важлива й зараз людська потреба уміти читати і писати. У забезпеченні її вбачалася половина змісту освіти людини (мабуть, другою половиною вважалось уміння рахувати). І в вік науково-технічної революції ця потреба не тільки не зникає, а навіть не знижується ціна її. Як і в далекі часи, так і зараз, школа зобов'язана суспільством виконувати своє загальноосвітнє завдання — учить дітей читати і писати, або, як кажуть, учить "грамоти".

Але причому тут граматика?

Щоб відповісти на це питання і з'ясувати, чи причетна граматика до виконання указанного суспільного завдання, нагадаємо один експеримент із практики навчання дітей читати: "Одна група вчилася, як звичайно, — за алфавітом; спочатку "а", потім "у", потім "ау", "уа" і т. д. Другу ж групу дітей спробували вчити інакше: читати не буквами, а відразу цілі слова. Не "а" + "у" = "ау", відразу ж "ау"; не "м-а-м-а", а відразу "мама". Спочатку навчання пішло успішно, а потім... Діти запам'ятали близько сорока слів а далі — ні в яку! Марно намагались досвідчені педагоги навчити їх читати ще десяток-другий нових слів; якщо це щастило зробити, то діти забували... приблизно стільки ж слів, скільки вони знали раніше!"².

Цей експеримент — яскравий і переконливий доказ того, що навчити читати написано (а потім — записати почуте) можна лише при умові знання будови одиниць мови — слів, речень. Усвідомлення того, що слова складаються з елементарних одиничок (частинок) і найпростішого їх синтезу — утворення складів

служить тим трампліном, з якого приходиться дитина до осмислення морфемної будови слова. Пізніше це дає інші сходинки: дитина навчається будувати слова з наявних словотворчих засобів – будувати елементи думки. Так засвоюються слова – їх форми і закономірні зміни, що відбуваються в них, які забезпечують взаємозв'язок слів між собою як функціональних елементів речень – виразників думки. Водночас засвоюються правила правопису різного типу слів у різних випадках його практичного використання. Не можна навчити передавати одиниці мови на письмі, не навчивши бачити їхню будову – спосіб закономірного зв'язку між частинами, що складають ціле, – як не можна навчити будувати будинки, мости, машини, не давши належних відомостей, з чого і як вони зроблені, тобто відомостей про їх будову.

Ось чому граматику, яка вивчає будову мови, її одиниць (разом з фонетикою, не менш "скучною", з її чергуваннями та винятками) не може не бути "всевадною", коли йдеться про навчання читанню та письму. Навіть тільки цим вона утвердила свою суспільну значимість, невід'ємність у змісті поняття "освіта" людини.

Навчання правилам передачі слів на письмі (орфографії) йде в тісному поєднанні з поступовим вивченням будови слів і закономірних у них змін, отже, з використанням граматичної термінології, тому в тих, хто вивчає читально-правописні правила, створюється враження, що вивчається грамика. А якщо взяти до уваги те, що основним засобом перевірки знань з мови в школі є диктант (або наявність чи відсутність помилок у письмовій роботі учня), то стане ясно, чому поняття "грамика" змістом своїм зближується з спорідненими – "грамота", "грамотність", а то й отожднюється з ними³. Таке отожднювання зустрічається навіть серед учителів-словесників, які називають помилки "морфологічними", коли йдеться про порушення правил передачі слів на письмі у різних випадках, тобто про помилки орфографічні, і "синтаксичними", коли порушуються правила використання розділових знаків, тобто помилки пунктуаційні.

Опанувати правила правопису з численними винятками з них – нелегка справа, багато їх доводиться просто запам'ятовувати (отже, треба враховувати і забування). Це потребує немалих зусиль і затрат часу, що може пояснити зрозуміле в таких випадках емоційне ставлення учня, але ніскільки не може применшити її суспільне значення, а тому й поставити під сумнів необхідність вивчення.

Отже, грамика тісно зв'язана з правописом, але зміст її до нього не зводиться. Цим ще не розкривається повністю ні власний зміст її, ні справжнє суспільне значення, якого вона набула як сучасна наука.

<...> Використання поняття "грамика" може немало пролити світла на шлях осмислення його змісту. Це поняття стало вже теж багатозначним, що видно з такого типу випадків його вживання, які нерідко можна зустріти: 1. *Тепер він добре зрозумів граматику фізики.* 2. *Граматику бою уявлялась до найменших деталей.* 3. *Учителі навчали нас граматики життя і под.* Неважко виділити те спільне, що має це полісемічне слово у таких випадках і багатьох подібних: таким спільним є його значення, "закономірна (з різноманітними особливостями) організація, будова якогось складного об'єкта". Власне тут вирізняється той найглибший зміст, що відображає єство практично пізнаного і використаного у практиці навчання читанню-письму уміння, названого грамотою.

Цей зміст дає змогу правильно зрозуміти і основу термінологічного значення поняття "грамика", яке, на жаль, не знайшло ще чіткого визначення в нашій літературі. Підручники як для середньої, так і для вищої школи обходять це питання, а

в словниках термінологічних вносяться визначення, які науково достатньо не опрацьовані. Визначення – "Граматика – розділ мовознавства, що вивчає форми словозміни, формули словосполучення і типи речень абстраговано від конкретного матеріального (лексичного, речового) значення слів, словосполучень і речень"⁴ побудоване на поняттях (словозміна, словосполучення, речення), які самі потребують теоретично обґрунтованого визначення (якого, до речі, вони не мають ще).

Наше питання ускладнюється тим, що поняття "граматика" навіть у його термінологічному значенні – неоднозначне, хоч ця умова в науці є принциповою; "отже, що ж означає термін "граматика" в сучасному мовознавстві?

По-перше, він означає існуючі в самій мові способи і засоби однакового протиставлення одних слів іншим, однакового змінювання різних слів і однакової побудови різних речень (тобто правила зміни слів і побудови речень). Граматика в цьому значенні – те ж саме, що нерідко позначається термінами "граматична будова" або "граматика мови".

По-друге, граматикою називається наука, що вивчає граматичну будову, існуючі в ній способи і засоби, завдяки яким сама мова стандартизує протиставлення слів, їх зміни і побудову речень у процесі мовотворення"⁵.

Двозначність терміна в науці – небажане явище не тільки тому, що омонімія приводить до непорозуміння в міркуваннях (можлива мимовільна підміна понять у викладі), а й тому, що робить неможливим саме визначення змісту понять: будова мови ("граматика") може бути названа граматичною тоді, коли встановлений зміст поняття "граматика", а науку про будову мови (знову ж "граматику") довелося б пояснювати так: граматика – наука про граматику. Термінологічна плутанина неодмінно має бути усунута, оскільки вона перешкоджає правильному розумінню науки, з чим пов'язуються небажані наслідки. Щоб зменшити якоюсь мірою вказані труднощі, віддаючи при цьому данину традиції, ми користуватимемось складним терміном "будова мови", розуміючи під ним систему діючих у мові законів зміни слів і їх сполучення при утворенні типових для мови словесних побудов – виразників думки, і терміном "граматика" на позначення науки про неї⁶.

Той факт, що об'єктом граматики є мова, а предметом (що визначає її як науку) – її будова, ясно показує, що суть предмета, а тим самим і специфіка граматики як науки природно впливає з розуміння мови.

<...> найважливіші особливості природи мови: насамперед, вона є матеріальним вираженням свідомості. Матеріалізована в ній свідомість стає об'єктивною як для інших людей, так і для усвідомлюючого індивіда. Треба мати на увазі, що свідомість охоплює всі види психічної діяльності людини – інтелектуальні, емоційні, вольові, отже, в мові знаходить вираження весь психічний зміст людської особистості. Визначальною частиною свідомості, її ядром є пізнавальна діяльність людини, конкретніше кажучи, – мислення, завдяки якому всі психічні процеси і стани людини стають фактами свідомості. Як і свідомість взагалі, мислення матеріалізується в мові; єдність мови і мислення спеціально підкреслюється у наведених визначеннях мови.

Отже, мова є формою існування свідомості взагалі, і тим самим – людського мислення, його знаряддям, найважливішим засобом пізнавальної діяльності людини.

Як матеріальне явище, що виражає "духовні сутності" суспільної і індивідуальної свідомості, мова являє собою цілісність, яка складається з взаємозв'язаних частин, у яких виявляється найглибше єство її природи. Через вивчення

складників, у яких вона себе виявляє, їхньої будови і функцій, взаємовідношень між ними в цілісності, якою є мова, пізнається і сама вона.

Звідси стає очевидним, що граматики, як наука про будову мови – матеріальної дійсності думки – є наукою про матеріально сприйману будову думки, тобто наукою про організацію реалізованої засобами даної мови розумової діяльності людини. <...>

Матеріальні складники слова, точніше – слів, що виступають у різних своїх видозмінах (зміни слів), здійснюючи поєднання у цілісності – виразники думки (сполучення в реченні), – це матеріально дані явища, через які наука тільки й має змогу "проникнути в ту саму словесну структуру, яка складає душу всякої мови"⁷. Слід усвідомлювати, що змінювання слів і сполучення їх у речення не є довільною механічною грою формами: це закономірне видозмінювання форм слова для здійснення його зв'язку з іншими словами при створенні цілісної мовної одиниці, що виражає думку з метою спілкування, – створення речення.

<...> З опанування граматичних законів мови починається і здійснюється шлях вироблення умінь мислити – правильно, творчо. Не випадково М.В.Ломоносов дав таку високу оцінку граматиці М.Смотрицького, назвавши її "вратами своєї ученості", глибокого змісту сповнена його ж образна характеристика граматики і місця граматики серед інших наук: "Тупа ораторія, косноязычна поезія, нестатечна філософія, неприємна історія, сумнівна юриспруденція без граматики"⁸.

<...> Психологічна наука переконливо показала, що в ранньому віці, дошкільному і молодшому шкільному, формується розумова діяльність, тобто здатність дитини осмислити щось, відволікаючись від речей. Завдяки мові, – "надзвичайній прибавці", як називав її І.П.Павлов, предмети і їх властивості замінюються тепер словами, або "вторинними сигналами", оперування предметами замінюється операціями з словами. Словесна інформація створює основу розумової діяльності, стає керуючою в діяльності людини взагалі; створюється динамічний механізм розуму, людина набуває здатності оволодіти знаннями різної складності і змісту, здатності осмислити свої дії.

Багато хто <...> гадає, що мислення дитини розвивається з опануванням семантичним і образним багатством слова (різних семантико-стилістичних їх угруповань). В цьому допускається помилка, що полягає в отождоженні знань і розуму, мислення. Знати і розуміти – не одне і те ж. Геніальний Арістотель чи Піфагор знали, справді, менше за сучасного десятикласника. Звичайно, розкриття і опанування словесним багатством словникового складу мови (як і фактів з інших наук) дасть багато знань про можливості мови, збагатить ерудицію учня, але мало дасть для удосконалення динамічного механізму мислення. І самі засвоєні слова з усіма барвами їх значення у мовному мисленні живими будуть тільки як функціональні складники вищої цілісності – речення. Якраз це забезпечується граматиною <...>.

Треба завжди мати на увазі, що в наш час, який небезпідставно називають часом інформаційного вибуху, коли швидко зростає набуток кожної науки, освічена людина не тільки має багато засвоїти, але й бути творчо активною у будь-якій галузі науки, техніки чи сучасного високорозвиненого виробництва. Це пов'язується не тільки з засвоєнням великої кількості нових понять, а й зі створенням нових. Кожне з них усвідомлюється з суджень, отже, граматично організованих одиниць мислення, кожне з них створюється неодмінно за законами граматики, бо "який би не був широкий словниковий склад мови і як би легко не утворювалися в ньому нові слова, все ж число не тільки можливих, але й реально уживаних у мовленні сполучень слів буде більше, ніж число самих слів"⁹. Не ка-

жучи вже про те, що всяке нове слово (просте чи складне, останніх особливо багато в числі термінів, узяти хоча б для прикладу хімічних) утворюється за граматичними моделями і принципами, усяке словосполучення-термін чи будь-яке інше, що передає пізнані взаємовідношення між предметами і явищами матеріального світу, названими зв'язаними в словосполученнях словами, є побудовою граматичною. І бажаного успіху можна чекати лише при умові знання граматичних законів мови і свідомого, грамотного їх використання. До того ж, "за допомогою якогось обмеженого числа одиниць – слів, охоплюваних певними правилами граматичної будови, виявляється можливим виразити незліченну кількість думок, вільно створювати нові думки і передавати їх іншим"¹⁰.

Із сказаного випливає висновок: успіхів у розумовому вихованні <...> можна сподіватися при умові правильно поставленого вивчення граматики, що забезпечує опанування законів мовного мислення, а з цим – вироблення умінь будувати думки, мислити самостійно, творчо, правильно. <...>

Така постановка питання не виключає, а, навпаки, передбачає глибоке вивчення і використання на практиці семантико-стилістичного багатства слів, фразеологізмів. Але як не можна навчити писати просто словами поза вивченням їх будови, так не можна навчити мислити шляхом вивчення багатьох, нехай і найбагатших за значенням слів. Мислити вчиться людина не вивченням словника мови, а послугуючись досить скромною кількістю слів (порівняно навіть з кількістю уживаних нею в своїй життєвій практиці), але з них вчиться утворювати багато думок. Та й семантико-стилістичне багатство слів розкривається тільки в контексті (поза контекстом воно й не живе в мові), тобто в зв'язках з іншими словами в граматично побудованих одиницях, тільки в них грає слово барвами своїх значень, тільки в них воно сприймається – доступне і ясне, щире і підбадьорююче, пристрасне і закличне – і засвоюється, стаючи малесеньким елементом розуму, клітинкою світогляду людини.

Граматична наука, яку ми б назвали терміном граматикологія, переживає зараз завершення етапу нагромадження фактів, який порівняно з іншими галузями знань затягнувся, і вступає в якісно новий – становлення її як науки, що реалізує свої досягнення в пізнанні суті мови в кооперації з іншими науками, які пізнають таємниці природи і мислення, все з більшою силою свого змісту доводить свою корисність кожному незалежно від роду його суспільно-виробничої діяльності. І вивчення її в школах різних типів – середній і вищій – повинне здійснюватись з глибоким розумінням того, що граматика сама – явище особливе тим, "що для початківця це – одно, для того, хто знає мову (і мови) і дух мови, – інше".

¹ Ломоносов М.В. Российская грамматика. – М., 1952. – Т. 7. – С. 392.

² Кондратов А. Звуки и знаки. – М., 1966. – С. 28.

³ Цікаво звернути увагу на однокореневі терміни, що позначають ці поняття. Сама назва "граматика" бере свій початок від грецьких слів *grammatike technē*, що означає "писемне мистецтво"; грецьке слово *gramma* означає "риска", "літера", "написання".

⁴ Ахманова О.С. Словарь лингвистических терминов. – М., 1966. – С. 112.

⁵ Головин Б.Н. Введение в языкознание. – М., 1973. – С. 135-136.

⁶ Звичайно, встановлення і використання термінів повинне бути обґрунтоване в основі, а не виправдане тим, що "ми умовимось"; останнє можливе тільки як тимчасове. Уже досить переконливо розкрито зміст поняття "граматична будова", а наука про неї повинна бути названа терміном грамати́кологія. До речі, нагадаємо, що донедавна небажану омонімію ми мали при використанні терміна "лексика" в значенні сукупності слів мови (лексичного складу) і розділу мовознавства, що його вивчає. Плутанина зникла за прийняттям для другого значення терміна лексиколо́гія.

⁷ Виноградов В., Будагов Р. К спорам о лингвистике // Известия. – 1966. – 21 апреля.

⁸ Ломоносов М.В. Указ. раб. – С. 392.

⁹ Смирницкий А.И. Аналитические формы // Вопр. языкознания. – 1956. – № 2. – С. 41.

¹⁰ Там само.

Еще одна специфическая особенность глагольной основы характерна для глаголов, содержащих постф. -ся/-сь: постфикс этот входит в состав основы. Действительно, основой мы называем ту часть изменяемого слова, которая остается после отсечения словоизменительных аффиксов (флексий и словоизменительных суффиксов). Если словоизменительными аффиксами формы слова различаются, то основа – общая часть слова, объединяющая, отождествляющая его формы (это не исключает частичных формальных видоизменений основы в разных словоформах одного и того же слова)¹. Основа и словоизменительные аффиксы противопоставлены друг другу и с семантической точки зрения. Если словоизменительные аффиксы выражают различные грамматические значения, то основа, как общая часть слова, является прежде всего носителем его лексического значения. При этом значения, вносимые в мотивированные слова словообразовательными аффиксами, в том числе и постфиксами, неотделимы от лексических значений этих слов; напр., лексическое значение глагола *целоваться* – "целовать друг друга", и дополнительный смысловой компонент, обычно называемый "взаимно-возвратным значением", вносится в это слово именно постфиксом. Не случайно постфикс выступает во всех формах этих слов. Сказанное относится и к немотивированным глаголам с постф. -ся (*бояться*, *стараться* и т. п.): повторяясь во всех формах таких глаголов, постфикс участвует в выражении их лексических значений.

Таким образом; глагольный постф. -ся/-сь принадлежит к основе, хотя и оторван флексией от остальной части основы². В словоформе *целоваться* основа – *целова... ся*, в словоформе *боюсь* основа – *бож... сь* и т. д. Отсюда следует, что в русском языке основа может быть прерывистой, причем части такой основы разделяются словоизменительными аффиксами. Но бывает это только в словах, содержащих постфиксы³. Кроме глаголов с постф. -ся/-сь, прерывистая основа встречается в русском языке только в местоимениях с постфиксами -то, -либо и -нибудь (*что-то*, *кто-либо*, *чей-то*, *какой-нибудь*, *сколько-нибудь* и т. п.), вносящими словообразовательное значение неопределенности⁴.

Глаголы с постф. -ся/-сь составляют две неравные группы. К первой, очень многочисленной и продуктивной, относятся мотивированные глаголы. В них постфикс выражает либо грамматическое значение страдательности (*строиться*, *изучаться* и т. п.)⁵, либо различные словообразовательные значения, объединяемые общим понятием возвратности (*одеваться*, *целоваться*, *стучаться* и др.), либо, наконец, выступает в качестве словообразовательного средства наряду с другими аффиксами – суффиксом (*скупиться*), префиксом (*вчитаться*) или тем и другим вместе (*переписываться*). При всем разнообразии отдельных значений, выражаемых постфиксом в различных способах словообразования, использование постфикса в мотивированных глаголах чаще всего связано с выражением "сосредоточения действия в самом себе, сообщения действию самодовлеющего, независимого характера"⁶.

Другая, не пополняющаяся новыми словами группа глаголов с постф. -ся/-сь объединяет немотивированные, непроеизводные глаголы типа *бояться*, *смеяться*, *стараться*, *печься* ("заботиться"), *каяться*, *касаться*, *карабкаться*, *улыбаться* (таких глаголов около ста). В них постфикс не является словообразовательным аффиксом, не несет словообразовательного значения. В

¹ // Лопатин В.В. Русская словообразовательная морфемика. – М., 1977. – С. 83-87.

этой связи возникает вопрос, не относится ли в них постфиксальная часть к корню (хотя бы и прерывистому). Думается, однако, что и в таких глаголах постфиксальную часть следует признать самостоятельной морфемой, несущей, правда, только грамматическое значение — так называемое значение непереходности. Все глаголы на -ся в русском языке непереходны, если понимать под переходностью способность сочетаться с формой вин. падежа без предлога в объектном значении (прямым дополнением). Постф. -ся/-сь — формальный показатель непереходности глагола в таком ее понимании; переходность же не имеет специальных формальных внутрисловных показателей, поскольку среди глаголов без -ся есть и переходные, и непереходные.

Непереходные глаголы не характеризуются содержательным единством, связанным с их отношением к объекту действия⁷. Если, с одной стороны, переходные глаголы всегда обозначают процессы, направленные на объект, ср., например, *мыть ребенка, строить дом*), то, с другой стороны, и непереходные глаголы (среди которых и глаголы с постф. -ся) могут обозначать такие же процессы, причем объект действия выражается в этом случае не винительным беспредложным, а другими падежными формами, в том числе и с предлогами, например: *управлять* (кем-чем), *угрожать* (кому-чему), *любоваться* (кем-чем), *смеяться, издеваться* (над кем-чем), *заботиться* (о ком-чем), *ждать* (кого-чего), *бояться, страшиться* (кого-чего). Примечательно, что, например, при глаголе *смеяться* объект действия обозначается твор. падежом с предлогом *над*, а при мотивированных им глаголах *осмеять, вымеять, засмеять* — винительным беспредложным. Противоположное соотношение — у глагола *жалеть* и мотивированного им глагола *сжалиться*: *жалеть* (кого-что) и *сжалиться* (над кем-чем).

Таким образом, противопоставление грамматических значений переходности и непереходности является привативным. Подобно тому, как в рамках категории глагольного вида значение сов. вида является маркированным, а значение несов. вида — немаркированным членом семантического противопоставления ("не содержащим указания на достижение предела действия"⁸), в рамках категории переходности — непереходности таким немаркированным членом семантического противопоставления (не содержащим указания на направленность действия на объект) является значение непереходности⁹. При этом значения переходности и непереходности принадлежат к так наз. классификационным грамматическим значениям, т. е. к значениям, присущим слову в целом, а не отдельным его формам (ср. также вид глагола, род существительного).

Добавим, что и во всех глаголах с постф. -ся/-сь, где он выступает как словообразовательное средство, постфикс также является носителем грамматического значения непереходности, а не только словообразовательного значения. Таково еще одно проявление функционального (в данном случае семантического) синкретизма морфем: грамматическим значением непереходности постф. -ся/-сь обладает всегда, словообразовательными же значениями лишь в части слов (хотя и в преобладающей части).

⁷Подробнее о нашем понимании основы слова и ее разновидностей см. с. 107 и сл.

⁸См. также: Кодухов В. И. О формообразующей основе // Уч. зап. ЛГПИ им. Герцена. — 1963. — Т. 248. — С. 47-48; Яценко И. Т. К вопросу об определении основы слова // РЯШ. — 1961. — № 5. — С. 48.

⁹Если признать в русском языке наличие словозименительных постфиксов (а к последним, по-видимому, принадлежит афф. -те: *идите, идемте* и т. п.), то к таким постфиксам данный вывод, естественно, не относится.

⁴Постфиксы неопределенных местоимений и наречий -то, -либо, -нибудь часто и вполне естественно сопоставляются с префиксами отрицательных и неопределенных местоимений и наречий не-, ни-, кое-:

кое-кто, ничто, некого, никакой, ничей, негде, кое-куда и т. п. В формах косвенных падежей местоимений с предложениями эти префиксы тоже отрываются от остальной части основы, поскольку предлог вклинивается между префиксом и корнем: *кое с кем, ни о каком, не от кого*. Однако сходство этих явлений скорее внешнее; сущность же разрыва основы в префиксальных местоимениях иная, нежели в постфиксальных. В префиксальных местоимениях разные части основ (морфемы) разрываются целым словом (предлогом), а не морфемой (морфемами). Сама же по себе основа местоимения непрерывна: ведь предлог в состав его не входит. А кроме того, в целом ряде форм (беспредложных) части основ таких местоимений не отделены друг от друга; в этом принципиальное их отличие от слов с постфиксами, где основа является прерывистой всегда, во всех формах.

⁶ Придерживаемся той точки зрения, что залог – в основе своей категория классификационная, или "лексико-грамматическая".

⁷ Янко-Триницкая Н.А. Возвратные глаголы в современном русском языке. – М., 1962. – С. 246.

⁷ См. также Янко-Триницкая Н.А. Возвратные глаголы... – С. 68; Бондарко А.В., Буланин Л.П. Русский глагол. – Л., 1967. – С. 157.

⁸ "Грамматика" – 1970. – С. 337.

⁹ Отсюда следует, что категория переходности – непереходности асимметрична по соотношению плана содержания и плана выражения: в плане выражения маркированы непереходные глаголы, а в плане содержания – переходные.

А.И.МОИСЕЕВ

НЕКОТОРЫЕ АНТИНОМИИ ТЕОРИИ МОРФЕМ*

Учение о морфеме под ее современным названием в русском языкознании сравнительно молодое: начало ему положено чуть более ста лет назад работами И.А.Бодуэна де Куртенэ (первое применение термина и понятия "морфема" отмечается в Программе лекций 1877-1878 уч.г.¹). Но и этого времени оказалось достаточно, чтобы сложилась обширная литература вопроса и накопились многочисленные противоречия, своего рода антиномии теории морфем. Они со временем не только не уменьшаются, но даже растут и обостряются. Многие из этих антиномий уже отмечены и обсуждаются, но ни одна из них, кажется, еще не сформулирована в виде четкого противопоставления действительно противостоящих, а иногда исключających друг друга тезисов.

Можно указать по крайней мере следующие противоположения:

- 1) морфема – значимая часть слова // морфема – значимая единица языка;
- 2) морфема – значимая часть слова // морфема – не только часть слова;
- 3) морфема – значимая часть слова // морфема не обязательно значимая часть слова;
- 4) слова членятся на морфемы нацело // слова членятся на морфемы и на неморфемы;
- 5) интерфиксы и унификсы – морфемы // интерфиксы и унификсы не морфемы;
- 6) морфема – значимая часть слова // морфема – звуковая форма (план выражения) значимой части слова;
- 7) морфема – значимая часть слова // морфема сама по себе не имеет значения.

Есть противоречия также в определении сущности или характера значения морфем.

Первый член приведенных противопоставлений как тезис, как научное положение является, можно сказать, первичным и традиционным; тезисы, отраженные вторыми членами этих противопоставлений, возникли как следствия некоторых пробелов и слабостей, обнаруженных в тезисах первого противочлена.

* Морфемика. Принципы и методы системного описания. – Л., 1987. – С. 119-127.

1) Морфема – значимая часть слова // Морфема – значимая единица языка

Второй член этого противопоставления характерен главным образом для работ по общему языкознанию. Он дан, например, в книге Ю.С.Маслова "Введение в языкознание": морфема – минимальная двусторонняя единица языка². В этом определении, не связывающем морфему со словом как его часть, учтены, видимо, те идеи и точки зрения общего языкознания, согласно которым центральной единицей языка является не слово, а морфема; слово – соединение морфем, частный случай – свободная, "независимая" морфема, соответственно речь – произведение не слов, а морфем. Эти положения и выводы из них не согласуются ни с исходным, первичным определением морфемы как значимой части слова, ни с традиционным представлением о слове как центральной единице языка: "Слово, несмотря на все трудности, связанные с определением этого понятия, есть единица, неотступно представляющаяся нашему уму как нечто центральное в механизме языка"³.

Таким образом, это противоположение можно снять в пользу первого его члена, предпочесть традиционное понимание морфемы как значимой части слова и только тем самым и значимой единицей языка в целом.

2) Морфема – значимая часть слова // Морфема не только часть слова

Второй противочлен и этого противопоставления известен главным образом вне традиционной русистики⁴. Допускается, что морфемой являются не только значимые части слова, но и другие, функционально близкие к ним средства выражения грамматических и иных языковых значений: ударение, чередование звуков, позиции, служебные слова и т. п. (напр.: *нос-и-ть* – *но́ш-а*, *стол* – в *стол-е*). Функциональное сближение и даже объединение разнотипных, гетерогенных языковых средств вполне допустимо, но морфема при этом теряет свою однородность, генетическую гомогенность и неизбежно внутренне распадается на существенно противопоставленные разновидности, и объединение сразу же дополняется распадением. Для наименования частей полученного единства потребовались новые термины: Ю.С.Маслов в этой связи говорит о сегментных и несегментных, в частности – супraseгментных морфемах⁵. Общее определение морфемы при этом резко меняется. Проще, кажется, сохранить морфему в ее традиционных рамках, функционально объединив с другими языковыми средствами в некий комплекс средств под общим, если потребуется, названием: новое явление – новое название.

3) Морфема – значимая часть слова

// Морфема не обязательно значимая часть слова

Это противопоставление сложилось совсем недавно, когда были "обнаружены" незначимые, "асемантические морфемы"⁶; "пустые морфы": соединительные гласные в сложных словах, тематические гласные в глаголах, позднее – интерфиксы (в широком смысле – как межморфемные прокладки)⁷, унификсы⁸ и т. п., в целом – асемантемы, структем⁹.

Понятие "асемантические морфемы" вошло в явное противоречие с исходным определением морфемы как значимой части слова, поэтому и стали говорить уже не о морфемах, а о структемах, асемантемах, межморфемных прокладках и т. п.

Следствием "обнаружения" асемантем, структем и прокладок стала новая антиномия.

4) Слова членятся на морфемы нацело

(в слове на этом уровне его членения нет ничего, кроме морфем)

// Слова членятся не только на морфемы, но и на неморфемы

Второй противочлен этого противопоставления, помимо прочего, выпадает из общего правила членения языковых и речевых объединений на составные члены, согласно которому каждая высшая единица нацело членится на единицы низших уровней, в частности – ближайшего низшего уровня: текст нацело членится на предложения (или фразы), предложение – на слова, слова – на слоги, слоги – на звуки; в тексте нет ничего, что не было бы предложением или не входило бы в состав предложения, в предложении нет ничего, что не является словом, и т. д. И на морфеме слово членится, видимо, нацело, в нем нет ничего, что не было бы морфемой или не входило бы в состав морфем.

Преодоления этой антиномии можно добиться путем широкого, свободного истолкования значения морфем. Значение морфем – не только собственно семантическая, понятийная наполненность, соотношенность с понятийными элементами языка и речи; оно включает все другие функции морфемы, их роли в построении слов, их форм, а через них и текстов. Примером и даже образцом такого широкого проявления значимой стороны морфемы могут быть не подвергаемые какому-либо сомнению значения морфем, образующие согласовательные формы слов, например, формы рода, числа и падежа имен прилагательных: понятийности в них нет, но они функциональны, значимы. В ряд с такими морфемами свободно встанут соединительные гласные (собственно интерфиксы) в сложных словах, тематические гласные в классах глаголов, интерфиксальные прокладки и прочие единицы из обширного арсенала "асемантем" и "структем". Все это функционально значимые части слов, морфемы – в их исходном и традиционном смысле.

5) Интерфиксы и унификсы – морфемы

// Интерфиксы и унификсы не морфемы

К неморфемам, находящимся в составе слов в одном ряду с морфемами, относятся, в частности, межморфемные прокладки (интерфиксы в широком смысле: *америк-АН-ск-ий*) и унификсы – структурные части слов, известные в единичных словах (каждый унификс – в каком-либо одном слове): *жен-их, люб-овь, пас-тух, поп-адья, рис-унок, стекл-ярус* и т. п. (унификсов, по подсчетам А.Н.Тихонова, более 200). В полном соответствии с неморфемной природой унификсов унификсальные слова считаются немотивированными и непроемными¹⁰.

Интерфиксы-прокладки нуждаются в дополнительном обсуждении, но статус так называемых унификсов, кажется, вполне ясен и однозначен: это обычные, нормальные словообразовательные аффиксы (в большей своей части – суффиксы, но есть и уникальные префиксы: *му-сор, ра-дуга, кур-носый* и др.) с отчетливым словообразовательным значением, например, *пас-тух* – 'тот, кто пасет (скот)'. Морфемность унификсов находит поддержку в безусловной морфемности уникальных корней, исчисляемых тысячами: в списке "Одинок слов" при "Словообразовательном словаре русского языка" их 5497 (3,7 % общего словника словаря).

Словообразовательная интерпретация унификсальных слов типа *пастух* меняется. Показательна в этом отношении эволюция (точнее – революция, переворот) позиции А.Н.Тихонова от статьи 1971 г. к "Словообразовательному словарю" 1985 г.: в статье 1971 г. слово *пастух* непроемное и немотивированное¹¹, в словаре – оно производное и мотивированное¹², только членится

почему-то иначе: не *пас-тух*, а *паст-ух*. У Е.А.Земской унификсы – морфемы (см. название ее статьи 1969 г.).

6) Морфема – значимая часть слова

// Морфема – звуковая форма (план выражения) значимой части слова

Второй противочлен в литературе вопроса встречается нечасто, однако проник даже в справочные пособия: морфема – "наименьшая... единица системы выражения, непосредственно соотносимая с соответствующим ей элементом системы содержания (семемой)"¹³. Такое определение морфемы можно соотнести с изредка встречающимся определением лексемы тоже только как звуковой стороны слова, в отличие от его значения опять-таки как семемы (наиболее последовательно этого определения лексемы придерживается Н.И.Толстой¹⁴; он, кажется, первым и предложил его). Оба эти определения находятся в резком расхождении с традиционным и почти единодушно принимаемым определением лексемы как совокупности всех грамматических форм и семантических вариантов слова и определением морфемы как значимой части слова. Применительно к слову нетрадиционное определение лексемы имеет еще какой-то смысл: оно позволяет избавиться от синонимии или дублетности терминов "слово" и "лексема", терминологически развести формальную и содержательную стороны слова (слово теперь можно изящно представить как единство лексемы-звучания и семемы-значения). Применительно к морфеме такое определение, сведение ее к форме, является, видимо, данью этимологии термина: морфема – буквально "форма".

7) Морфема – значимая часть слова // Морфема сама по себе не имеет значения

Эта антиномия менее других, видимо, привлекала внимание и потому менее других отражена в литературе, а между тем это действительно антиномия в строгом смысле этого термина (оба утверждения верны, хотя и противоречат друг другу); сверх того, это наиболее загадочная антиномия: нечто незначимое само по себе становится значимым в составе слова. Действительно, языковые элементы *у*, *ш*, *л*, *а* сами по себе ничего не обозначают, но в слове (словоформе) *ушла* (поморфемно: *у-ш-л-а*) все они имеют/приобретают отчетливые значения: *-ш-* указывает на определенное движение, *у* – на удаление, *-л-* на прошедшее время, *-а* – на женский род деятеля.

Сами по себе лишены значения не только однозвучные морфемы, как в приведенном примере (ср. еще: *с-н-я-л-и-сь*), но и морфемы в форме звуковых комплексов: *ск* (*сель-ск-ий*), *ам*, *ах* (*лес-ам*, в *лес-ах*), *ость* (*смел-ость*), *ств* (*министер-ств-о*) и т. п. Может показаться, что это относится только к аффиксам, но не к корням: *дв-а*, *вод-а*, *чит-ать*; особенно отчетливо, кажется, значение корней проявляется в корневых словах без аффиксов: *дом*, *лес*, *нес* и т. п., но это иллюзия – это ответ, отражение значения соответствующих слов. Нечто подобное проявляется в "значении" приставок, материально и генетически совпадающих с предлогами (тоже словами): *при-плыть*, *от-делить*, *под-строить*, *над-строить* и т. п. Можно в этой связи специально подчеркнуть, что тезис о незначимости морфем вне слова формулируется без дифференциации типов морфем: "Вне слова... морфемы... сами по себе не имеют значения, они значат внутри слова"¹⁵. Есть авторитетные высказывания о незначимости морфем и в прямой ориентации на корни: "Суффикс *-еих* сам по себе не существует; свое место в языке он получает благодаря целому ряду таких слов, как *chaleur-eux* 'пылкий', *chanc-eux* 'удачливый' и т. п. Но и корень не автономен, он существует лишь в силу своего сочетания с суффик-

сами: в слове *roul-is* 'качка' элемент (корень. – А.М.) *roul* – ничего не значит без следующего за ним суффикса *-is*¹⁶.

И тем не менее морфемы, говоря словами Соссюра, "неотступно представляются нашему уму" как значимые элементы слов, а слова, как правило, отчетливо членятся на свои значимые части – даже при фонетической минимальности отдельных (и даже всех) морфем, как в приведенных уже примерах *у-ш-л-а* и *с-н-я-л-и-сь*. В чем тут фокус, как действует лингвистическая "химия", превращающая незначимое в значимое, – пока не ясно. Ясно, однако, что морфемная "химия" отличается от "химии" фонемной: от слияния незначимых фонем (звуков) в значимое слово (или морфему) получается семантически монолитная единица (*мерси, дом*), а от слияния "незначимых" морфем образуется семантически дискретное, членораздельное образование (*пере-уч-ива-ют-ся*).

Какова же природа, каков характер значения морфем?

Этот вопрос, кажется, прямо почти не ставился и не обсуждался. И тем не менее в литературе имеется прямой ответ на него, пока, по-видимому, единственный, к тому же, как представляется, неприемлемый: морфемы выражают понятия, в отличие от слов, называющих вещи и явления. Так считал А.А.Реформатский: "Морфемы... могут выражать понятия: а) корневые – вещественные (*стол-*), (*зем-*), (*окн-*) и т. п. и б) некорневые двух видов: значения признаков (*-ость*), (*без-*), (*пере-*) и значения отношений (*-у*), (*-ишь*), *сид-у*, *сид-ишь*, (*-а*), (*-у*), *стол-а*, *стол-у* и т. п.; семасиологическая функция, функция выражения понятий. Называть морфемы не могут, но значение имеют; (*красн-*) выражает лишь понятие определенного цвета, а назвать что-либо можно, лишь превратив морфему в слово: *краснота, красный, краснеть* и т. п."¹⁷

Это расходится с традиционным и общепринятым положением о том, что понятия выражаются или обозначаются словами. Более того – даже не все слова, как обычно считается, способны выражать понятия: более всего для этого приспособлены имена существительные. Природу значения морфем, таким образом, еще надо выявить. А.С. Герд считает, что у морфем не значение, а значимость¹⁸.

Не сложился также адекватный предмету метаязык описания значения морфем; применительно к морфемам без какой-либо дифференциации применяют те же средства семантического метаязыка, что и в отношении слов и даже предложений: выражает, обозначает, называет, указывает и т. п. Пример из Гр-52: "Во фразе *собак-а нес-ет корзину-у* морфема *собак-* обозначает определенное существо, а морфема *-а* характеризует это существо как субъект действия, которое выражается морфемой *нес-*. Отношение этого действия к субъекту, а также то, что действе это протекает одновременно с процессом речи, обозначается морфемой *-ет*. То, что предмет, обозначаемый морфемой *корзин-*, является объектом действия, выраженного словом *нес-ет*, обозначено морфемой *-у*. В словах *обойщик, порубщик, стекольщик* и т. п. морфема *-щик* вносит значение 'человек, который занимается (чем-либо)'; в словах *тепл-оват-ый, сладковат-ый* и т. п. морфема *-оват-* значит 'слегка', 'немного'..."¹⁹. А между тем семантический статус языковых и речевых единиц и образований разных уровней существенно разный: текст характеризуется идеей и прагматикой целевой направленностью; предложения (высказывания) содержат и выражают определенный смысл (ср. ходячее определение предложения: предложение – языковое выражение законченной мысли); слова называют (имена существительные), шире – обозначают предметы и явления и понятия о них; морфемы – ? Специ-

фика семантики морфем стоит еще под вопросом. От ответа на этот вопрос зависит и метаязык семантического описания морфем.

- ¹Бодуэн де Куртене И.А. Избранные труды по общему языкознанию. – М., 1963. – Т. I. – С.116.
²Маслов Ю.С. Введение в языкознание. – М., 1975. – С.164.
³Соссюр Ф. Труды по языкознанию. – М., 1977. – С. 143.
⁴Марузо И. Словарь лингвистических терминов. – М., 1960. – С. 160-161. См. также: Маслов Ю.С. О некоторых расхождениях в понимании термина "морфема" // Учен. зап. Ленингр. ун-та. – № 301: Сер. филолог. наук. – 1961. – Вып. 60; Тихонов А.Н. Морфема как значимая часть слова // Филологические науки. – 1971. – № 6.
⁵Маслов Ю.С. Введение в языкознание. – С. 176.
⁶Маслов Ю.С. О некоторых расхождениях... – С. 142.
⁷Земская Е.А. Интерфиксация в современном русском словообразовании // Развитие грамматики и лексики современного русского языка. – М., 1964.
⁸Земская Е.А. Унификс (об одном виде морфем русского языка) // Учен. зап. МГПИ им. В.И.Ленина. – 1969. – Т. 341: Вопросы филологии.
⁹Тихонов А.Н. Морфема как значимая часть слова. – С. 48.
¹⁰Там же. – С. 50.
¹¹Там же.
¹²Тихонов А.Н. Словообразовательный словарь русского языка. – М., 1985. – Т. I. – С. 24, 726.
¹³Ахманова О.С. Словарь лингвистических терминов. – М., 1966. – С. 240-241.
¹⁴Толстой Н.И. Из опытов типологического исследования славянского словарного состава // Вопросы языкознания. – 1963. – № 2; 1966. – № 5.
¹⁵Широков О.С. Введение в языкознание. – М., 1985. – С. 194.
¹⁶Соссюр Ф. Указ. соч. – С. 160.
¹⁷Реформатский А.А. Введение в языкознание. – М., 1967. – С. 29-30.
¹⁸Герд А.С. Семантика морфемы: значение или значимость? // Структурная и прикладная лингвистика. – Л., 1983. – Вып. 1.
¹⁹Грамматика русского языка. – М., 1952. – Т. I. – С. 11.

А.А.МОСКАЛЕНКО

ВІД ІПОДРОМУ ДО КОСМОДРОМУ (про морфемізацію слова *дром*)*

У слов'янських мовах, зокрема в українській та російській літературних мовах, небагато слів, другим компонентом яких є грецьке за походженням слово *дром* (гр. *dromos* – дорога, путь, вулиця, місце для бігу). Так, з різних джерел ми дібрали тільки 32 слова цього структурного типу. З них тільки вісім слів в обох мовах уживалося до Жовтневої революції. Це такі слова: *аеродром, веподром, паліндром, перидром, синдром, циклодром*.

Найдавніші слова з другим компонентом *дром* були запозичені в давньоруську мову з грецької. Першим таким запозиченням було, очевидно, слово *іпподруміє*, вжите в Ізборнику Святослава 1073 року та в І Новгородському літописі, і його варіант *іпподроміє* – у "Повісті временних літ". У "Лексиконі словеноруському" П.Беринди це грецьке слово подане в новій звуковій оболонці – *іп-подромъ* (212).

З другої половини XIX ст. під впливом французької мови замість *іпподром* у російській та українській мовах стало вживатись *гіподром* – фр. *hippodrome*. Слово *гіподром* уперше, мабуть, було зареєстроване в словникові В. Даля.

За своєю структурою давно запозичені в східнослов'янські мови слова з другим компонентом *дром* були, безумовно, словами складними, тобто словами, що утворилися сполученням і лексикалізацією двох окремих слів – означу-

* // Українська мова і література в школі. – 1980. – № 2. – С. 73-75.

ваного й означення – в одне слово. Так, у слові *іподром* означуваням є *дром*, а означенням – *іпо-* (гр. *hippos* – кінь). У "Лексиконі латинським" Є.Славинецький *hippodromus* переклав новоутвореним словом *конобігалище*, що є яскравою ілюстрацією лексикалізації двох слів – означення й означуваного. Отож, у всіх словах з другим компонентом *дром*, уживаних у російській та українській літературних мовах до Жовтня, слово *дром* було повнозначним.

Усі інші 24 слова з другим компонентом *дром* – неологізми радянської епохи. Це такі слова: *автодром*, *астродром*, *бджолодром*, *вертодром*, *вододром*, *гідроаеродром*, *голубодром*, *змієдром*, *кордодром*, *кортодром*, *космодром*, *лунодром*, *машинодром*, *місяцедром*, *мотодром*, *парашутодром*, *планеродром*, *ракетодром*, *роlikодром*, *скотодром*, *спортодром*, *сферодром*, *танкодром*, *танцедром*.

Хоча неологізми радянської епохи з другим компонентом *дром* ввійшли в російську та українську літературні мови, проте деякі з них не визнаються за слова нормативні і в академічних загальномовних та іншомовних нормативних словниках не реєструються. Ці слова визнаються як okazіоналізми, тобто слова експресивні, що вживаються в специфічному тексті. У нашій статті після них у дужках подана ремарка – 'оказіональне'.

І в деяких словах, неологізмах радянської епохи, слово *дром* уживається як повнозначне слово в своєму первинному значенні. Це, наприклад, такі слова, як *автодром*, *вододром*, *гідроаеродром*, *лунодром*, *місяцедром*, *мотодром*, *планеродром*, *танкодром*. Однак у більшості нових слів елемент *дром* почав морфемізуватися, суфіксуватися. Морфемізація слова *дром* органічно пов'язана з поступовою втратою цим словом свого первинного значення і набуттям нового значення. Ось кілька таких прикладів.

У слові *космодром* його другий компонент уже не має значення 'доріжки, місця для розбігу літального апарата на якійсь території'. Космічний корабель, ракету виносить у повітря спеціальна ракета, де вони й набувають потрібної швидкості.

У слові *парашутодром* його другий компонент має значення – 'місце приземлення парашутиста чи вантажу на парашути'.

В okazіональних словах *голубодром* та *скотодром* компонент *дром* уживається у першому слові в значенні 'місце, куди злітаються голуби на годівлю', а в другому – в значенні 'місце перебування, утримання свійських тварин'. І в усіх інших okazіональних словах компонент *дром* уже виступає як морфема в значенні 'місце, де відбувається якась дія, процес'. Процес морфемізації слова *дром* відбувався і відбувається поступово. О.А.Земська морфему *дром* називає суфіксом. "Морфема *дром*, – пише вона, – в російській мові набула активності й усвідомлюється як суфікс, близький до суфікса *-бище* в таких словах, як *лежбище*, *стрельбище*, *стойбище*, і вживається в значенні 'місце'"¹.

М.М.Шанський не згоден з О.А.Земською, яка в усіх словах, старих і нових, виділяє тільки морфему *дром*. На його думку, морфема *дром* наявна тільки в старих словах, таких, як *аеродром*, *велодром*, *мотодром*, запозичених із французької мови. В нових словах радянської епохи, таких, як *космодром*, *танкодром*, *ракетодром*, – твердить М.М.Шанський, – ми маємо суфікс *-одром*, а не *-дром*. У цих словах *-о-* – не сполучний звук, що з'єднує в одне слово основи двох слів. У цих словах звук *-о-* злився із суфіксом *-дром*².

З.А.Потіха постпозитивний елемент *-одром* у словах типу *ракетодром*, *танкодром* пропонує називати суфіксоїдом. "Генетично суфіксоїди, безумовно, були кореневими словами, – пише З.А.Потіха, – але в сучасній російській мові,

в синхронному аспекті вони вживаються в ролі суфікса, тому що вони, не будучи самостійними словами, надають кореню лише додаткового значення"³. Суфіксоїди належать, зазначає З.А.Потіха, до інтернаціональних морфем. У мовіджерелі ці наші морфеми можуть уживатись і як повнозначні слова⁴.

Та найдокладніший аналіз групи слів з компонентом *дром* подано в книжці "Русский язык и советское общество. Социолого-лингвистическое исследование. Словообразование современного русского литературного языка" (М., 1968).

Автори цієї праці вважають, що процес морфемізації слова *дром* розпочався з того часу, коли воно стало сполучатися з рідномовними (російськими чи українськими. – А. М.) словами, наприклад *вертодром*, *вододром*, або з давно запозиченими, наприклад *ракетодром*.

Найінтенсивніше нові слова з другим компонентом *дром* у російській та українській літературних мовах починають з'являтися у 50–60-х роках ХХ ст., коли в цих літературних мовах почали вживатися такі слова, як *космодром*, *гидроаеродром*, *місяцедром*, *парашутодром*, *планеродром* тощо. У цих нових словах, твердять автори, в минулому повнозначне слово *дром* поступово набуває абстрактного словотворчого значення – значення 'місця, пристосованого для керування чи запуску, водіння та випробування різних машин і апаратів на землі й у просторі'. У зв'язку з тим, що у другій половині ХХ ст. дедалі частіше компонент *дром* сполучається з основами рідномовних, східнослов'янських слів, поступово утворюються нові словотворчі структури. "Серед цих структур найбільшою новизною, – твердиться в названій вище праці, – відзначаються іменники з іншомовними (звичайно, інтернаціональними) суфіксами, що приєднуються до основи (російської, української чи іншомовної) за допомогою інтерфікса *-о/-е-*, наприклад *ракет-о-дром*, *вод-о-дром...*" (с. 226). Такі слова, зазначають автори, не можна тепер визнавати за складні, бо *дром*, що йде за елементом *-о-* чи *-е-*, у російській та українській мовах виступає вже в функції суфікса, а не кореневої морфеми (с. 226). Та й інтерфікси *-о-* та *-е-* перестають бути показниками складних слів і зливаються із суфіксом *-дром*. Таким чином, з ХІ до середини ХХ ст., від *іподрому* до *космодрому* та *місяцедрому*, в минулому повнозначне слово *дром* поступово в нових словах радянської епохи морфемізувалося, злилося з властивим для складних слів сполучним звуком *-о-* чи *-е-* і утворило в російській та українській літературних мовах новий суфікс *-одром* та *-едром*.

¹ Земская Е.А. Как делаются слова. – М., 1963. – С. 48.

² Шанский Н.М. Слова, рожденные Октябрем // Рус. язык в шк. – 1967. – № 5. – С. 98.

³ Потиха З.А. Современное русское словообразование. – М., 1970. – С. 137–138.

⁴ Там само. – С. 139.

Н.А.МОСКАЛЕНКО

ТЕРМІНИ-НАЗВИ МОРФЕМ СЛОВА*

У давніх граматиках грецької мови і в перших граматиках старослов'янської мови немає згадки про поділ слів на морфеми, не було і назв їх.

У граматиці Адельфотіс є згадка про похідні і непохідні слова, але морфеми в окремих словах не виділяються, і назв для них немає. У граматиці є лише такі назви слів: *начертанїа простое* – *несу*, *сложное* – *наношу*, *пресложное* –

* // Нарис історії української граматичної термінології. – К., 1959. – С. 148–155.

произношу. Тобто, простими називалися слова без афіксів, сложними – з одним афіксом, пресложними – з декількома афіксами.

У граматиці М.Смотрицького подається визначення слова, розглядаються такі ж, як і у граматиці Адельфотіс, *начертаніѧ* (тобто написання), але складовими частинами слова вважаються тільки склади. Ні про одну з морфем слова в граматиці не згадується.

У граматиці М.В.Ломоносова також немає поділу слів на морфеми. Префікси, які він все ж виділяє в словах, називає *предлогами*, маючи на увазі їх походження. Наприклад, він вважає, що слово *разопредѣлю* складається "із трьх *предлогов* и глагола"¹, *преодоѣваю* – "із двох *предлогов* и глагола"².

Коли ж М.В.Ломоносов розглядає в тексті якийсь суфікс, він просто його називає, не вживаючи терміну, наприклад, слова "презрительные, умалительные кончаются на *-ишко* и *-енно* и рода суть сомнительного"³.

Немає назв для морфем слова і в граматиці І.Могилицького. Але він уже більше цікавиться будовою слова і відчуває потребу якось назвати структурні елементи слова у своїй граматиці. Так, І.Могилицький розрізняє слова без суфіксів і префіксів (непохідні. – *Н.М.*) і слова з суфіксами та префіксами. Перші він називає *коренные*, або *первоначальные* (*гусь, дерево*), а другі – *произходные* (*гусятко, гусятина, деревянный*). Розрізняє І.Могилицький і іменники з суфіксами суб'єктивної оцінки, поділяючи слова на *увеличительные, уменьшительные, ласкательные, презирательные*.

Так само розрізняють похідні, непохідні і складні слова І.Вагилевич, Т.Глинський. І.Вагилевич для назв цих слів бере терміни: *первообразным* (*бѣлый, жона*), *производным* (*бѣлизна, женскій*), і *сложным* (*пивовар*). Т.Глинський користується такими термінами: *первен'ственні* (*там, де, що*), *походячі*, або *зложені* (*тутки, тамки*).

Один з перших в українській граматиці (під впливом М.Греча) визначає частини слова Я.Головацький. Він у слові розрізняє *корінь* і *законченіє*. Корінь – термін образний, слово взяте з ботаніки, з побуту, але саме його образне значення робило його зрозумілим для сприймання, а двозначність виключалася через значну віддаль між двома науками – біологією та мовознавством. Терміни ці, як видно, майже сучасні, але визначення їх відмінне від теперішнього. "Корінь, – пише Я.Головацький, – є та́л головна́ часть слова, котора́ послѣ отдаленіѧ оуставо́къ и придѣтко́въ окончательныхъ лишѣсѧ н. пр. садъ – є корінь словѣ садити, осѣджовати. Законченіємъ назывѧются тѣи наконецніи буквы, котрі додаютсѧ для ознаки рѣзныхъ отношеній слова... н. пр. въ слова́хъ – бѣ-локъ, бѣ-лый, бѣ-лити суть слоги *-окъ, -ый, -ити* законченіємъ"⁴.

З аналізу прикладів, поданих у граматиці, видно, що Я.Головацький інколи змішує корінь слова з основою і майже завжди – суфікс з закінченням. Префікс Я.Головацький, як і М.В.Ломоносов, часто називає *предлогомъ*, зважаючи на його походження.

Й. Левицький у своїй граматиці пише, що слово можна поділити на: *корѣнь, придатокъ, вставку, окончанье*. Термін *корѣнь* Й.Левицький вживає майже в сучасному значенні: "корѣнь єсть та́л головна́я часть слова, котра́ послѣ отъкинѣнья перѣднихъ и окончательныхъ придѣтко́въ и вставо́къ са́ма лишѣсѧ, напр., воз єсть корѣнь словѣ *возити, подвозити, перевозити, возищій, возимый, возъ*". Під терміном *придатокъ* Й.Левицький, очевидно, розуміє префікс, під терміном *вставка* – суфікс, під терміном *окончанье* – флексію, закінчення. Але визна-

чення цих термінів автор не подає і не ілюструє терміни будь-якими прикладами. У викладі матеріалу Й.Левицький часто префікси називає *предлогами*, особливо префікси дієслова. Термін *окончанье* запозичено з російських граматик. Терміни *придаток* і *вставка* не визначають поняття конкретно, дуже широкі за значенням. Наскільки широке значення цих термінів, можна судити хоча б з того, що термін *придаток* пізніше використовувався для назви другорядних членів речення, а термін *вставка* – для окремих вставних звуків у слові.

Отже, у давніх старослов'янських граматиках, в перших граматиках російської та української мов питання про морфеми слова залишалося нерозробленим, не було і назв для них. У цих граматиках розрізняли лише похідні та непохідні слова і окремо виділяли складні слова. Лише в середині XIX ст. в граматиках української мови зустрічається поділ слів на морфеми, з'являються і назви для них. Перші терміни для морфем – *корѣнь*, *законченіє* були досить вдалим і довгий час вживалися у подальших граматиках. Протягом другої половини XIX і початку XX ст. з'являються і нові терміни для морфем, шліфується і уточнюється значення термінів.

У граматиці М.Осадці зустрічаємо такі терміни для назви частин слова: *корѣнь* (Wurzel), *пень* (Stamm), *окѣнченіє* (Suffix). Для співставлення з попередніми і подальшими значеннями цих термінів наводимо визначення М.Осадці:

"Пень єсть таж часть слова, до которои додає сѧ окѣнченіє: сотвори-тель, радѣ-сть, кади-ло"⁶.

"Корѣнь (Wurzel) єсть то найпоєдинчша часть слова, на яку оно лише ѡтвести дасть сѧ: мы-ло, вес-на, би-ти... всѣ корѣнѣ суть односложні и выражаютъ иакесь дѣйство"⁷.

М.Осадця розрізняє корені *глагольніи*, від яких творяться імена і дієслова, і *мѣстоименніи*, від яких творяться займенники, прислівники, сполучники, вигук. Він відзначає, що "ѡтъ пнѧ належить розличити корѣнь"⁸, і дійсно, майже скрізь послідовно розрізняє *корѣнь* і *пень* (тобто основу). Але і тут є винятки, наприклад, в слові "радоість" М.Осадця неправильно виділяє основу *радѣ-* і суфікс *-сть*. Зате суфікс та закінчення він визначає одним терміном *окѣнченіє*: "окѣнченіє єсть частка, котора додає сѧ до пнѧ"⁹, окремо суфікс і закінчення М.Осадця не розмежовує у словах *радоість*, *сотворитель*, *кадило*; *окѣнченіємъ* він називає *-сть*, *-тель*, *-ло*.

Терміни М.Осадці *корѣнь* і *окѣнченіє* подібні до відповідних російських термінів і лише оформлені за фонетичними нормами української мови. Термін *пень* – як і термін *корѣнь* – образно визначає поняття. Але слово *корѣнь* уживається в переносному значенні (для визначення чогось найважливішого, найбільш основного) не лише в граматиці: корінь зла, корінне питання і ін. Слово *пень* в загальнонародній мові має одне основне конкретне значення, тому і в терміні *пень* відчувається деяка штучність. Це ж саме можна сказати відносно термінів *стволь*, *стебель*, які вживалися пізніше в інших граматиках для назви морфем.

П.Дячан один з перших в українській граматиці запроваджує термін *основа* (який вживався і в російській мові), хоч поряд з цією назвою вживає і термін *пень*, *стволь*. В основному П.Дячан правильно визначає це поняття. Вперше називає він і префікси *приставками*, а суфікси *приростками*, хоч інколи і змішує суфікс з закінченням у прикладах. Терміни *основа* і *приросток* (тільки для префікса)¹⁰ збереглися і в сучасній термінології.

Термін *приставка* запозичений з російської мови, термін *приросток* ілюструє поширені в той час погляди на побудову слова, за якими корінь слова (як корінь у рослині) "доростає" різними "ростками" на початку і в кінці. Г.Шашкевич також досить чітко, як на той час, визначає корінь і основу слова і називає їх термінами: *корень, стволь (стебѣль)*. Останні два терміни – *стволь, стебѣль* не поширилися (див. вище). Крім цих двох морфем, Г.Шашкевич виділяє ще "часть слова, котора послѣ ствола стоить"¹¹ – *окѣнченє* і *предложну частку* (або просто *частку*), тобто префікс. Термін *частка* і *предложна частка* дуже загально визначають поняття, не підкреслюючи якоїсь специфічної риси префікса: так само *часткою* (тобто частиною) слова можна назвати і закінчення, і суфікс.

У граматиці О.Партицького подані такі терміни для визначення морфем: *пень, корѣнь, наростокъ, приставка, окѣнчанѣ, або падежѣ*. Як і в деяких попередніх граматиках, терміни *пень, корень* не мають точних визначень і то-му часто змішуються.

Термін *наростокъ*, створений відповідно до вживаного раніше *приростокъ*, означає в О.Партицького і суфікс, і закінчення разом. Термін *приставка* вживається в граматиці для назви префікса. Інколи він замінюється терміном *приименникъ*. Термін *приставка* пояснюється так: "До многих слѣвъ мѣжна зъ передѣ приставити рѣзніи приименники..."¹².

О.Огоновський зберігає майже всі назви морфем, вживані і в попередніх граматиках. Так, в його граматиці зустрічаються терміни *пень* і *корінь, наростокъ, окѣнченє*. Але автор підкреслює, що *пень* і *корінь* не повинні виділятися випадково, а повинні мати якесь значення.

О.Огоновський у визначенні один з перших чітко розмежовує *наросток* і *окѣнченє*: "по-мѣжѣ окѣнченями розрѣзняемо наростки (suffixa) вѣдѣ окѣнченѣ деклінаційнихъ і конюгаційнихъ: у словѣ водица водѣсть корѣнь, -ицѣ наростокъ, -я падежеве окѣнченє"¹³. Але в тексті він часто вживає термін *наростокъ* замість *окѣнченє*. Префікси О.Огоновський називає невдалим і малозрозумілим терміном *припона*. Очевидно, цей термін є невдалою (вузькодіалектною) калькою латинського терміну *praefix*, який означає: *прикріплювати, прибивати спереду*.

С.Смаль-Стоцький і Ф.Гартнер повторюють у своїй граматиці терміни *пень, корень, наросток, приставка*. Автори поновлюють забутий термін Я.Головацького *закѣнченіє* для назви закінчення. Термін цей вони, проте, вживають у західноукраїнському діалектному фонетичному оформленні: *закінченє*. Цей термін, безперечно, більше відповідає фонетичним нормам української мови, ніж вживаний довгий час термін *окѣнченє*. Зберігаючи старі терміни, автори граматики, проте, вкладають у них таке ж значення, як і в сучасних граматиках. Вони зовсім не змішують *пня* з *коренем, наростка* з *закінченням*.

Чітко визначають всі морфеми В.Коцовський і І.Огоновський. Вони використовують для назви морфем відомі вже і раніше терміни: *корінь, приставка, наросток, пень, закінчення*. Вперше вжито тут термін *додатки* в значенні *афікси* (*додатки* спереду – *приставки, додатки* ззаду кореня – *наростки*). Цей термін, проте, не поширився в цьому значенні, бо він уже починав уживатися для назви другорядних членів речення. Як позитивне слід відмітити і вживання терміну *закінчення* за фонетичними нормами загальноукраїнськими, а не діалектними.

Ці ж терміни повторюють повністю П.Залозний, О.Попович, Г.Шерстюк. П.Залозний лише до кожного з цих термінів додає в дужках відповідний латин-

ський термін: *додатки* – *афікси*, *наростки* – *суфікси*, *приставки* – *префікси*, *закінчення* – *флексії*¹⁴.

Терміни *пень*, *корінь*, *наросток*, *приросток*, *кінцівки* зустрічаються у граматиці Є.Тимченка. Але поруч з цими термінами в граматиці Є.Тимченка вживаються також і латинські терміни: *морфеми слова*, *суфікс*, *префікс*. Термін *кінцівка* вживався Є.Тимченком для назви і суфікса, і закінчення разом. У граматиці подані точні визначення і приклади для кожної морфеми слова.

І.Нечуй-Левицький розрізняє у слові такі морфеми: *корінь*, *грунт*, або *основа*, *приставка*, *закінчення*. Термін *закінчення* Нечуй-Левицький вживає в значенні кінця слова, в якому він виділяє суфікс і флексію. Оригінальним у термінах Нечуя-Левицького є термін *грунт* замість *основа*. Цей термін не поширився в українській граматичній термінології через те, що він багатозначний, і тому, що термін *основа* був більш точним <...>. Визначення морфем у граматиці надзвичайно примітивні, без урахування значеннєвої сторони слова і часто просто неправильні.

До революції були вироблені і в багатьох граматах використовувалися вживані і зараз назви для морфем. Більшість граматик вживала термін *корінь*, *закінчення*, *приросток*, *наросток*, але поряд з цими термінами вживалися і інші. Терміни не були уніфіковані. На початку ХХ ст. намічається тенденція до вживання латинських міжнародних назв для деяких морфем. Але і тут ніякої домовленості між авторами граматик не було.

У перші роки після Великої Жовтневої соціалістичної революції поширеними залишалися вироблені в дореволюційний час терміни: *корінь*, *пень*, або *основа*, *приставка*, *наросток*, *закінчення*. Ці терміни зафіксовані у термінологічному словничку вид. "Каменярь", у граматах, що вийшли в перші роки після революції: М.Левицького, В.Мурського, В.Сімовича, О.Курило, О.Синявського.

Лише у "Граматичній термінології" 1917 р. було рекомендовано до вжитку ніде після того не вживані терміни *приріст* (для префікса) і *приріст кінцевий* (для суфікса). Ці терміни були відкинута як двозначні (пор. *приріст населення*).

У проєкті правопису 1926 р. поряд з українськими термінами було рекомендовано і латинські терміни: *корінь*, *основа*, *пень*, *префікс*, *приросток*, *суфікс*, *наросток*, *закінчення*.

Ці рекомендовані у проєкті терміни і використовувалися всіма граматами того часу: П.Горецького і І.Шалія, О.Ізюмова, М.Наконечного і ін.

У термінологічному словнику при українських правописах 1934 р. і 1940 р. не було вже синонімії термінів: у 1934 р. було відкинута термін *пень* для назви основи і залишено лише один термін *основа*. У проєкті правопису 1940 р. було відкинута терміни *наросток* і *приросток*, а залишено їх латинські синоніми *суфікс* і *префікс*.

В "Українському правописі" 1946 р. остаточно були затверджені терміни: *корінь*, *основа*, *суфікс*, *префікс*, *флексія*, *закінчення*. Терміни *наросток* і *приросток* відкинута, очевидно, через їх двозначність і неточність.

Ці ж терміни є в "Курсі сучасної української літературної мови" 1951 р. Правда, там поряд з основними термінами *суфікс*, *префікс* знову називаються терміни *наросток*, *приросток*. Там же зустрічається термін *форманти* для назви окремих частин слова. Терміни *суфікс*, *префікс* вживаються помітно частіше, ніж їхні українські синоніми. Терміни *закінчення* і *флексія* вживаються, починаючи з 30-х років, паралельно. Перший з них більше поширений у підручниках для середньої школи, другий – у підручниках для вузів та науковій літературі.

У західноукраїнських граматиках (І.Панькевича, Я.Неврілі) аж до возз'єднання всіх українських земель існували такі терміни для назв частин слова: *пень, корёнь, окёнченє, наросток, приставка, або приросток*.

¹ Ломоносов М. В. Собр. соч. – Т. 7. – С. 479.

² Там само.

³ Там само. – С. 473.

⁴ Головацкий Я. Грамматика русского языка. – Львів, 1849. – С. 38.

⁵ Левицкий И. Грамматика языка русского в Галиции. – Перемишль, 1850. – С. 27.

⁶ Осадца М. Грамматика русского языка. – Львів, 1864. – С. 141.

⁷ Там само.

⁸ Осадца М. Знач. праця. – С. 141.

⁹ Там само.

¹⁰ Термін *приросток* (як другорядний) подано у "Курсі сучасної української літературної мови". Але вживається він і в "Курсі", і в інших сучасних мовознавчих працях та підручниках дуже рідко.

¹¹ Шашкевич Г. Мала грамматика языка русского. – Вѣдьнь, 1864. – С. 14.

¹² Партицкий О. Грамматика русского языка. – Львів, 1871. – С. 14.

¹³ Огоновский О. Грамматика русского языка для школъ среднихъ. – Львів, 1889. – С. 49.

¹⁴ *Афікс* – від лат. *affixus* – прикріплений. *Суфікс* – дієприкметник від дієслова *suffigo* – підбиваю, підкопую. *Префікс* – дієприкметник від дієслова *praefigo* – прибиваю спереду, прикріплюю, привішую. *Флексія* – від лат. дієслова *flecto* – згинаю, нахилию. Звідси іменник *flexio* – частина слова, що згинається, приймає різні форми.

А.А.РЕФОРМАТСКИЙ

О ЧЛЕНИМОСТИ СЛОВА*

1. Всякое целое предполагает свои составляющие, и любое составляющее есть часть целого. Одно без другого немыслимо. Греки утверждали, что "целое было раньше своих частей". Конечно, не хронологически, а в принципе. Нельзя понять целое, не зная его составляющих, но нельзя и правильно интерпретировать составляющие, не понимая их целое.

В речевом сообщении важно и целое, и составляющие его части. Так осуществляется идея Гереля: "Zergliedert, aber damit zusammengefasst". Так передается информация и, отправляясь от посылающего, доходит до принимающего.

2. Р.О.Якобсон заметил, что отправитель речевого сообщения действует на морфемном уровне, а получатель – на фонемном¹. Иными словами, отправитель шлет морфемы, облекая их в фонемное облачение в определенной линейной последовательности, а получатель, воспринимая звуковую цепь и составляющие ее фонемы, перекодирует их в морфемы, содержащие смысл сообщения. Так происходит при речевом общении и разложение, и суммация, и интеграция, и дезинтеграция и целого, и его частей.

<...> для правильного понимания сообщаемого важно и членение высказывания на слова, и слов – на морфемы. Даже членение морфемы на составляющие их фонемы нужно в речевом общении. Здесь не все ясно, и понимают это по-разному.

<...> Выделение морфем в слове, что и значит членимость слова, гораздо сложнее. Прежде всего это происходит потому, что во многих языках благодаря фузионной тенденции морфологического строения слова морфемы очень тесно "спаяны" и за редким исключением не имеют делимитативных

* // Развитие современного русского языка. 1972. Словообразование. Членимость слова. – М., 1975. – С. 5-13.

пограничных сигналов; тенденция целостности слова здесь превалирует над морфемной членимостью. Но главное не в этом: если и при делимитации слова в линейной цепи высказывания парадигматический момент играл ведущую роль, то в членимости слова на морфемы это бывает единственным определяющим фактором. Морфологическая членимость и ее понимание наталкиваются на ряд препятствий, на что указывали и Фортунатов, и Бодуэн, и Вандриес, и Сепир, и Винокур, и Смирницкий, и еще многие другие.

7. В конце 40-х годов эта морфологическая проблема получила у нас шуточное название: "спор о буженине" в связи со статьей Г.О.Винокура (1946)² и ответной статьей А. И. Смирницкого (1948)³. <...>

Суть вопроса заключается в том, должна ли каждая часть членимого слова повторяться в других словах? Или, если одна часть повторяется, а другая нет, это все-таки тоже "законное" членение?

Вопрос о морфологической членимости слова с большой четкостью поставил Ф.Ф.Фортунатов, выдвинув при определении формы слова тезис о "распадении слова" на "основную" и "грамматическую принадлежность"⁴. Несмотря на несколько странную формулировку (форма – это способность распадаться...), основная идея Фортунатова и плодотворна, и продуктивна. Конечно, он не предусмотрел всех казусов, возникающих при использовании его теории, но пусть те, кто видят истину в высказываниях ее основоположника, разберут и проанализируют эти детали.

Так и поступил Г.О.Винокур в указанной выше статье. Разбирая морфологическое строение таких слов русского языка, как *черника*, *гвоздика*, *брусника*, *клубника* и *конина*, *свинина*, *буженина*, Винокур утверждал, что в словах *брусника*, *клубника*, *гвоздика* нет суффиксов *-ик*, а в слове *буженина* нет суффикса *-ин-*. Аргумент Винокура: "... если при выделении из состава какой-нибудь основы известного комплекса в остатке получится звуковой комплекс, не обладающий каким-нибудь значением, представляющий собой пустое звукосочетание, то выделение произведено неправильно" (с. 317). Дополнительным признаком, по Винокуру, служит или критерий самостоятельного употребления корневой морфемы, как, например, в слове *садовник*, ср. *сад*, или же невозможность самостоятельного употребления, как, например, в слове *беженец*, где "отдельного *беж*" нет.

В указанной выше статье А.И.Смирницкого по этому поводу сказано, что хотя в случаях *малина*, *смородина* комплексы *мал-* и *смород-* и "не могут быть использованы сами по себе", но это "отнюдь не заставляет признать, что у этих комплексов нет значения, что они являются пустыми звукосочетаниями" (с. 23). Далее А.И.Смирницкий приводит случаи "обратного словообразования" на примере английского глагола *to chauff* 'возить в автомобиле', образованного от заимствованного французского слова *chauffeur* и соответственного английского *noun agentis chauffeur* (до образования глагола *to chauff*), который, "с точки зрения его морфологического анализа, в основном является аналогичным таким случаям, как русские *малина*, *смородина* и т. п." (с. 26). Такое же положение было и с образованным по "обратному словообразованию" словом *зонт* как "обрубком" из первоначального *зонтик*, которое, в свою очередь, было заимствованием из голландского *Zondek* с переосмыслением "конца слова" – *-ек* в виде *-ик*, осмысленного как уменьшительный суффикс (ср. *домик*, *садик* и т. п.). В этом случае произошло прежде всего то, что Казанская школа называла "переразложением", а ведь выделенный кусок *зонт-* был первоначально "пустым звукосочетанием", но одновременно и морфологизованным "обрубком", потенциальным корнем!

Любопытно, что просторечные переразложения таких слов, как *пертурбация*, *перспектива* в *перетурбация*, *переспектива* – реальный факт в жизни языка, а ведь отдельно ни *-турбация*, ни *-спектива* не существуют! Все это еще раз доказывает, что "называть ли морфологически выделяемое в слове "звуковым комплексом" или "звуковым отрезком" – безразлично; главное здесь в том, что этот "комплекс" или "отрезок" в данном случае важен не как "звуковой" ¹⁵.

Отсылаю к другим аргументам этой указанной здесь статьи и хочу еще добавить одно соображение из другой статьи, несколько более ранней: "...в языках флективно-фузионных мы неизбежно встречаемся с затруднительными случаями морфологической членимости лексемы, когда суффикс "затух", а корень еще "играет", или наоборот, когда корень "затух", а суффикс "в игре" (ср. такие случаи, как *вьюшка*, *пастух*, *обувь*, *буженина* и др., где можно пользоваться терминами "потенциальный" суффикс и корень, или "суффиксоид" и "радиксоид" ¹⁶.

Если "обрубок" может жить морфологически благодаря какому-то своему до конца морфологизованному соседу (*-турбация* благодаря *пере-*, *-тух* благодаря *пас-* в словах: *перетурбация* и *пастух*), то он никак не "обрубок", а "-оид", будь он в роли корня (радиксоид) или аффикса (суффиксоид). Важно, что все это морфологически значимо. Конечно, не совсем безразлично, что *сад-* в *садовник* существует отдельно как *сад*, а *беж-* из *беженец* отдельно не существует; но морфологическая формула этих слов та же: $[(R + a) + a]$ + \emptyset . И особо следует подчеркнуть, что это членение слова морфологическое, а не фонетическое.

8. В дополнение к сказанному выше об "обратном словообразовании" надо еще добавить о возможных и морфологически закономерных случаях "потенциального обратного словообразования", которые можно встретить, например: в детской речи (*коша* – "большая кошка", *пала* – "большая палка" и с иным осмыслением; см.: К.И. Чуковский. "От двух до пяти", 1956, стр. 52 и др., где подобраны соответствующие примеры, а также в указ. книге Е.А. Земской, стр. 61-66); в поэзии: "Вырастет из сына *свин*, если сын *свиненок* (В. Маяковский)". У него же: *тачьца*, *точьца* ¹⁷; с каламбурно-ироническим осмыслением: "*Проба* (хим.) – большая пробка" ("Лит. газета", 7 июня 1972; "Толковый этимологический словарь клуба ДС"). Ср. параллельные словоформы в диалектах (*смо-рода*, *брусёна*); в ономастике (*Брусенцов*, *Смородкин*) и т. д.

Во всех подобных случаях языковая реальность обеспечена тем, что изолируемые "обрубки" – морфемны; это не просто "комплексы", а именно -оиды.

С этим можно сравнить лексическую членимость лексикализованных идиоматических выражений типа "ни зги не видно", "попасть впросак", "у чорта на куличках" и т. п., где элементы: *зги*, *просак*, *куличках* могут оставаться непонятными лексически, но это не мешает пониманию идиомы в целом; а главное, не мешает опознавать в этих "непонятных по значению элементах" слова и словоформы, и это члены лексической и грамматической структуры, а не просто "комплексы" или "обрубки".

9. Сложносокращенные слова типа *профбилет*, *главрыба*, *госконтроль*, *Моссовет* и т. п., состоящие из усечения определяющего и полного слова определяемого, легко и просто членятся, так как по сути дела здесь налицо словосочетание, синтагма, только в роли определяющего не обычное прилагательное, а "аналитическое прилагательное" ¹⁸ – усечения типа *гос*, *глав*, *проф*, *мос* и т. п. или неизменяемые слова на *-о* типа *фото*, *кино*, *электро*, *энерго*, *авио* и т. п., которые свободно сочетаются с любыми определяемыми-

существительными: *профработа, профвзнос, профбилет, профсобрание...*, *киноактер, кинотеатр, кинопередача...*

Несколько труднее членятся сложносокращенные слова из двух (и более) усечений: *главбух, помбух, профорг, главлит, начканц* и т. п., представляющие собой одно целое слово с одним ударением с нормальной редукцией безударных гласных и т. д.

И совсем не членятся морфологически аббревиатуры, как "читаемые по звукам" — *вуз, вууз, бриз, ГИК, ГУГК, ВЦИК* и т. п., так и "читаемые по названию букв" типа: *ВСНХ, ВДНХ, ВЦСПС, МТС, НКПС* и т. п., которые хорошо членятся на слоги, но никак не на "морфемы"! Кроме того, в аббревиатурах огромную роль играет "омонимия букв" и их сочетаний; так, например, аббревиатура КП имеет 14 разных значений!⁹

10. Конечно, членение членению рознь; например, слово *заставить* в смысле "загородить": "заставить окно цветами" членится почти агглютинативно (*за-/-став-и/-ть*), а "то же" *заставить* в случае "заставить признаться" уже членится не так просто: верно, что нет *ставить* к этому *заставить*, а в первом случае цветы можно и *ставить*, и *заставить* ими окно. Все это правильно, но главное здесь состоит в том, что членение слова *заставить* в "заставить признаться" и членение слова *буженина* принципиально то же, только *ставить* вообще-то существует отдельно, а *буж-* — не встречается. Однако примеры и соображения, приведенные выше по поводу слов *брусника* и *смо-родина*, могут убедить, что это не так уж принципиально. Самое важное: членятся слова, и они не могут члениться на морфему + "обрубок".

Так же с различной степенью "легкости" членятся и чужезычные заимствованные слова. Легко членится *дисгармония* (есть отдельно *гармония*); также и такие слова-антонимы, как *ассоциация* — *диссоциация*, *ассимиляция* — *диссимиляция*, хотя слов *-социация*, *-симимация* без префиксов нет. А вот слово *дистрибуция* членится труднее (хотя есть: *аттрибуция, контрибуция*), и еще труднее членятся слова: *диллетант, диффузный* — нет слов: **аллетант, *аффузный*, а слово *конфузный* не помогает; кроме того, их звуковой облик (*дил-, диф-* вместо *дис-*) затрудняет образование и вычленение этого латинского "не". Слово же *безбрежный* легко членится, хотя отдельного *-брежный* нет.

Совершенно ясно из сказанного, что в языке имеется градация членимости слов, которая обусловлена многими причинами. Но то, что объективно в языке членимо, то членится. Для того чтобы все случаи правильно классифицировать по ступеням и степени легкости, следует еще учитывать те явления в морфологии, которые можно назвать "сложными" или "производными" морфемами. В языках фузионного типа это обусловлено опрощением: две морфемы превращаются в неразложимый морфологически комплекс, образуя новую "общую" для бывших двух морфем "одну" морфему. Например, в слове *мальчик* раньше было такое членение: *мал'-чик*, что было соотнесено со словом *малец* (при чередовании: */з/* — *о* и */ц/* — */ч/*). В современном же русском языке связь *малец* — *мальчик* оборвалась, и в лучшем случае здесь членение идет так: *мал'-чик* (*-чик* из *ч + ик*). То же происходит и с корневыми морфемами: прежнее *да-р* стало *дар*, прежнее *вкус* стало *вкус*. Без учета этого необходимого свойства морфологии фузионных языков вопрос о членимости слова решать нельзя.

11. Для правильного решения проблемы членимости слова важно понимать, что членимость обратима: ее "перевертыш" — составление слова, словообразование. Это морфологическое явление признают далеко не все лингвисты (см. ниже),

да и у тех, которые в принципе признают, есть некоторые колебания. Так, Е.А.Земская в указанной работе писала: "...процесс анализа, расчленения слова гораздо более прост, чем процесс синтеза, составления слова" (стр. 19). Здесь правильно, что членение слова характеризуется как "анализ", а словообразование, "составление слова" – как "синтез". Но вряд ли одно "проще" другого: это явление "зеркальные" и тем самым – "равно-сложные".

Конечно, мы здесь имеем в виду не практическую работу определения "морфологического строения" того или иного слова на уроках данного языка, с одной стороны, и не работу "складывания морфем в слова" в практике писателя, переводчика, терминоведа... Речь идет здесь о принципиальном морфологическом явлении, которое, как и все в языке, выявляет обоих участников речевого общения ("отправителя" информации и ее "получателя"), что связано с двухсторонностью речевого акта, и обладает той же двухсторонностью, что и весь процесс речевого общения. Информация только тогда может правильно дойти от отправителя до получателя, если членимое целое анализа получателя будет адекватно соединенному в целое морфологическому замыслу отправителя. Если же такой адекватности "швов" у этих двух сторон нет, то информация искажается или вовсе не доходит. Так, подражая взрослым, в 1905 г. я пел: "Выжертвую пали...", члени с "пониманием" первое слово как 1-е лицо глагола "выжертвовать" (как: *выплёскивать, вытягивать...*), а тогда "пали" требовало своего "понимания" как прямое дополнение! Ясно, что из такого членения услышанных слов "понимания" информации не получалось!

12. В интересной в целом книге Е.С.Кубряковой "Что такое словообразование" есть такое рассуждение: "В последнее время в специальной литературе немало писали о различии целей и методов морфологического анализа и анализа словообразовательного... В прилагательном *лесной* легко выделяются морфемы *лес-ной*, т. е. одна корневая и две аффиксальные морфемы. На уровне словообразования первая отождествляется как производящая основа, а вторая как деривационный суффикс. Таким образом, если искомой величиной морфологического анализа являются морфемы, из которых складывается слово, то искомой величиной словообразовательного анализа – основы и деривационные аффиксы... Слово *разоружение* членится в морфологическом смысле на *раз-о-руж-ени-е* (?? – А.Р.), а со словообразовательной точки зрения только на *разоруж-ение*, так как оно является производным от глагола *разоружать* (?? – А.Р.). Не случайно поэтому поморфемное членение слова не всегда отражает его словообразовательную конструкцию, и правы ... те лингвисты, которые настаивают на том, что в принципе результаты морфологического и словообразовательного анализа неотожждествимы!"¹⁰

Я привел длинную поддержку для того, чтобы объяснить, почему я не могу согласиться с таким высказыванием.

1) Представить русское слово *разоружение* в виде цепочки морфем *раз-о-руж-ени-е* нельзя! Русский язык не агглютинирующий, а фузионно-флективный, где, как уже сказано выше, морфемы образуют комплексы (в силу опрощения) и последовательные "блоки" – основы, форманты (в данном случае: основа – *разоруж-* и форманта *-ение*); комплекс *о + руж* опрощился и стал мономорфемным синхронически: *оруж-*; тотальное понимание строения слова *разоружение* сейчас таково: *разоружени-* + флексия.

2) По поводу "различия целей и методов морфологического анализа и анализа словообразовательного" я категорически возражаю: если это так, как "в специальной литературе немало писали", то, увы, речевое общение не может произойти; говорящие не только "передают смысл", но смысл, в язык обле-

ченный, т. е. выраженный в структуре того или иного языка с его членениями на слова и морфемы, на все, что значит, и должно одинаково и значить, и члениться и у говорящего, и у слушающего.

3) Образование "сложных комплексов" (основ, формант, сложных аффиксов) нормально для такого языка, как русский, и все это, как правило, подчиняется биномному принципу сочетания основы и формообразующего элемента и адекватной членимости как в анализе, так и в синтезе (или наоборот) в силу "зеркальности" аспектов "того же".

4) Из мелочей отмечу: невозможность равноправного выделения *раз-* и *о-* в слове *разоружение* (*о + руж* "опростилось" в *оруж-!*) и непонятное "орфографическое", т. е. искажающее морфологию изображение как со стороны говорящего (синтез!), так и со стороны слушающего (анализ!): *раз-о-руж-ени-е*, где конечный йот производной основы (*разоружени-я*) "утонул" во флексии... Кроме того, отглагольные существительные русского языка с формантой *-ени-э* соотнесены с совершенным видом глагола (*разоружить*), а не с несовершенным (*разоружать*), как это указано. <...>

13. Конечно, в связи с поставленной в заголовке проблемой вопросов еще очень много, да и затронутые нуждаются в детализации и уточнениях. Но мне хотелось здесь коснуться лишь "самого главного", без чего дальнейшие анализы немислимы. <...> Одно ясно: в различных типах языков возможности членения слова очень разнствуют друг от друга. Чем агглютинативнее сочетание, тем легче членение, например, в русском языке – вычленение глагольных префиксов (*писать* – *написать*, *купить* – *прикупить*...) у глаголов, существующих и без этих префиксов, или в таких императивных словоформах, как: *дви-н-ем-те-сь-ка*.

Решающим тут является то, что Э.Сепир называл "чертеж языка", а Г.П.Мельников – "ведущей грамматической тенденцией", "детерминантой"¹¹. Для русского языка – это признание его фузионно-флективного строя, в котором как нигде господствует хитрая градация морфологической членимости слов. Если такие слова, как *рококо*, *инкогнито*; *реноме*, *коммунике*; *колибри*, *шимпанзе*, *кенгуру*, *какаду* никак не членятся с точки зрения русской морфологии, а *дви-н-ем-те-сь-ка* членится автоматически, то между ними есть множество промежуточных случаев со "связанными основами", опрощенными сочетаниями морфем и разными "-оидами"... Но все это еще раз подтверждает афоризм Гереля "Zergliedert, aber damit zusammengefasst".

¹Якобсон Р.О. Рецензия на книгу Р.И. Аванесова "Фонетика современного русского литературного языка", 1956 // International Journal of Slavic Linguistics and Poetics, 's-Gravenhage, 1959. – № 1-2. – С. 286-289.

²Винокур Г.О. Заметки по русскому словообразованию // Изв. АН СССР. – ОЛЯ. – 1946. – Вып. 4.

³Смирницкий А.И. Некоторые замечания о принципах морфологического анализа основ // Докл. и сообщ. филол. фак-та МГУ. – 1948. – Вып. V.

⁴См.: Фортунатов Ф.Ф. Избранные труды. – М., 1956. – Т. I. – С. 138. – Эта идея удачно была популяризирована учеником Ф.Ф.Фортунатова В.К.Поржезинским в его "Введении в языковедение" (см. об этом: Реформатский А.А. Введение в языковедение. – М., 1967. – С. 258).

⁵Реформатский А.А. Агглютинация и фузия как две тенденции грамматического строения слова // Морфологическая типология и проблемы классификации языков. – Л., 1964. – С. 79.

⁶Реформатский А.А. Что такое структурализм? // ВЯ. – 1957. – № 6. – С. 34.

⁷См. заметку: Реформатский А.А. Точьца, тачьца и пятачец // Вопросы культуры речи. – М., 1959. – Вып. 2. – С. 230-232.

⁸См. об этом подробнее: Панов М.В. Об аналитических прилагательных // Фонетика, фонология, грамматика. – М., 1971.

⁹См.: "Словарь сокращений русского языка" Д.И.Алексеева и др. – М., 1963. – С. 213 и др.

¹⁰Кубрякова Е.С. Что такое словообразование. – М., 1965. – С. 30, а также С. 49-51; ср. Там же. – С. 52-53, где указаны и иные точки зрения на этот вопрос.

¹¹См.: Мельников Г.П. Детерминанта – ведущая грамматическая тенденция языка // Фонетика, фонология, грамматика. – М. 1971. – С. 359 и след.

ВАРИАТИВНОСТЬ ЕДИНИЦ ЯЗЫКА. ПОНЯТИЕ ЛИНГВИСТИЧЕСКОГО ИНВАРИАНТА*

1. Общие замечания о вариантах и инвариантах

<...> И понятие *инварианта*, и понятие *вариативности* имеют большое, если не решающее, значение для характеристики онтологической сущности единиц языка и тем самым для характеристики онтологической природы языка в целом.

Явление вариативности единиц языка обусловлено двумя факторами: а) существованием каждой единицы в виде некоторого класса и б) использованием в речи всегда одного представителя класса, поскольку в силу свойства линейности речи одно место может занимать только один элемент класса. Общим условием варьирования единиц является их дискретный характер¹.

Понятия *вариант* и *инвариант* удачно определены Л.Ельмслевым. Описывая процесс деления текста на некоторые отрезки, он констатирует: "При этом оказывается, что во многих местах текста встречается "одно и то же" сложное предложение, "одно и то же" простое предложение, "одно и то же" слово и т.д. — иными словами, можно сказать, что встречается много образцов каждого сложного предложения, каждого простого предложения, каждого слова и т.д. Эти образцы мы будем называть вариантами, а сущности, образцами которых они являются, — инвариантами"². Вопрос, однако, заключается в том, что понимать под "сущностями", где и как существуют эти "сущности", что понимать под "образцами" и каково соотношение "сущности" и "образцов".

В ответах на эти вопросы заметны существенные расхождения между учеными. В лингвистику понятие вариантов и инвариантов вошло через фонологию. Фонема стала характеризоваться как инвариант, а ее звуковые "воплощения" — как варианты. По свидетельству А.Мартине, "противопоставление вариантов и инвариантов было установлено в плане выражения пражскими фонологами, а также Дэниэлем Джоунзом и его учениками. Инварианты получили название фонем"³. Из фонологии эти понятия были экстраполированы на другие сферы языка, и сейчас редко какое лингвистическое исследование обходится без понятий вариантов и инвариантов. Однако сами эти понятия в достаточной мере не прояснены.

Понятие *инвариантность* в общей форме определяется как "свойство величин, уравнений, законов оставаться неизменными, сохраняться при определенных преобразованиях координат и времени"⁴. <...>

Конкретно-материальный предмет при любом его изменении или преобразовании не может оставаться тождественным самому себе, т.е. неизменным. То же самое следует сказать о материально-физических свойствах любого предмета. Следовательно, свойство инвариантности может быть отнесено только к абстрактным предметам и к абстрактным свойствам предметов. Так, изменение в размерах предметов, сделанных из одного и того же материала (при сохранении их плотности), ведет к изменению их веса и объема, т.е. к изменению их физических характеристик. Однако при таком преобразовании сохраняются их свойства "иметь вес" и "иметь объем". Последние остаются

* // Солнцев В.М. Язык как системно-структурное образование. — М., 1977. — С. 213-218; 225-232.

инвариантными, т. е. неизменными. Свойства "иметь вес" и "иметь объем" являются общими для всего класса предметов, характеризующихся физическими параметрами веса и объема. Инвариантными оказываются тем самым некоторые общие свойства предметов. Отсюда следует, что инвариантом следует называть некоторый абстрактный предмет, характеризующийся абстрактными свойствами. Инвариант, следовательно, есть то общее, что объективно существует в классе относительно однородных предметов или явлений. Инвариант как абстрактный предмет конструируется мысленно путем извлечения общего из ряда предметов или явлений и отвлечения от несущественных для данного класса различий между предметами. Инвариант есть идеальный объект, который может быть использован для изучения общих свойств данного ряда предметов и любого предмета, входящего в этот ряд.

С.В.Илларионов отмечает: "Теория инвариантов имеет большое значение для гносеологии, она углубляет и конкретизирует теорию отражения"⁵. Он отмечает также: "Эта проблема тесно связана с проблемой образования абстракций. Выделяя инвариант большой группы объектов, мы приходим к абстракции – собирательному понятию, охватывающему всю группу в целом"⁶.

Если считать инвариантом некоторый идеальный, или абстрактный, предмет, то что считать вариантами? Если инварианты выделяются относительно большой группы объектов, то, очевидно, каждый член этой группы, т. е. каждый конкретный объект, является вариантом, относительно которого выводится инвариант. Следовательно, любой предмет, входящий в какое-либо множество предметов, есть вариант по отношению к каждому другому предмету (но не вариант другого предмета!) и есть в то же время вариант по отношению к абстрактному предмету – инварианту, который мысленно, т. е. в абстракции, конструируется как обобщенное наименование данного множества предметов. Каждый конкретный предмет, таким образом, есть вариант по отношению к другому конкретному предмету, который в свою очередь является вариантом по отношению к первому. Иначе говоря, из двух (или любого количества) предметов, составляющих класс, оба являются вариантами, но ни один из них не является инвариантом по отношению к другому, поскольку каждый из них есть конкретный предмет.

Какую лошадь из табуна можно считать инвариантом по отношению к другим лошадям этого табуна? Очевидно, ни одну. В лучшем случае одну из лошадей можно признать "образцовым экземпляром" и определить как "мисс лошадь". Точно так же избираемая на конкурсах красоты "мисс Франция" или "мисс Америка" не есть инвариант по отношению к другим конкретным женщинам. Какой-либо конкретный предмет из некоторого множества предметов, составляющих один класс, по тем или иным причинам может быть признан *эталоном*, или образцом, но он остается всего лишь вариантом среди других вариантов.

Следовательно, вариант и инвариант принципиально негомогенные объекты. Инвариантом для конкретных лошадей является некоторая абстрактная лошадь – "лошадь вообще". Такая лошадь есть умственный предмет. Она не существует как нечто реально сущее. Ее нельзя пасти, и на ней нельзя ездить. Но она все же существует в каждой отдельной конкретной лошади как общее свойство "лошадности", демонстрируя диалектику общего и отдельного. "Лошадность" есть, таким образом, то общее, что обнаруживается в каждой реальной лошади, и о чем древний мыслитель сказал, что он видит лошадь, но не видит лошадности. В свое время, полемизируя с ботаником Негели, Энгельс писал: "Поэтому, когда Негели говорит, что мы не знаем, что

такое время, пространство, материя, движение, причина и действие, то он этим лишь утверждает, что мы при помощи своей головы сперва создаем себе абстракции, отвлекая их от действительного мира, а затем оказываемся не в состоянии познать эти нами самими созданные абстракции, потому что они умственные, а не чувственные вещи, всякое же познание, по Негели, есть *чувственное измерение!* Это точь-в-точь как указываемое Гегелем затруднение насчет того, что мы можем, конечно, есть вишни и сливы, но не можем есть плод, потому что никто еще не ел плод как таковой"⁷.

Но вернемся на лингвистическую почву. Способность одной и той же языковой единицы выступать в различных модификациях, т.е. как-то варьироваться, привела к возникновению понятия вариантов одной и той же единицы. Это потребовало введения самого термина *вариант*. Так, один и тот же звук, например [к], в разных условиях употребления и происхождения отличается рядом особенностей. Все эти разновидности звука [к] стали называть его вариантами, а инвариантом стали называть "звук вообще", *абстрактный звук [к]* или фонему. <...>

Говорить о вариантах и инвариантах можно лишь в пределах множества или класса относительно однородных предметов, т.е. предметов, обладающих существенно общими признаками и свойствами.

Нельзя не согласиться с Н.Д.Арутюновой, когда она утверждает, что "отношения вариативности могут связывать между собой только однородные элементы, независимо от того, являются ли они единицами плана содержания или лежат на линии выражения"⁸. Нельзя не согласиться также с тем, что проблема инвариантности – вариантности должна ставиться раздельно для плана выражения и для плана содержания и что "инвариант может быть установлен только применительно к одной из сторон знака"⁹. <...>

Инвариант и вариант представляют собой две характеристики предмета или явления, входящего в некоторый класс. Свойство *инвариантности* характеризует то общее, что есть у данного единичного предмета с другими ему подобными. *Вариантность* характеризует то особенное, что есть только у данного предмета в отличие от других ему подобных, с которыми он связан через свои инвариантные свойства. Инвариантные свойства предмета представляют, собой основу конструирования идеального предмета, в котором сняты вариантные черты¹⁰.

Такой идеальный, или абстрактный, предмет существует в каждом конкретном предмете данного класса в качестве его общих с другими предметами черт или свойств. В этом смысле абстрактный предмет как инвариант гомогенен с конкретным предметом-вариантом. Но только в этом смысле. Как некоторый мысленный объект идеальный предмет-инвариант принципиально негомогенен ни с одним чувственным объектом, входящим в класс вариантов. Если уверовать в некоторое реальное существование идеального предмета как чего-то самостоятельно сущего, т. е. уверовать в его "вещность", то само сопоставление идеального объекта и физического объекта с точки зрения их отношения как инварианта и варианта покажется абсурдным¹¹. Но все дело в том, что инвариант нельзя выделить как некоторую самостоятельную вещь. Инвариантность существует в предмете как общее в отдельном. Инвариантность и вариантность суть две стороны одного предмета. В качестве абстрактного предмета, или умственной вещи, инвариант воплощает в себе классные свойства. Инвариант представляет и весь класс в целом, и каждый предмет данного класса. Изучая инвариантные свойства, т. е.

инварианты, мы изучаем существенные свойства класса в целом и каждого члена класса в отдельности.

3. Вариативность морфемы и слова

Так же как и фонемы, отношениями вариативности связаны между собой и морфемы, и слова. Однако здесь все осложняется тем, что морфемы и слова являются двусторонними единицами, обладающими знаковой формой (= звучанием) и значением. Иными словами морфема состоит из сонемы и семемы, а слово — из номемы и лексемы.

"Одна и та же" морфема в разных случаях своего употребления по своему звуковому облику отличается от "самой себя". Это значит, что "одна и та же" морфема может иметь чем-то различающиеся сонемы. Морфема в разных случаях употребления называется алломорфом или морфом. Эти термины, введенные дескриптивистами, сейчас широко используются представителями разных школ для обозначения явления варьирования морфемы. В соответствии с введенной в настоящей работе терминологией можно сказать, что звуковые оболочки одной и той же морфемы в разных случаях употребления представляют собой *аллосоны*. Слово выступает в речи в своих формах (в виде словоформ). Те ученые, которые определяют слово как "единство его форм" (например, школа Щербы — Виноградова, Смирницкий и др.), фактически рассматривают словоформы как варианты "одного и того же слова", хотя и не всегда пользуются соответствующей терминологией.

Если же, как это делает Л.Блумфилд¹², разные словоформы не считать формами одного и того же слова, то естественно, отношения между словоформами нельзя рассматривать как отношения между вариантами.

Вариативность слова представлена в языках и в ином виде. Так, Ф.П.Филин, говоря о вариантах слова, имеет в виду "многочисленные в языке случаи, когда одно и то же лексическое значение имеет различное оформление, причем различные показатели этого оформления не вносят каких-либо новых оттенков значения. Например, *ноль* и *нуль*, *лиса* и *лисица*, *скирд* и *скирда*, *искренний* и *искреннй*, *закалять* и *закаливать*, *машу* и *махаю* и т. д. и т. п."¹³. В этом случае сохраняется тождество слова, но изменяется его звуковой облик, или номема. О видоизменении номемы одного и того же слова за счет сонем разных словоизменительных морфем можно говорить и в предыдущем случае. <...>

Варьирование двусторонних единиц, представляющих собой знаковые комплексы (знак = звучание + означаемое = значение), существенно отличается от варьирования односторонних единиц — фонем. Всякое изменение их знаковой формы (= звучания), т.е. сонем или номем, потенциально влечет за собой появление новых значений.

В этом проявляется знаковый характер языка. Различие между знаками для того и существует, чтобы дифференцировать значения (означаемые). Главный принцип всякой знаковой системы состоит в том, что разным знакам соответствуют разные означаемые.

Поэтому *варьирование* знаковой формы (сонем или номем) двусторонних единиц лишь до поры до времени возможно в пределах тождества двусторонней единицы самой себе. В то же время варьирование единиц неизбежно в силу их, как уже отмечалось, дискретного характера и существования в языке в виде некоторых классов. Звуковое варьирование поэтому есть один из внут-

ренных источников изменения и развития языка, заложенных в самом языке как во вторичной материальной, или семиотической, системе.

Выше отмечалась важность постановки вопроса Н.Д.Арутюновой о необходимости раздельного рассмотрения проблемы варьирования для плана выражения и плана содержания. По-видимому, варьирование единиц в языке, если понятие варьирования связывать именно с тождеством единицы самой себе, прежде всего касается варьирования их знаковой формы, т. е. сонем или номем. Что касается варьирования смысловой стороны, т.е. варьирования значений, то здесь, как я уже говорил, наблюдается не столько отношение варьирования, сколько появление новых значений за счет либо расширения объема значения, выражаемого данным знаком (сонемой или номемой), либо изменения содержания значения в связи с приложением данного знака к новой предметной области. Новые значения как бы аккумулируются и наслаиваются друг на друга. Ощущаемая между ними связь может быть определена как связь генетическая (для данного языка), но не вариативная. Примеры, которые А.И.Смирницкий приводит для иллюстрации лексико-семантических вариантов слова (англ. *shade* 'тень' и *shade* 'оттенок', *man* 'человек' и *man* 'мужчина'), демонстрируют, на мой взгляд, разные означаемые, т. е. разные отражательные категории, связанные в английском языке посредством общей "внутренней формы" в потембианском смысле (способ представления понятия в слове). Использование русским языком вообще несвязанных знаков – номем *человек* и *мужчина* – для обозначения и выражения соответствующих значений подтверждает автономность соответствующих значений как отражающих разные "кусочки действительности". Поскольку во вторичных материальных системах элементы значимы для системы не в силу своих собственных субстанциональных свойств, а в силу того, что им приписано свойство выражать (или указывать на) некоторые значения, само понятие тождества элемента зиждется на этом свойстве и, следовательно, на приписанном элементу значении.

В практических целях, конечно, оправданно говорить о разных значениях одной и той же единицы языка, пока эти разные значения явно осознаются как генетически связанные и пока их различия не влияют существенно на функциональное использование соответствующих единиц.

Однако разрыв одной единицы на разные единицы всегда обусловлен переработкой оттенка значения, которое обусловлено подведением под это значение разных реалий (действительных или вымышленных предметов), в автономные значения, характеризующиеся собственным объемом и содержанием.

Выше речь шла о варьировании собственно лексических значений слов. В тех случаях, когда слово представлено в языке рядом своих форм (словоформ), лексическое значение слова во всех (или основных) словоформах остается неизменным. Словоизменительные формы либо служат лишь для указания на синтаксическую функцию слова и его грамматическую связь с другими словами (как, например, формы склонения существительных, "исчезающие" полностью при переводе на другие языки), либо относят слово к какой-нибудь грамматической категории (например, временные, или видо-временные, или даже чисто видовые формы глагола), не затрагивая лексического значения слова. Тождественность лексического и общеграмматического (классного) значения слова сохраняется во всех словоизменительных формах. Поэтому оно есть то инвариантное свойство слова, на основе которого можно создать понятие "слова вообще", существующего в виде своих вариантов – разных словоформ.

4. Вариативность и отношение манифестации с точки зрения односторонности языкового знака на примере морфемы

По представлению дескриптивистов, которое четко сформулировано Г.Глисоном¹⁴, морфема есть группа из одной или нескольких алломорф, объединенных по признаку общности дистрибуции и значения. Но это не сумма алломорф¹⁵. По отношению к своим алломорфам (морфам) морфему можно охарактеризовать как инвариант, существующий в своих вариантах. В этом смысле каждая алломорфа, или морфа, несет в себе морфему и является сама морфемой. Иначе говоря, морфема есть некоторый идеальный объект, который реально существует в виде ряда разновидностей – вариантов. При этом звуковая сторона морфемы – сонема – представлена своими аллосонами.

Тождество морфемы как единства своих вариантов – морф – основано на тождестве значения: каждый вариант морфемы (например, морфемы показателя множественного числа в английском языке [s], [z], [ən]) обладает одним и тем же значением. Тождество значения обеспечивает тождество функций соответствующих морф. Это позволяет каждую морфу считать разновидностью морфемы, или морфемой в одной из своих разновидностей. Звуковые различия морф, т. е. различия, существующие между аллосонами, не имеют решающего значения для установления тождества морфемы, поскольку морфема не односторонняя звуковая единица, а двусторонняя единица, свойства которой определяются приписанным ей значением. Звуковые особенности сонемы являются <...> системно нейтральными свойствами.

Морфема как инвариант есть абстрактная единица. Морфа как вариант есть конкретная единица, обладающая конкретным звуковым обликом (сонемой) и определенным значением (семемой). Инвариантным свойством ряда морф, или конкретных морфем, являются свойства иметь конкретное звучание и иметь определенное значение. Поэтому об абстрактной единице – морфеме – мы можем только сказать, что она характеризуется свойствами иметь некоторое звучание и иметь определенное значение. Такая абстрактная единица есть "морфема вообще", абстрагированная от всех конкретных морфов, обладающих разными аллосонами и определенным значением. При выводе абстрактной морфемы по отношению к классу морф, обладающих одним и тем же значением, мы должны принять во внимание, что одно и то же значение всех морф данного класса остается неизменным. Например, у трех морф [s], [z], [ən], если их рассматривать как преобразования некоторой морфемы, сохраняется неизменным, или инвариантным, значение множественного числа. Поэтому абстрактную морфему, выражающую значение множественного числа, мы должны определить как абстрактную единицу, имеющую некоторые звучание и значение множественного числа.

Мы уже видели, что двусторонний характер морфемы вызывает колебания в отнесении ее к числу единиц плана выражения или плана содержания¹⁶.

Эти колебания зависят от взгляда на морфему: когда подчеркивают, что морфема выражает значение, она рассматривается как единица плана выражения; когда учитывают прежде всего наличие значения у морфемы, она рассматривается как единица плана содержания. Отнесение двусторонней единицы то к плану выражения, то к плану содержания создает неясность в самом содержании понятия "плана".

В конечном итоге все это связано с представлением о знаке как о двусторонней сущности и о двусторонних единицах языка как о знаках. Устанавливая равенство между понятиями *языковой знак* и *морфема*, которая действительно есть двусторонняя единица, концепция двусторонности знака не позволяет четко разграничить в строении морфемы две разные сущности – *знак*, как таковой (звучание), или *сонема*, и то, что этот знак означает – *значение*. Различие этих двух совершенно разных, не смешивающихся между собой сущностей отражено в формулировке о "двух сторонах знака", который в целом признается неразложимым единством. А поскольку морфема признается как целое знаком, постольку отнесение морфемы к одному из планов неизбежно предполагает включение в каждый из планов обеих сторон знака. Тем самым и в плане выражения оказывается означающее и означаемое, и в плане содержания оказывается означающее и означаемое. Но в этом случае теряет смысл противоположение этих двух планов.

Морфему как двустороннюю единицу не следует относить ни к плану выражения, ни к плану содержания. К плану выражения относится сонема, а к плану содержания – семема. Морфема же есть лингвистическая единица, пересекающая оба плана и соединяющая их между собой. С точки зрения концепции односторонности знака в строении морфемы есть знак – сонема, представляющая единицу плана выражения, и то, что этот знак означает – значение, представляющее план содержания.

На практике отнесение морфемы к одному из планов вынуждает обращаться с ней фактически как с односторонней единицей: либо как с сонемой, либо как с семемой. Признание морфемы единицей плана содержания побуждает искать соответствующую ей единицу выражения. Такой единицей выражения признается морфа, которая тем самым в свою очередь фактически оценивается как односторонняя единица в плане выражения. Отсюда яркая формулировка Н.Д.Арутюновой: "...морфема относится к морфе как элемент плана содержания к единице выражения".

Но морфа – точно такая же двусторонняя единица, как и морфема. Разница между ними состоит лишь в том, что морфема есть и некоторая абстрактная единица, существующая в языке в виде класса своих разновидностей – морф, и каждая морфа в отдельности. Морфа же – это конкретная единица или конкретная морфема.

Между двумя двусторонними единицами (абстрактной и конкретной) не может быть отношения единицы плана содержания и единицы плана выражения. Между ними, строго говоря, не может быть и отношения варьирования: абстрактная единица не может варьировать с конкретной. Отношения варьирования связывают между собой конкретные единицы – морфы, т.е. конкретные разновидности морфемы. Отношения варьирования конкретных единиц служат основанием для вывода некоторой абстрактной единицы, стоящей над варьирующимися конкретными единицами и объединяющей их в один класс, кратким обозначением которого и служит термин *морфема*.

<...> отношение (морфемы и морфа. – I.K.) есть отношение двух двусторонних единиц – *абстрактной и конкретной*¹⁷. Конкретную единицу можно рассматривать как представителя класса единиц, который в абстрактной форме есть абстрактная единица. В этом смысле можно, очевидно, говорить, что конкретная единица – морфа – манифестирует или репрезентирует абстрактную единицу. Следует, однако, всегда иметь в виду, что в действительности абстрактная еди-

ница выводится из конкретных в качестве умственного предмета и что утверждение о ее манифестации чисто условно. Следует избегать понимания абстрактной единицы как чего-то самостоятельно сущего и лишь манифестирующегося, говоря словами Л.Ельмслева, в любом материале. В противном случае лингвистические объекты могут уподобиться бессмертной и вечно переселяющейся пифагорейской душе, для которой тело является "чем-то чисто случайным"¹⁸.

¹А. Мартине, например, связывает понятие дискретности и варьирования следующим образом: "...характерной особенностью дискретных единиц оказывается их независимость от варьирования деталей, обусловленных контекстом или иными обстоятельствами" (Мартине А. Основы общей лингвистики // Новое в лингвистике. — М., 1963. — Вып. 3. — С. 387-388).

²Ельмслев Л. Прологомены к теории языка // Новое в лингвистике. — М., 1960. — Вып. 1. — С. 320.

³Мартине А. О книге "Основы лингвистической теории" Луи Ельмслева // Новое в лингвистике. — М., 1960. — Вып. 1. — С. 448.

⁴Философский словарь. — М., 1968. — С. 129.

⁵Илларионов С.В. Гносеологическая функция принципа инвариантности // Вопр. философии. — 1968. — № 12. — С. 90.

⁶Там же. — С. 91.

⁷Энгельс Ф. Диалектика природы // Маркс К. и Энгельс Ф. Сочинения. Изд. 2. — Т. 20. — С. 550-551.

⁸Арутюнова Н.Д. О минимальной единице грамматической системы // Единицы разных уровней грамматического строя языка и их взаимодействие. — М., 1969. — С. 38.

⁹Там же.

¹⁰Ср. следующие интересные соображения Д.П.Горского: "В процессе овладения пониманием знаковых выражений остенсивным путем один и тот же предмет, демонстрируемый обучаемым в различных ситуациях, наделяется им одним и тем же именем. Это нацеливает обучаемого на выделение и фиксацию в этом предмете тождественного, инвариантного, сохраняющегося в различных ситуациях, и тем самым обеспечивает сравнительно быстрое овладение правилами отождествления предмета с самым собой (во всяком случае, по отношению к сравнительно простым ситуациям). С другой стороны, наименование одним и тем же именем различных предметов нацеливает обучаемого на выделение в них общего и тем самым способствует усвоению правил отождествления различных предметов, образованию на этой основе "абстрактных предметов" — классов и соответствующих им понятий" (Горский Д.П. О проблеме значения (понимания) знаковых выражений // Язык и мышление. — М., 1967. — С. 169).

¹¹Представление об абстракциях как о чем-то самостоятельно сущем всегда ведет к нелепости. Ф.Энгельс писал: "Это старая история. Сперва создают абстракции, отвлекая их от чувственных вещей, а затем желают познать эти абстракции чувственно, желают видеть время и обогатить пространство" (Энгельс Ф. Указ. раб. — С. 550).

¹²"Согласно нашей школьной традиции мы часто говорим о таких формах, как *book*, *books* 'книга, книги' или *do*, *does*, *did*, *done* 'делает, делал, сделанный', как о "различных формах одного и того же слова". Это, разумеется, неточно, поскольку между членами подобных рядов существуют различия как в форме, так и в значении. Приведенные выше формы являются различными языковыми формами, а следовательно, и различными словами" (Блумфилд Л. Язык. — М., 1968. — С. 188).

¹³Ф.П.Филин предлагает различать три вида вариантов: 1) варианты фонематические; 2) варианты акцентологические и 3) варианты грамматические (Филин Ф.П. О слове и вариантах слова // Морфологическая структура слова в языках различных типов. — М.: Л., 1963. — С. 128).

¹⁴Глисон Г. Введение в дескриптивную лингвистику. — М., 1959. — С. 103.

¹⁵Если звуковая сторона морфемы определяется как сонема, то звуковая сторона алломорфа является аллосонемой.

¹⁶У Г.Глисона морфема — единица системы выражения, вступающая в связь с системой содержания; у О.С.Ахмановой морфема — "единица системы выражения, непосредственно соотносимая с соответствующим ей элементом системы содержания (семемой)". Для Н.Д.Арутюновой морфема — элемент плана содержания: "Морфема относится к морфе как элемент плана содержания к единице выражения" (Глисон Г. Указ. раб. — С. 43; Ахманова О.С. Словарь лингвистических терминов. — М., 1966. — С. 241; Арутюнова Н.Д. О значимых единицах языка // Исследования по общей теории грамматики. — М., 1968. — С. 100).

¹⁷Н.Д.Арутюнова считает, что "отношения между морфой и морфемой не могут быть оценены с точки зрения степени абстрактности". Она считает также ошибочным "впечатление, что морфа тоже репрезентирует морфему, относясь к ней как явление к своей абстрактной сущности". Эта точка зрения вытекает из фактического признания морфемы и морфы единицами разных планов. Такое признание, естественно, влечет за собой утверждение о том, что "отношения между морфой и морфемой не связаны с уровнем абстрагирования, поскольку ни один из языковых планов не формирует своих понятий путем отвлечения от конкретных черт противоположного плана". Последнее замечание, конечно, совершенно справедливо (Арутюнова Н.Д. О минимальной единице... — С. 39).

¹⁸См.: Энгельс Ф. Указ. раб. — С. 504.

О КОМПОНЕНТАХ КОНФИКСА В РУССКОМ ЯЗЫКЕ*

Префиксально-суффиксальное словообразование признается смешанным способом, при котором "формант равен сумме формантов, присущих составляющим способам словообразования"¹. Этим самым утверждается, что первый компонент конфикса² равен префиксу, а второй – суффиксу³.

Действительно, это "прерывное" деривационное средство трудно считать единой морфемой, неким "дистантным" аффиксом, в котором одна часть находится перед образующей основой, а другая – после нее. Составные части такого "аффикса" ведут себя аналогично префиксу и суффиксу: наблюдаются те же морфонологические явления на морфемном шве; морфы, репрезентирующие соответственно первую и вторую часть конфикса, имеют такой же набор алломорфов и те же правила их выбора, какие характерны для соответствующих отдельно взятых префиксов и суффиксов, и т. д. К тому же нет ни одного конфикса, в котором бы вторая его часть встречалась только в составе конфикса и не могла выступать в качестве самостоятельного суффикса. Все это позволяет характеризовать конфикс лишь как некое функциональное единство, состоящее из двух (или трех) языковых единиц, из которых вторая может быть либо материально выраженной, либо нулевой.

Однако сходство составных частей конфикса с самостоятельными префиксами и суффиксами не является полным. Тожества здесь нет.

Известно, что каждой части речи свойствен свой набор деривационных средств, своя система суффиксов, префиксов и т. д. При сопоставлении системы собственно префиксов с системой префиксов, употребляющихся в функции первых компонентов конфикса, обнаруживается, что системы эти не покрывают друг друга.

В глагольном словообразовании участвуют префиксы *де-*, *дис-*, *ре-*; *воз-*, *над-*, *недо-*, *низ-*, *пред-*, *со-*⁴, которые не встречаются в составе конфиксов, и наоборот, при конфикации употребляется в качестве первого компонента префиксально-суффиксального единства *обез-* (*обессолить*, *обезводить*), не встречающийся в качестве самостоятельного префикса.

При словообразовании существительных функционируют префиксы *архи-*, *вице-*, *де-* (*дез-*), *дис-*, *контр-*, *обер-*, *про-*⁵, *прото-*, *псевдо-*, *ре-*, *суб-*, *супер-*, *ультра-*, *экс-*; *пере-*, *про-*, *сверх-*, не используемые при конфикации, и *вз-*, *из-*, *меж-* (*между-*, *меж-*, *до-*), *на-*, *о-*, *около-*, *от-*, *по-*, *преди-*, *про-*⁶, *противо-*, *с-*, *у-*, употребляющиеся только как первые компоненты конфиксов.

Исключительно в качестве префиксов при образовании прилагательных выступают *а-*, *архи-*, *ин-* (*им-*), *квази-*, *псевдо-*, *супер-*, *ультра-*; *нау-*, *пере-*, *поза-*, *пре-*. Наоборот, морфемы *вне-*, *внутри-*, *меж-* (*между-*), *на-*, *над-*, *о-*, *от-*, *по-*, *среди-*, *су-*, *транс-* и *через-*⁷ встречаются только в функции первых компонентов конфикса.

Наконец, при словообразовании наречий только как префиксы используют *не-*, *от-*, *после-* и *поза-* (причем все они, за исключением *не-*, выделяются в непродуктивных типах), а только как первые компоненты конфиксов – *вз-*, *до-*, *к-*, *мимо-*, *непо-*, *под-*.

* // Развитие современного русского языка. 1972. – М., 1975. – 249-253.

Среди префиксов, неиспользуемых при конфикации, имеется довольно большое количество заимствованных морфем. Аффиксы, встречающиеся только при конфикации, наоборот, почти все (за исключением *транс-* в прилагательных типа *трансъевропейский*) – незаимствованные. Все они соответствуют ныне существующим предлогам (*вне, внутри, до, из, к, меж, между, мимо, на, над, о, около, от, по, под, после, про, с, среди, у, через*), либо являясь сложными образованиями на базе предлогов (*обез-, непо-*), либо исторически возводятся к предлогу (*между-, преди-, против-, су-, вз-*). Таким образом, две системы – первые компоненты конфиксов и предлоги – оказываются более близкими между собой, чем предлоги и собственно префиксы.

Анализ функциональных значений префиксов и материально совпадающих с ними первых компонентов конфиксов также не позволяет утверждать их тождество. При глагольном словообразовании спектр значений, привносимых префиксами, богаче и разнообразнее. Сопоставлению значений префиксов и соответствующих первых компонентов глагольных конфиксов препятствует то, что выделить "в чистом виде" значение компонента конфикса трудно: в формировании значения глагола принимают участие одновременно оба (а в отдельных случаях – и все три) компонента. Однако роль и значимость их различны: суффиксы *-и-, -е-* "переводят" именную основу в основу глагола, придавая ей самое общее значение переходности (*-и-*), или непереходности (*-е-*)⁸. Дальнейшая модификация значений производится первым компонентом конфикса. Примечательно, что в ряде случаев значения разных конфиксов оказываются весьма близкими, например, значение 'наделение чем-н. или каким-н. признаком' передается рядом конфиксов; производные глаголы функционируют как синонимы, ср.: *осложнить + усложнить, остеклить – застеклить* и под. На основании этого можно предположить, что при глагольном словообразовании в роли первого компонента конфикса используется уже существующий в системе языка глагольный префикс⁹.

Если же проанализировать словообразование существительных, прилагательных и наречий, то напрашивается предположение, что система префиксов, участвующих в образовании слов названных частей речи, является в основном вторичной, производной. Префиксы, материально совпадающие с предлогами, "вербуются" из первых компонентов конфиксов. В самом деле, вторые компоненты конфиксов существительных (суффиксы *-и-, -и-, -ни-, -иц-, -к-, -ушк-, -щик-, -ух-, -ств-*) выполняют классификационную роль показателя названия предмета, лица или абстрактного понятия. Модификация этих общих значений производится посредством первого компонента конфикса. Если учесть, что большинство префиксально-суффиксальных существительных "мотивируются одновременно предложно-падежными формами соответствующих существительных"¹⁰, то конфикацию можно представить как "перевод" синтаксической формы слова (сочетания предлога с существительным) в определенный семантический класс существительных путем суффигирования. Сосуществование (или появление в лексической системе) близкого по значению беспрефиксного существительного с таким же суффиксом (ср. *Замоскворечье – Москворечье, Причерноморье – Черноморье* и под.) позволяет говорить о двойной мотивации: 1) словом (или лексикализированным словосочетанием) без соответствующего суффикса (*Москва-река, Черное море*) – тогда способ образования конфикация; 2) беспрефиксным словом, имеющим тот

же суффикс (*Москворечье, Черноморье*) — тогда способ словообразования чистая префиксация¹¹.

Наиболее отчетливо возможность двойной мотивации проявляется при словообразовании прилагательных. Многие конфиксальные дериваты могут одновременно рассматриваться и как чисто префиксальные образования, причем нетрудно заметить, что развитие и разветвление значений относительных прилагательных способствует увеличению возможных случаев двойной мотивации. Все это в конечном итоге приводит к усилению позиций префиксального словообразования, т. е. и здесь мы можем наблюдать "передвижение" первых компонентов конфиксов (как правило, предложного происхождения) в собственно префиксы.

Нельзя безоговорочно согласиться и с утверждением, что второй компонент конфикса абсолютно тождествен суффиксу как самостоятельному словообразовательному средству. Прежде всего замечается резкое обеднение системы суффиксов, используемых в качестве второго компонента конфикса, по сравнению с системой собственно суффиксов, употребляющихся при словообразовании той или иной части речи. Глагольная конфикация практически обходится, как это уже было показано ранее, двумя суффиксами (*-и-* и *-е-*) при образовании от имен и одним (*-ова-*) — при образовании от глаголов. Из всей обширной семьи суффиксов существительных как вторые компоненты конфиксов используется опять-таки не более чем десятая часть, из них продуктивны только *-иц-, -ник-, -ж-, -иц-, -ин-*. То же наблюдается и при конфикации прилагательных, где многочисленные типы префиксально-суффиксального словообразования "довольствуются" в основном тремя суффиксами: *-н-, -ов-* и *-ск-*. Более того, заметно стремление даже к еще большей генерализации: сфера морфематических связей *-н-* как второго компонента конфикса расширяется за счет сужения сфер *-ов-* и *-ск-*. Фактически вторые компоненты конфиксов при именном и глагольном словообразовании сохраняют за собой только роль "оформителя" образуемого слова, относя его в класс предметных, личных или абстрактных существительных, относительных прилагательных, транзитивных или интранзитивных глаголов.

Несколько иначе ведут себя компоненты конфиксов в наречном словообразовании. Однако и здесь отмечаются случаи генерализации вторых компонентов конфиксов (генетически — прежних окончаний)¹².

Таким образом, полного тождества между префиксами и суффиксами, с одной стороны, и первыми и вторыми компонентами конфиксов, с другой — не обнаруживается. Это родственные, генетически связанные, но в известной степени самостоятельные системы деривационных средств языка. Естественно, что такая характеристика конфиксов не дает права утверждать, что конфикс — это единая прерывистая морфема¹³. Единство конфикса — не материальное, а лишь функциональное.

¹¹Грамматика современного русского литературного языка. — М., 1970. — С. 41.

¹²См.: Марков В. Замечания о конфикации // *Język rosyjski*. — 1968. — № 3. — Термины "конфикс" и "конфикация" в данной статье синонимичны применяющимся в современной дериватологии терминам "циркумфикс", "циркумфиксация". В западноевропейской лингвистике префиксально-суффиксальное словообразование обозначалось также термином "парасинтез" (см.: A.Darnsteter, V.Brøndal, K.Nyrog и др.).

¹³В.В.Лопатин и И.С.Улуханов пишут: "Может возникнуть вопрос: не является ли в префиксально-суффиксальных образованиях русский язык префикс и суффикс единым "прерывистым" аффиксом. Эта точка зрения вряд ли может быть принята. Дело в том, что в указанных образованиях (по крайней мере в именном и глагольном словообразовании) префикс и суффикс всегда четко разделены не только фор-

мально, но і семантически, в самому словообразовательному значенні, яке є іменно суммою значень складових аффіксів" (Лопатин В., Улуканов І. Словообразовательный тип і способи словообразования // Російський мовний національний навчальний. — 1969. — № 4. — С. 12).

⁶ Існують у вигляді дієслів типу *сопереживати*, *сосуществовать* і под.

⁷ Мова йде про іменників двох омонімічних словообразовательних типів: 1) *про-соціаліст* і под., 2) *проконсул* і под.

⁸ Цей аффікс зустрічається в конфіксальних утвореннях типу *прожилок*, *проселок*, *проулок* і под.

⁹ Не були прийняті до уваги єдиничні утворення типу *інтернаціональний*, *екстериторіальний*. Основанням для цього послужили, з однієї сторони, єдиничність дериватів з *інтер-* і *екс-*, а з другої — можливість вважати подібні слова чистими префіксальними утвореннями.

¹⁰ Суфікс *-а-* в якості другого компонента конфікса виділяється лише в трьох дієсловах (*завожжати*, *запоздати* і *опоздати*); в двох дієсловах — *-ова-* (*обнародовати*, *перефразувати*). Ці словообразовательні типи явно непродуктивні.

¹¹ Використання *обез-* як першого компонента конфікса при відсутності *обез-* в ролі самостійного дієслівного префікса легко пояснюється тим, що в якості утворюючої основи в даному випадку виступає так звані синтаксическа форма слова (з'єднання предлога з іменем іменником: *без соли*, *без леса*, *без воды* і под.), а власне утворюючим засобом є конфікс *о-* — *-и(ть)* або *о-* — *-е(ть)*.

¹² Граматика сучасного російського літературного мови. — С. 156.

¹³ Можливо передбачити виникнення відповідних безпрефіксальних слів не тільки шляхом суфіксації, але і редеривації. Сп. виникнення слова *очник* як антоніма до існуючого префіксально-суфіксального іменнику *заочник*. Однак остаточний результат той же: конфіксальний дериват став сприйматися як чистий префіксальний.

¹⁴ Сп. спостереження над словообразованием наріччів в сучасному білоруському мові // Шуба П.П. Прислів'я білоруської мови. — Мінськ, 1962).

¹⁵ Сп. таке твердження в роботі: Старинин В.П. Структура семітського слова. — М., 1963. — С. 90-95.

І.Т.ЯЦЕНКО

ПРО ПОДІЛЬНІСТЬ ОСНОВИ СЛОВА*

Морфемний аналіз являє собою виділення у складі слова живих морфем, визначення їхніх значень і меж. Цим він відрізняється від етимологічного і словотворчого. Щоправда, розмежування морфемного і етимологічного членування основи слова не завжди чітке. З цим пов'язані випадки розбіжностей у висвітленні того, з яких саме морфемних частин складається слово та яку основу слід вважати подільною, а яку, навпаки, неподільною.

У мовознавчій науці здавна існує два напрями у розумінні морфемного членування. Згідно з одним, основи розчленовуються на морфеми лише тоді, коли є співвідносні слова з вільним або зв'язаним коренем¹. За другим поглядом, під час членування основи слова беремо до уваги не лише корінь, а й службові морфеми, інколи — тільки службові морфеми, значення яких усвідомлюється в цьому слові та в інших. У такому разі визнається рівноправність усіх морфем — і кореневих, і службових².

Якщо перша точка зору прийнятна при початковому вивченні складу слова в школі, коли подається в основному поняття морфем та морфемного членування, то друга обґрунтовує науковий аналіз слова, який можна і слід подавати в факультативному курсі.

Здебільшого подільність основи на морфеми дуже прозора і не викликає сумніву. Сюди належать слова, споріднені за коренем і співвідносні за значенням, службові морфеми яких не втратили словотворчої функції, а на межі морфем не сталося ніяких фонетико-морфологічних змін. Коли такі слова роз-

* // Українська мова і література в школі. — 1981. — № 6. — С. 15-21.

ташувати так, щоб по вертикалі повторювався корінь, а по горизонталі – афікси, то видільність морфем і міжморфемні межі стануть цілком очевидними:

чит/а/ти	пис/а/ти	каз/а/ти	прох/а/ти
пере/чит/а/ти	пере/пис/а/ти	пере/каз/а/ти	пере/прох/а/ти
пере/чит/а/н/ий	пере/пис/а/н/ий	пере/каз/а/н/ий	пере/прох/а/н/ий
ви/чит/а/ти	ви/пис/а/ти	ви/каз/а/ти	ви/прох/а/ти
ви/чит/к/а	ви/пис/к/а	—	—
під/чит/а/ти	під/пис/а/ти	під/каз/а/ти	під/прох/а/ти
під/чит/ува/ти	під/пис/ува/ти	під/каз/ува/ти	під/прох/ува/ти
під/чит/ува/нн/я	під/пис/ува/нн/я	під/каз/ува/нн/я	під/прох/ува/нн/я

У порівнюваних словотворчих гніздах не завжди будуть заповнені всі місця співвідносними за будовою словами. У наведених прикладах поряд із словами *ви/чит/к/а* і *ви/пис/к/а* немає інших відповідних, які були б утворені від дієслів *ви/каз/а/ти* і *ви/прох/а/ти*. Це зумовлене тим, що словотворчі ланцюги не завжди завершені, що у мови є потенціальні можливості поповнювати словниковий запас. Доказом цього є поява нових для свого часу слів *трактористка* (1930), *атомник* (1946), *цілинник* (1956).

Аналіз будови слів за наведеною схемою потребує уваги ще й тому, що при звукових збігах основи можуть мати відмінний морфемний склад. Щоб у такому разі визначити дійсний морфемний склад, необхідно враховувати, яка у похідної основи співвідносна твірна: пор. *жал/і/нн/я* (<*жал/і/ти*) і *жал/інн/я* (<*жал/и/ти*), *роз/рив/а/ти* (<*рв/а/ти*) і *роз/ри/ва/ти* (<*ри/ти*), *танк/ов/ий* (<*танк*) і *тан/к/ов/ий* (<*тан/ок*), *тропіч/н/ий* (<*троп/ік*) і *троп/ічн/ий* (<*троп/и*).

Поряд з цим діють численні фактори, які знижують чіткість поділу слів на морфеми. Коли похідне слово має подвійне смислове мотивування, то можливим буває не єдине членування, хоч все-таки одне з них виявляється більш обґрунтованим. Наприклад, такі слова, як *свавільник* і *каверзник* безпосередньо зіставляються і з іменниками *сваволя*, *каверза*, і з прикметниками *свавільний*, *каверзний*. Залежно від того, іменникову чи прикметникову основу ми розуміємо як твірну, виділяється один складний суфікс *-ник* або два первинних суфікси — *-н-* і *-ик*. І все ж, беручи до уваги те, що такі назви виникають із потреб заміни словосполучення на слово (*свавільна людина* > *свавільник*, *каверзна людина* > *каверзник*), у наведених словах, як і у подібних, більше підстав виділяти не один суфікс, а два.

Водночас в інших випадках, коли немає подвійного мотивування, в складі похідної основи виділяється лише один суфікс, складний за походженням. Наприклад, слово *калічник* — "той, що калічить", утворене від дієслова *каліч/и/ти*, є назвою особи за дією, а не за ознакою *калічний*, тому в ньому виділяється суфікс *-ник*. Суфікс *-ник* виділяється і тоді, коли в групі споріднених слів немає прикметника на *-ий*: *ключ/ник* (<*ключі*), *по/рад/ник* (<*по/рад/а*), *прац/ів/ник* (<*прац/юва/ти*), *роз/гяд/ник* (<*роз/гяд/а/ти*). З подібною міркою треба підходити і до складних слів. Якщо у такого слова, як *брон/е/бій/ник* (*бронейний*, пор. *брон/е/бій/н/а зброя*), виділяються два суфікси з огляду на те, що воно утворене від прикметника, то у слова *перш/о/клас/ник* — лише один, тобто *-ник*, бо воно походить безпосередньо від словосполучення *перший клас*, а не від прикметника *першокласний*, що має значення, пов'язане з іншою сферою — "найкращої якості".

Значні труднощі у відмежуванні групи суфіксів від складного суфікса зустрічаються і тоді, коли домінуючим у семантичному мотивуванні виявляється не

твірне слово, а його попереднє, тобто твірне твірного. За цих умов знижуєт лексичний зв'язок похідного слова з його твірним, і поряд розташовані суфі становлять комплекс, вузол, що сприймається ніби один складний суфікс. Т наприклад, слово *пек/ар/н/я* має значення "невелике, звичайно немеханізо не підприємство для випікання хліба" і семантично базується безпосередн на значенні слова *пек/ти* у прямому його розумінні. Утворене ж воно від сло *пек/ар* за ознакою місця діяльності особи, хоч це значення вже не відчуваєт ся. Це підтверджується словами типу *слюсар/н/я*, *столяр/н/я*, які утворені бе умовно від назви особи *слюсар* і *столяр*, але вживаються для позначення ві, повідних майстерень. Отже, в такому разі в словах *ток/ар/н/я*, *друк/ар/н/ лік/ар/ня*, *фарб/ар/н/я* і подібних виділяється два суфікси: *-ар-* і *-н/я*. І лиш коли немає співвідносного слова з суфіксом *-ар*, коли словотворення було че резступінним, функціонує і виділяється складний суфікс *-арн/я*: *суш/арн/ї (<суш/ити)*, *пт/аш/арн/я (<пт/ах)*.

Подвійне мотивування, але трохи іншого характеру, властиве також вто ринним іменникам на позначення осіб жіночої статі за їх власною діяльністю. З одного боку, ці слова утворюються від назв осіб чоловічої статі і є структурно залежними від них, а з другого – в них виражається відношення до того самого об'єкта, що і в назвах осіб чоловічої статі. Останнім зумовлене зниження зна ченнєвої ролі суфікса особи чоловічої статі, який за цих умов становить із су фіксом особи жіночої статі єдність: *парашут/ист/к/а (<парашут/ист)*, *план нер/ист/к/а (<планер/ист)*, *вч/и/тель/к/а (<вч/и/тель)*, *під/бур/юва/ч/к/а (<під/бур/юва/ч)*. При словотворенні від іменників із складним суфіксом особи чоловічої статі кінцевий компонент цього суфікса, як правило, відкидається і його місце займає суфікс особи жіночої статі. У такому разі єдність двох суміж них суфіксів стає ще виразнішою: *пере/сел/ен/к/а (<пере/сел/енець)*, *ху тор/ян/к/а (<хутор/янин)*. Поєднання суфіксів особи чоловічої і жіночої статі теж має властивість перетворюватися в складний суфікс: *мод/ист/к/а (<мод/а)*, *турч/анк/а (<турок)*, *тюрч/анк/а (<тюрк/и)*.

Відмежування груп суфіксів від складних суфіксів викликає певні труднощі також під час аналізу запозичень та слів, утворених від запозичень. Характер ною рисою тут є те, що один із компонентів складного суфікса походить від ін шомовних основ, а другий являє собою засіб структурно-морфологічного пере оформлення. Наприклад, у запозичення з французької мови *бетоньєрка* (фр. *bétonnière*), утвореного від слова *бетон* (фр. *beton*), виділяється суфікс *-єрка/а*. Як складний він виник внаслідок поєднання французького *-єр (-nière)* і українсь кого *-к/а*. Але при інших співвідношеннях такі різномовні складники виступають як самостійні морфеми. Наприклад, у переоформленого за допомогою того ж таки суфікса *-к/а* запозичення *танкетка* (англ. *tankette*) внаслідок зіставлення з твірним *танк* (англ. *tank*) виділяється частина *-ємка/а* як щось ціле. Однак зістав лення з прикметником *танк/ет/н/иї* показує, що тут не один суфікс, а два – *-ет-* і *-к/а*. Складний суфікс *-ичн-* виділяється у таких слів, як *аристократ/ичн/иї* (фр. *aristocratique*), пор. *аристократ*, *атлет/ичн/иї* (фр. *atlétique*), пор. *атлет*, у слова *топ/ичн/иї* (від грецьк. *topos* – місце). Інша річ у таких слів, як *фіз/ичн/иї*, *ботан/ичн/иї*, *керам/ичн/иї*, де прикметниковий суфікс *-н-* виступає в ролі влас не словотворчого і виступає лише поряд із запозиченим.

Зіставлення слів, споріднених за коренем, визначення твірної основи і ролі словотворчих морфем є надійним способом правильного виділення морфем них складників. Цей шлях має особливо важливе значення при поділі слів, у

яких на межі морфем відбулися фонетично-морфологічні зміни, що знизили відчуття звукового об'єму тієї чи іншої морфеми і міжморфемних меж. Одним з таких явищ є звукове накладання. Коли передуюча морфема закінчується тим звуком або тими звуками, якими починається наступна, то відбувається фонетичне пристосування їх, яке виражається у звуковому накладанні. Наприклад, у дієслів *г/ну/ти* (пор. *ви/г/ин/а/ти*), *ви/т/ну/ти* (пор. *ви/тин/а/ти*), *ми/ну/ти* (пор. *мин/а/ти*) на кінцевий приголосний кореня *н* накладається початковий приголосний *н* суфікса *-ну-*, а у прикметників *тунгусь/к/ий* (<тунгус/и), *матрось/к/ий* (<матрос), *тунись/к/ий* (<Туніс) на кінцевий приголосний кореня *с* накладається звук *с*, що належить суфіксу *-ськ/ий*. У наведених прикладах накладається частина однієї морфеми на частину іншої. Але є чимало випадків накладання частини морфеми на всю морфему або, навпаки, всієї морфеми на частину. Так, наприклад, у слові *у/тік/а/ч* (<у/тік/а/ти) голосний *а* суфікса *-ач* накладається на тематичний суфікс *а* (пор. *гляд/а/ч*, *по/слуг/а/ч*). Те саме відбувається із суфіксом *-ар*: *пис/а/р* (<пис/а/ти), пор. *дзвон/ар* (<дзвон/и/ти), *пек/ар* (<пек/ти), із суфіксом *-ин*: пор. *про/від/ин/и* (<про/від/а/ти). Коли ж кінець твірної основи у звуковому відношенні дорівнює приєднуваному суфіксу, то відбувається повне поглинання його: *омськ/ий* (<Омськ).

Ще більшою мірою знижується відчуття міжморфемних меж, коли накладання супроводжується асимілятивними чергуваннями приголосних: *чесь/к/ий* (<чех/и + *-ськ/ий*), *товарись/к/ий* (<товариш + *-ськ/ий*), *волзь/к/ий* (<Волга + *ськ/ий*), *узбець/к/ий* (<узбек/и + *ськ/ий*), *лих/ац/тв/о* (<лих/а/ч + *ств/о*), *юн/ац/тв/о* (<юн/а/к + *ств/о*), *убоз/тв/о* (<убог/ий + *ств/о*). У такому разі лише зіставлення похідної основи з твірною дає можливість безпомилково провести поморфемне членування.

Крім накладання, буває ще усикання твірної основи, коли кінцевий звук її або навіть група звуків відкидається з метою того ж таки фонетичного пристосування: *такс/ист* (<таксі), *рад/ист* (<радіо), *апріор/н/ий* (<апріорі). Інколи ж усикання і накладання відбуваються одночасно: *тбілісь/к/ий* (<Тбілісі).

Знижується відчуття подільності основи і відчуття повноти звукового об'єму морфем також при спрощенні в групах приголосних: в одних випадках скорочується звуковий склад кореня: *ви/з/н/ий* (пор. *їзд/и/ти*), *мес/ник* (пор. *мст/и/ти*), *щас/лив/ий* (пор. *щаст/я*), *з/гус/ну/ти* (пор. *густ/ий*), *одн/о/мас/н/ий* (пор. *масть*), а в інших – суфікса: *зліс/н/ий* (пор. <злість), *гни/ліс/н/ий* (пор. *гни/лість*), *рад/іс/н/ий* (пор. *радість*), *жал/іс/н/ий* (пор. *жалість*).

Другу групу щодо рівня морфемного членування становлять слова із зв'язаною основою. У сучасній мові вони не мають співвідносних слів з твірною кореневою основою, а отже і прямого семантико-структурного мотивування, їхнє значення склалося в минулому, тоді, коли вони ще мали при собі співвідносні слова з твірною основою. За теперішніх умов морфемна подільність зв'язаних основ ґрунтується на порівнянні споріднених слів, що теж, звичайно, мають зв'язану основу. Повторюваність кореня хоч би в двох зіставних словах та відмінності афіксів дають відомості про морфемні частини зв'язаної основи: *хлоп/ець* – *хлоп/ї/а*, *хуст/к/а* – *хуст/ин/а*, *огул/ом* – *огуль/н/ий*, *оптим/ізм* – *оптим/іст*, *трен/ер* – *трен/ува/ти*, *про/грес* – *ре/грес*. Слова із зв'язаною основою можуть бути власне українськими і запозиченими. Серед запозичених слід виділити слова грецького походження з основою на *-ік(-ук)*. Суфікс *-ік(-ук)* в умовах української мови набув диференційованого значення: у супроводі закінчення *-а* він вказує на наукову, технічну чи якусь іншу галузь (*фіз/ик/а*, *ботан/ік/а*, *керам/ік/а*), а при нульовому закінченні він виражає значення особи

за відношенням до певної галузі (фіз/ик, ботані/к, керам/ік). Те, що в за-
ченнях розрізняється суфікс -ік/а (-ик/-а) і суфікс -ік (-ик) підтверджується
порівнянням подібних пар з іншими утвореннями, що мають той же ко-
грамат/ик/а – грамат/ик – грамат/ист, керам/ік/а – керам/ік – керам.
механ/ік/а – механ/ік – механ/із/ува/ти.

Подільність зв'язаних основ найчіткіша, коли до їх складу входять регул:
афікси, значення яких яскраво сприймається і які відомі також у складі віль-
основ: а/те/ізм – а/те/іст, монт/аж – монт/ува/ти, ганчір/к/а – ганчір.
а/симіл/яції/а – ди/симіл/яції/а. Коли ж службові морфеми зв'язаних основ
регулярні, то видільність їх значно знижується, особливо в семантичному пі-
ні, і зумовлена вона, головним чином, відмінностями основ при зіставленні
ябл/ун/я – ябл/ук/о, пісн/я – с/пі/ва/ти, пт/ах – пт/иц/я, нудь/г/а – нуд/и/ти/с
ост/юк – без/ост/и/й.

Зв'язані основи з афіксами послабленого функціонування значною мірою
наближаються до основ, у яких відбулося спрощення, бо в них тенденція сми-
слової цілісності домінує над структурно-морфемною подільністю. У складних
словах слід розрізняти зв'язані основи у повному розумінні і напівзв'язані. У
зв'язаних основ першого типу обидва корені зв'язані, тобто зустрічаються тіль-
ки в поєднанні з якимись морфемами: теле/фон, відео/фон, топо/граф,
сейсм/о/граф, аеро/навт, косм/о/навт, аеро/план, гідр/о/план.

У напівзв'язаних основах тільки один із коренів зв'язаний, а другий – віль-
ний. Останнє зумовлює вищу міру подільності: текст/о/лог, вулкан/о/лог, те-
ле/бач/енн/я, теле/гляд/ач, теле/пере/да/ч/а, теле/центр.

У багатьох випадках складні зв'язані основи мають нерозчленоване зна-
чення, яке безпосередньо не виводиться з кореневих компонентів, тому зовні
вони здаються неподільними: теле/грам/а, теле/фон, аеро/план. Але пізніші
утворення, такі, як теле/фон/о/грам/а, радіо/грам/а, відео/фон, гідр/о/план,
показують, що складники основ наведених і їм подібних слів не злилися в одну
морфему. Більше того, такі пізніші утворення підсилюють розуміння подільності
складних слів з іншомовними зв'язаними коренями.

До третього типу слів з подільною основою належать ті, у складі яких вичле-
нується залишковий корінь, а також ті, в яких службові морфеми з різних при-
чин не мають своїх значень і виступають лише як структурні складники. Залиш-
кові корені зустрічаються у слів з похідною афіксальною основою і у слів з похід-
ною складною основою. У складі афіксальних основ кореневі морфеми залиш-
ковими стають тоді, коли, з одного боку, в похідного слова відбувся розрив з тві-
рним, а з другого – немає споріднених слів з тим самим коренем, але словотво-
рча морфема не втратила свого значення, збереглася як регулярна або продук-
тивна. Наприклад, у прикметника конд/ов/и/й яскраво виділяється суфікс -ов-
завдяки своєму значенню і через те, що він відомий у складі основ багатьох від-
носних прикметників: сосн/ов/и/й, дуб/ов/и/й, берез/ов/и/й. Корінь же конд уже не
сприймається в ролі основної морфеми із своїм колишнім значенням і виділя-
ється лише завдяки відокремленню широко вживаного суфікса -ов- (у прикмет-
ника конд/ов/и/й немає спільнокореневих споріднених слів). Саме за таких обста-
вин можна говорити про корінь як залишкову морфему. В минулому корінь конд
входив до складу слова конд/а – "сосна", а конд/ов/и/й відповідно було відносним
прикметником із значенням "сосновий". У сучасній мові цей прикметник має зна-
чення "такий (про дерево), що відзначається високими якостями". До розряду

слів, які мають залишковий корінь, належать ще *обива/тель* (пор. *жи/тель*), *цікав/ий* (пор. *дір/яв/ий*), *рем/ув/ий* (пор. *плак/с/ув/ий*) та ін.

Як залишкові виділяються й деякі запозичені корені. В іншомовних словах з похідною основою та у словах, утворених від запозиченої основи, корені виявляються залишковими з тих причин, що не запозичувались споріднені слова з тим самим коренем, а іншомовні суфікси засвоєні словотворчою системою української мови і чітко виділяються: *букин-іст* (фр. *bouquiniste*, від *bouquin* – стара книга), *арт/ист* (фр. *artiste*, від лат. *ars*>*artis* – мистецтво).

Залишкові корені виступають і у префіксальних словах, зокрема в дієсловах: *ви/ряч/у/ти*, *ви/тріщ/у/ти*, *ви/солоп/у/ти* (пор. *ви/су/ну/ти*), *в/луч/у/ти*, *в/тлюш/у/ти* (пор. *в/ліп/у/ти*, *в/сип/а/ти*), *роз/зяв/у/ти* (пор. *роз/кри/ти*), *до/шкул/я/ти* (пор. *до/пік/а/ти*). Значення афіксів у словах із залишковим коренем сприймаються чіткіше, ніж значення коренів.

До залишкових суфіксальних морфем належать ті, що втратили своє словотворче навантаження і в наш час уже не сприймаються як функціонуючі, але лишаються при відокремленні інших – живих морфем. Одним із прикладів може бути слово *пер/н/ат/ий*, яке утворене ще в староруській мові від неживаного тепер похідного *пер/ьн/о* (<пер/о). У складі слова *пер/н/ат/ий* чітко виділяється корінь *пер*, відомий у багатьох словах і регулярний суфікс відносності *-ат-*. Колишній же словотворчий суфікс *-н-*, не маючи вже ніякого значення, тепер виділяється як залишкова морфема. Суфікс *-н-* як залишкова морфема зустрічається і в інших словах: пор. *мох/н/ат/ий* і *мох/н/о/ног/ий*, *пух/н/ат/ий* і *пух/н/аст/ий*. Вважати елемент *-н-* нарощенням суфікса підстав немає, бо він виступає в сполученні з різними суфіксами (*пер/н/ат/ий*, *пер/н/ач*, *пух/н/аст/ий*) і навіть без них, у поєднанні з коренями (*мох/н/о/ног/ий*). З наведеного видно, що колишній словотворчий суфікс *-н-* не злився в одне ціле ні з суфіксами, ні з коренем, зберіг свою відокремлюваність, але втратив значення і став через це певною прокладкою між значеннєвими частинами слова. Залишковими морфемами слід вважати також закінчення, що перебувають між компонентами окремих типів складних слів. Втративши свою службову роль, граматичне значення і змінність, вони теж перетворилися на морфемні прокладки, які своїм розташуванням близькі до сполучених голосних: *де/ю/рід/н/ий*, *тр/ь/ох/акт/н/ий*, *п'ят/у/річ/к/а*, *пер/ект/у/пол/е*, *урв/у/голов/а*. Залишкові суфікси в іномовних за походженням словах – це морфемні елементи, що не ввійшли до словотворчої системи української мови й у складі основи займають місце між коренем і суфіксом або між двома коренями, не виражаючи при цьому ніякого значення. Наприклад, у складі запозиченого з грецької мови слова *травм/ат/изм* при зіставленні його з непохідним *травм/а* виділяється корінь *травм* і в той же час сприймається за значенням суфікс абстрактності *-изм*. Між цими значеннєвими морфемами залишається *-ат-*, що є грецьким суфіксом, який не засвоєний українською мовою і не має ні морфемного, ні словотворчого значення. Кваліфікувати його як нарощення при суфіксові *-изм* не можна, бо він повторюється також у сполученні з іншими суфіксами (пор. *травм/ат/ичн/ий*) та може перебувати між компонентами складних слів (пор. *травм/ат/о/лог/ія*). Цей же елемент *-ат-* виділяється і в інших грецьких запозиченнях: *симптом/ат/ик/а* – *симптом/ат/о/лог/ія*, *схем/ат/изм* – *схем/ат/ичн/ий*, *драм/ат/изм* – *драм/ат/ичн/ий*. Подібні залишкові суфікси зустрічаються в запозиченнях і з інших мов, наприклад, у словах з французької мови *-он-*: *ревіз/і/он/ізм* – *ревіз/і/он/іст*, *-аль-*: *театр/альн/ий* – *театр/аль/щин/а*.

Так звані інтерфікси – своєрідні прокладки між тими морфемами фонетичні властивості яких суперечать контактному розташуванню їх: *купе/й/н/уї*, *чілі/й/ськ/уї*, *токі/й/ськ/уї*, *вчора/ш/н/її*, *дба/й/лив/уї*, *світ/а/н/ок*, *сс/а/в/ець*, *ор/а/н/к/а*. Їх теж слід розглядати як морфеми без власного значення, бо вони, хоч і функціонують у ролі словотворчих, усе ж не модифікують твірної основи. На відміну від залишкових суфіксів, це не змертвілі, а живі конструктивні елементи сучасного словотвору.

Поряд із словами, в яких вичленовуються залишкові суфікси та які характеризуються інтерфіксами, слід поставити запозичення, основи яких розширені за рахунок суфіксів, що разом із закінченнями створюють структуру певної частини мови і сприяють граматичному засвоєнню запозичення. У групі іменників цю роль виконує переважно суфікс *-к/а*: *шап/к/а* (фр. *chapeau*), *рабат/к/а* (нім. *Rabatte*), *танк/ет/к/а* (англ. *tankette*), а в групі прикметників – суфікс *-н/уї*: *актуаль/н/уї* (лат. *actualis*), *баналь/н/уї* (фр. *banal*), *фешенебель/н/уї* (англ. *fashionable*). Видільність суфіксів, що вживаються з таким призначенням, зумовлюється тим, що в незапозичених словах вони мають словотворче значення (пор. *морков/к/а*, *шоколад/к/а*, *бетон/н/уї*), а в запозичених не злилися з основою в одне неподільне ціле і при творенні похідних слів відокремлюються, вивільняючи таким чином твірну основу: *шап/к/а* > *шап/инк/а*, *баналь/н/уї* > *баналь/цин/а*, *акурат/н/уї* > *акурат/ист*.

Отже, з погляду чіткості сприймання морфем як складових частин похідної основи і з боку яскравості відчуття міжморфемних меж слова неоднотипні, має місце певна градація їх. Тому можна виділити щонайменше три типи подільних основ:

I. Основи, подільність, яких зумовлена співвідношенням їх з відповідними твірними:

1. Слова, у яких на межі морфем не відбулося ніяких фонетико-морфологічних змін: *ви/чит/к/а*, *під/прох/ува/нн/я*, *рядн/ин/к/а*, *сад/ок*.

2. Слова, у яких на межі морфем мали місце фонетико-морфологічні зміни: *жал/іс/н/уї*, *тунісь/к/уї*, *г/ну/ти*, *юн/аць/к/уї*, *лих/аць/тв/о*.

II. Зв'язані основи, подільність яких зумовлена співвідношенням лише похідних основ:

1. Слова з чітко окресленими морфемами: *хлоп/ець* – *хлоп/ї/а*, *а/те/їзм* – *а/те/їст*, *монт/аж* – *монт/ува/ти*.

2. Слова з малорозчленованим значенням: *ябл/ун/я* – *ябл/ук/о*, *піс/н/я* – *с/пі/ва/ти*, *пт/ах* – *пт/иц/я*, *сер/це* – *щир/о/серд/уї*.

III. Основи із залишковими морфемами, інтерфіксами та суфіксами, вжитими для структурного переоформлення запозичень:

1. Слова із залишковими коренями: *конд/ов/уї*, *цік/ав/уї*, *рет/ув/уї*, *мириш/ав/уї*, *ви/ряч/и/ти*, *в/телюш/и/ти*.

2. Слова із залишковими афіксами: *пер/н/ат/уї*, *пух/н/ат/уї*, *травм/ат/изм*, *ревіз/ї/он/изм*, *театр/аль/н/уї*.

3. Слова з інтерфіксами: *купе/й/н/уї*, *токі/й/ськ/уї*, *дба/й/лив/уї*, *вчора/ш/н/її*, *ор/а/н/к/а*.

4. Слова із суфіксами, вжитими для переоформлення запозичень: *баналь/н/уї*, *наїв/н/уї*, *акурат/н/уї*, *рабат/к/а*, *танк/ет/к/а*.

¹Див.: Винокур Г.О. Заметки по русскому словообразованию // Изв. АН СССР, ОЛЯ. – 1946. – Вып. 4; Шанский Н.М. Очерки по русскому словообразованию. – М., 1968.

²Смирницкий А. Некоторые замечания о принципах морфологического анализа основ // Доклады и сообщения филологического факультета МГУ. – 1948. – Вып. V; Земская Е.А. Современный русский язык. – М., 1973.

ПОКАЖЧИК ТЕРМІНІВ

Аглютинація [лат. agglutinatio 'приклеювання', від лат. agglutināre 'приклеювати', утвореного з прийменника ad → ag перед g іменника gluten 'клей'], англ. agglutination, нім. Agglutination, фр. agglutination

Алгоритм, алгорифм [лат. algorithmus], англ. algorithm, нім. Algorithmus, фр. algorithme

Аломорф [від гр. ἄλλος – інший і морф], англ. allomorph, нім. allomorph

Аналіз [від гр. ἀνάλυσις – розклад, розчленування], англ. analysis, нім. Analyse, фр. analyse

Аналітичний [гр. ἀνalyτικός], англ. analytical, нім. analytisch, фр. analytique

Аналогія [від гр. ἀναλογία – відповідність], англ. analogy, нім. Analogie, Angleichung, фр. analogie

Антиномія [гр. ἀντινομία], англ. antinomy, нім. Antinomie

Афікс [лат. affixus – прикріплений, приставлений перед або після; від лат. прийменника-префікса ad – 'до', у якому d асимілюється до звука f (ad-f → aff) лат. дієприкметника fixum (від дієслова fingere): ad-fixum → af-fixum → affixum → affix], англ. affix, нім. Affix, фр. affixe

Афіксоїд [від афікс і гр. εἶδος – вигляд]

Варіант [від лат. varians /variantis/ – змінний], англ. variant, нім. Variante, фр. variante

Варіоморф [від лат. vario – змінюю і морф]

Варіоморфема [від лат. vario – змінюю і морфема]

Гносеологія [від гр. γνῶσις – пізнання і ...логія], англ. gnosiology, нім. Gnoseologie, Erkenntnistheorie

Дистрибуція [від лат. distributio – поділ, розподіл], англ. distribution, нім. Distribution

Додаткова дистрибуція англ. complementary distribution, нім. Zusätzeiche Distribution

Емічні одиниці англ. emic units

Етичні одиниці англ. etic units

Етимологічний аналіз [від гр. ετυμολογία – етимологія], англ. etymological analysis, нім. etymologische Analyse, фр. l'analyse étymologique

Закінчення англ. ending, нім. Endung

Зв'язаний корінь англ. bound root

Інваріант [від лат. – invariants /invariantis/ – незмінний], англ. invariant, нім. Invariānz, Unveränderlichkeit

Інтерфікс [лат. inter – між, fixus – прикріплений]

Інтерфіксація

Інфікс [лат. infixum – вставка, від лат. прийменника-префікса in 'в' (= укр. 'в') і дієприкметника fixum], англ. infix, нім. Infix, фр. infixe

Конфікс [лат. confixum – разом узятє, від лат. префікса con – разом і fixus – прикріплений], англ. confix

Корінь [лат. radix], англ. root, нім. Wurzel, фр. racine

Мовні відношення англ. language attitudes, нім. sprachliche Beziehungen, фр. les relations de langue

Морф [гр. μορφή – форма, вигляд], англ. morph, нім. morph

Морфема [від гр. μορφή = morphē – 'форма, вигляд' з гр. суфіксом -μα = -ма (род. відмінок – ματ-ος)], англ. morpheme, нім. Morphem, фр. morphème

Морфеміка англ. morphemics

Морфемна глибина слова нім. Morphemtiefe

Морфемна довжина слова

Морфемний аналіз слова *англ. morphemic analysis, нім. Morphemanalyse*

Морфемний шов

Морфоне́ма *англ. morphoneme, нім. Morphonem, фр. morphonème*

Морфоноло́гія [від морфо- < фонологія < морфологічна фонологія = фономорфологія], *англ. morphonology, нім. Morphonologie, фр. morphonologie*

Морфотактика [від морф і *гр. τάξις* – порядок, клас, розряд]

Накладання *англ. haplology, нім. Haplogologie, Silbenschichtung, Silbendissimilation, фр. haplogologie*

Онтоло́гія [від *гр. ὄν (ὄντος)* – суще і ...логія] *англ. ontology, нім. Ontologie*

Осно́ва слова *англ. stem, нім. Stamm, фр. thème*

Основофо́рма

Парадигма́тика [від *гр. παράδειγμα* – приклад, зразок], *англ. paradigmatic, нім. Paradigmatik*

Переро́зклад *англ. metanalysis, нім. Metanalyse, Deglutination, Abtrennung, Additionsbildung, falsche Metanalyse, falsche Ablösung, фр. métanalyse, fausse coupure*

По́стфікс [*лат. post* – після, *fixus* – прикріплений], *англ. postfix*

Префікс [*лат. praefixus* – прикріплений попереду, від *prae* – спереду і *fixus* – прикріплений], *англ. prefix, нім. Präfix, фр. préfixe*

Радиксо́їд [від *лат. radix* – корінь і *гр. εἶδος* – 'вигляд', 'подібний, схожий']

Синтагма́тика [від *гр. σύνταγμα* – букв. 'дещо поєднане', 'те, що поєднується'], *англ. syntagmatics, нім. Syntagmatik, фр. syntagmatique*

Синте́з [від *гр. σύνθεσις* – з'єднання, складання], *англ. synthesis, нім. Synthese, фр. synthèse*

Синтетичний [від *гр. συνθετικός* – той, який поєднує], *англ. synthetic, нім. synthetisch, фр. synthétique*

Систе́ма [від *гр. σύστημα* – що складається з частин], *англ. system, нім. System, фр. système*

Сло́во [*лат. vox*], *англ. word, нім. Wort, фр. mot*

Словофо́рма

Спрощення *англ. de-etymologization, нім. Abschleifung*

Структу́ра [*лат. structura* – побудова, розміщення, від *struo* – будує, зводжу], *англ. structure, нім. Struktur, фр. structure*

Суфікс [*лат. suffixus* – прикріплений, від *sub-fixum* → *suf-fixum* → *suffixum* → *suffix*], *англ. suffix, нім. Suffix, Nachsilbe, фр. suffixe*

Уніфікс [від *лат. unus* – один і *fixum* – прикріплений]

Унірадиксо́їд [від *лат. unus* – один, *лат. radix* – корінь і *гр. εἶδος* – 'вигляд', 'подібний, схожий']

Усічення *англ. apocope, нім. Apokope, Abstoßung, фр. apocope*

Ускла́днення

Фле́ксія [*лат. flexio* – згинання], *англ. inflexion, нім. Flexión, Éndung*

Фу́зія [*фр. fusion* 'злиття', від *лат. fusio* 'сплав'], *англ. fusion, нім. Verschmelzung, фр. fusion*

Чергува́ння // Альтерна́ція [*лат. alternatio* – чергування, від *лат. alter* – другий із двох] (морфологічне чергування, традиційне чергування, нефонетичне чергування) *англ. alternation, gradation, нім. Lautwechsel, Abstufung, Wechsel, Stufenwechsel, фр. alternance*

ПОКАЖЧИК ІМЕН

Арутюнова Надія Давидівна (СРСР, Росія)
Ахманова Ольга Сергіївна (СРСР)
Безпояско Оксана Костянтинівна (СРСР, Україна)
Бенвеніст Еміль (Benveniste, Франція)
Березін Федір Михайлович (СРСР, Росія)
Блумфілд Леонард (Bloomfield, США)
Богородицький Василь Олексійович (Росія, СРСР)
Бодуен де Куртене Іван (Ян) Олександрович (Росія, Польща)
Вандрієс Жозеф (Vendryes, Франція)
Вартан'ян Едуард Арамаїсович (СРСР)
Виготський Лев Семенович (СРСР)
Виноградов Віктор Володимирович (СРСР)
Винокур Григорій Осипович (СРСР)
Ворт Дін Стоддарт (Worth, США)
Ганич Дмитро Іванович (СРСР, Україна)
Герд Олександр Сергійович (СРСР)
Глісон Генрі (Gleason, США)
Головацький Яків Федорович (1814-1888; укр. мовознавець)
Головін Борис Миколайович (СРСР)
Горбачук Василь Тихонович (СРСР, Україна)
Городенська Катерина Григорівна (СРСР, Україна)
Горпинич Володимир Олександрович (СРСР, Україна)
Грінберг Джозеф Харольд (Greenberg, США)
Залозний Петро Федорович (1865/6/-1921; Україна)
Земська Олена Андріївна (СРСР, Росія)
Жовтобрюх Михайло Андрійович (СРСР, Україна)
Інгве Віктор (Ingwe, США)
Карпіловська Євгенія Анатоліївна (Україна)
Клименко Ніна Федорівна (Україна)
Клобуков Євген Васильович (СРСР, Росія)
Ковалик Іван Іванович (СРСР, Україна)
Кубрякова Олена Самійлівна (СРСР, Росія)
Кучеренко Ілля Корнійович (СРСР, Україна)
Лопатін Володимир Володимирович (СРСР, Росія)
Моїсєєв Олександр Іванович (СРСР, Росія)
Москаленко Надія Артемівна (СРСР, Україна)
Муравицька Маргарита Петрівна (СРСР, Україна)
Огоновський Омелян Михайлович (1833-1894; укр. мовознавець)
Олійник Іван Степанович (СРСР, Україна)
Пайк Кеннет Лі (Pike, США)
Плющ Марія Яківна (СРСР, Україна)
Поліванов Євген Дмитрович (СРСР)
Полюга Лев Михайлович (СРСР, Україна)
Потіха Зіновій Аронович (СРСР)
Реформатський Олександр Олександрович (СРСР)
Смирницький Олександр Іванович (СРСР)

Солнцев Вадим Михайлович (СРСР, Росія)
Степанов Юрій Сергійович (СРСР, Росія)
Сухотін Олексій Михайлович (СРСР)
Тимченко Євген Костянтинович (1866-1948; Україна)
Тихонов Олександр Миколайович (СРСР, Росія)
Трубецькой Микола Сергійович (Росія, Чехословаччина)
Фасмер Макс Юліус Фрідріх (Vasmer, Росія, Швеція, ФРН)
Хоккет Чарльз Ф. (Hockett, США)
Циганенко Галина Павлівна (СРСР, Україна)
Шанський Микола Максимович (СРСР, Росія)
Шуба Павло Павлович (СРСР, Білорусь)
Яценко Іван Тимофійович (СРСР, Україна)

ПОСИЛАННЯ

- Н.Д.Арутюнова – Арутюнова Н.Д. О значимых единицах языка // Исследования по общей теории грамматики. – М., 1968.
- О.С.Ахманова – Ахманова О.С. Словарь лингвистических терминов. – М., 1969.
- Ф.М.Березін, Б.М.Головін – Березин Ф.М., Головин Б.Н. Общее языкознание. – М., 1979.
- Л.Блумфілд – Блумфилд Л. Язык. – М., 1968.
- Ж.Вандрієс – Вандриес Ж. Язык : Лингвистическое введение в историю. – М., 1937.
- Й.Вахек – Вахек Й. Лингвистический словарь Пражской школы. – М., 1964.
- Д.І.Ганич, І.С.Олійник – Ганич Д.І., Олійник І.С. Словник лінгвістичних термінів. – К., 1985.
- Г.Глосон – Глосон Г. Введение в дескриптивную лингвистику. – М., 1959.
- В.О.Горпинич – Горпинич В.О. Сучасна українська літературна мова. Морфеміка. Словотвір. Морфонологія. – К., 1999.
- Н.Ф.Клименко, Є.А.Карпіловська – Клименко Н.Ф., Карпіловська Є.А. Словотвірна морфеміка сучасної української літературної мови. – К., 1998.
- Є.В.Клобуков – Касаткин Л.Л., Клобуков Е.В., Лекант П.А. Краткий справочник по современному русскому языку. – М., 1991.
- Є.С.Кубрякова – Кубрякова Е.С. Основы морфологического анализа. – М., 1974.
- В.В.Лопатін – Лопатин В.В. Русская словообразовательная морфеміка. Проблемы и принципы описания. – М., 1977.
- ЛЭС – Лингвистический энциклопедический словарь. – М., 1990.
- Ж.Марузо – Словарь лингвистических терминов. – М., 1960.
- М.Я.Плющ – Плющ М.Я. Словотворення та вивчення його в школі. – К., 1985.
- Є.Д.Поліванов – Поливанов Е.Д. Словарь лингвистических и литературоведческих терминов // Поливанов Е.Д. Труды по восточному и общему языкознанию. – М., 1991.
- О.О.Реформатський – Реформатский А.А. Введение в языковедение. – М., 2001.
- РГ-80 – Русская грамматика. – М., 1980. – Т. I.
- СІС – Словник іншомовних слів / За ред. О.С.Мельничука. – К., 1977.
- СРЯ – Современный русский язык / Под. ред. В.А.Белашаповой. – М., 1981.
- Ю.С.Степанов – Степанов Ю.С. Основы общего языкознания. – М., 1975.
- УМ.Е – Українська мова. Енциклопедія. – К., 2000.
- Е.Хемп – Хемп Э. Словарь американской лингвистической терминологии. – М., 1964.
- М.М.Шанський – Шанский Н.М. Очерки по русскому словообразованию. – М., 1968.
- І.Т.Яценко – Яценко И.Т. К вопросу об определении основы слова // Русский язык в школе. – 1961. – № 5. – С. 41–49.

ЗМІСТ

ПЕРЕДМОВА	3
ПРАКТИКУМ	
ТЕРМІНОЛОГІЧНА БАЗА КУРСУ	5
МОРФЕМІКА ЯК ПІДСИСТЕМА МОВИ ТА ЯК РОЗДІЛ МОВОЗНАВСТВА	6
МОРФЕМА – ЕЛЕМЕНТАРНА ЗНАЧУЩА ОДИНИЦЯ МОВИ	13
МОРФЕМНИЙ АНАЛІЗ СЛОВА	19
ФУНКЦІОНУВАННЯ МОРФЕМ У МОВІ І МОВЛЕННІ	25
МОРФОНОЛОГІЧНИЙ АСПЕКТ МОРФЕМІКИ	33
ТИПИ МОРФЕМ В УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ	41
ОСНОВА СЛОВА. ЧЛЕНОВАНІСТЬ ОСНОВИ	57
МОРФЕМНА СТРУКТУРА СЛОВА В УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ	67
ІСТОРИЧНІ ЗМІНИ В МОРФЕМНІЙ СТРУКТУРІ СЛОВА	71
ДОДАТКИ	
Березин Ф.М., Головин Б.Н. Значение морфемы и слова	76
✓ Герд А.С. Морфемика в описательной грамматике	78
Герд А.С. Семантика морфемы: значение или значимость (valeur)?	84
Карпіловська Є.А. Зв'язки як самостійний функціональний тип суфіксальних одиниць	88
Карпіловська Є.А. Складені (кількаелементні) суфікси	96
Клименко Н.Ф. Деякі закономірності конструювання морфемних структур слова	102
✓ Клименко Н.Ф. Морфеміка і словотворення як частини категорійної граматики української мови	112
Клобуков Е.В. Окончание. Флексия. Формообразующий суффикс	116
Ковалик І.І. Про корінь слова та його роль у процесі словотворення	117
Ковалик І.І. Про морфеми (морфи) у сфері мови і мовлення	120
Кучеренко І.К. Граматика живого слова	125
Лопатин В.В. Глаголы с постфиксом -ся	130
Моисеев А.И. Некоторые антиномии теории морфем	132
Москаленко А.А. Від іподрому до космодрому (про морфемізацію слова <i>дром</i>)	137
Москаленко Н.А. Терміни-назви морфем слова	139
✓ Реформатский А.А. О членимости слова	144
Солнцев В.М. Вариативность единиц языка. Понятие лингвистического инварианта	150
Шуба П.П. О компонентах конфикса в русском языке	158
Яценко І.Т. Про подільність основи слова	161
ПОКАЖЧИК ТЕРМІНІВ	168
ПОКАЖЧИК ІМЕН	170
ПОСИЛАННЯ	172

Навчальне видання

КОЗЛЕНКО Ірина Володимирівна

СУЧАСНА УКРАЇНСЬКА ЛІТЕРАТУРНА МОВА

МОРФЕМІКА

Навчальний посібник

Редактор О.В.Грицаюк
Технічний редактор Д.С.Ананьївський

Оригінал-макет виготовлено Видавничо-поліграфічним центром "Київський університет"

Підписано до друку 27.12.04. Формат 60x84^{1/16}. Вид. № 359. Гарнітура Arial. Папір офсетний.
Друк офсетний. Наклад 100. Ум. друк. арк. 10,69. Обл.-вид. арк. 15,04. Зам. № 24-2355.

Видавничо-поліграфічний центр "Київський університет"
01033, Київ, б-р Т. Шевченка, 14, кімн. 43,
☎ (38044) 239 3222; (38044) 239 3172; факс (38044) 234 0105.

E-mail: vydav_polygraph@univ.kiev.ua
WWW: <http://vpc.univ.kiev.ua>

Свідоцтво внесено до Державного реєстру ДК № 1103 від 31.10.02.